

תולדות

המפרות העברית החדשה

יה מסחו ספרים סלילים אמילין ויתו
משמישי קדושה -:-: בוכהאנדלונג

ה- שער צשצורסקי רינג

פארטן גאס - פולקסאן

פ. לחובר

תולדות הספרות העברית החדשה

עם דוגמאות של מבחר הספרות לתלמידים ולמתלמדים

ספר שני :

מימי ההשכלה הראשונים במזרח עד סוף תקופת ההשכלה

חלק ראשון

מהדורה שניה

הוצאת "דביר", תל-אביב

תרצ"ז

Copyright 1937, by the «DVIR» Co. Ltd., Tel-Aviv

Printed in Palestine

נדפס בארץ-ישראל

ה ק ד מ ה

בחלק זה מספרי, השני, הנני הולך בדרך זו עצמה, שסללתי לי בחלק הראשון, אך מפני הבדל המסכות והסביבה החדשה המהלך הוא אחר ושונה, אם מעט ואם הרבה. אינו דומה מי שהולך במקומות רחוקים מן ה"שוב" למי שהולך במקום ישוב. בחלק זה הננו נמצאים כל הזמן סמוך למקום הישוב החי של ספרותנו, ולא מעט אנו שוהים גם בתוך הישוב החי הזה עצמו. מאפ"מ מיכ"ל, יל"ג, ואף סמולנסקי, לילינבלום וברודס, אינם לנו בחינת עבר בלבד. אף משנתו של הרנ"ק איננה לנו רק משנה חתומה ותו לא. עוד לא נסתתמו כל הצנורות, המובילים משם אלינו מזון ובר; בכל אופן אנו מקבלים משם לא אחת שפע והשפעה. לא הרחבתי דבורי כאן יותר מאשר בחלק הראשון, בכל-זאת יצאו הדברים רחבים יותר, ולא רק מפני שמגלת הימים והשנים שאני עומד בהם בספר זה היא יותר רחבה. הרחבה זו חלה רק על פרשיות מיוחדות אחדות בתולדות ספרותנו. אישים אחדים או גם מהלכים אחדים חשובים נתפרשו כאן יותר מאשר בספר הראשון. כשהגעתי לתחנה גדולה וחשובה בדרך התפתחותה של ספרותנו אי-אפשר היה לי לבלי לשהות בה שעה קלה, שְהִיָּה, שלא היתה, לדעתי, גם יתרה. המלאכה כשהיא לעצמה לא היתה קלה בספר זה מאשר בספר הראשון. אמנם לבנין תקופה זו בתולדות הספרות העברית החדשה הוכן חמר יותר מאשר לבנין התקופה הראשונה, אבל החמר הזה ברבו אף הוא הנהו מבחינת ההסתכלות וההבנה ההיסטורית רק חמר גלמי בלבד. וגדולה הסכנה כשהגולם נעשה מדָּבָר! כמה פסוקים בפרשיות של ספרותנו אין לעמוד עליהם, מפני שמי שהוא חָבֵר אותם לפי מה שעלה על רוחו באותה שעה, רקח אותם מעשה-מרקחת ועשה מהם מטעמים לקוראים. אלה שעוסקים במקצוע זה לא יראו כל צל של גוומא בדברי, אם אגיד, כי החלק הביאוגרפי, למשל, של ספרותנו, זה שיש בו מעין חמר ראשון לבנין תולדות הספרות, נשחת מאד, ולא אחת הוא נשחת בידים לשם תכלית ידועה או סתם בלי תכלית. רק ביאוגרפיות מעטות מאד של גדולי היוצרים והסופרים שלנו יוצאות מכלל השחתה זו. הביאוגרפיה הקצרה

של משורר כמיכ"ל, למשל, מלאה שגיאות על שגיאות. והשגיאות האלה חוזרות מספר לספר וממאמר למאמר. וכמה בנינים של תהו הולכים ונבנים על יסוד שגיאות כאלה. המשורר יל"ג לא זכה אצלנו עד היום לביאוגרפיה מפרטת, ומי שבא לכתוב על יל"ג פותח את ספר שיריו ורואה, למשל, את הסדר שסדר המשורר את השירים כעבור שנים רבות כאילו היה זה סדר יצירתם ובריתם, או מסתכל ברשימות שרשם המשורר לפעמים תחת השירים: נכתב בשנה פלונית, ומקבל את זה כדבר שאין עוד להרהר אחריו, בעוד שכשאנו באים לבדוק כל רשימה על-פי אגרותיו של המשורר, שנכתבו בזמן חבור השירים, או על-פי ראיות ועדויות אחרות, הננו מוצאים כי רב הרשימות האלה של המשורר לקויות בחסר-דיוק. ואי-דיוק זה נותן מקום להשערות מוטעות ולדברים פורחים באויר. במקום שהשגיאה היא עוד כל-כך מצויה ורובצת לפתחנו לא אתפאר כי נמלטתי תמיד ממנה, אבל עשיתי כל מה שבכחי להשמר מפניה. בדקתי לרב את הדברים בדיקה חדשה, ובמקום שלא ראיתי את הנחיצות או את האפשרות לכך נסמכתי על מקורות ראשונים, במקום שישנם, או על מקורות פחות או יותר נאמנים.

קשי מיוחד היה בספר זה לצמצם את כל החמר בתוך המסגרת של התקופה. מלבד שהספרות התרחבה הרבה במשך התקופה הזאת ועברה את הגבולים הצרים, שנתנו לה בתקופה הראשונה, הנה אין התקופה הזאת גם גזורה וגמורה. כתקופה הראשונה. הספרות העברית במזרח אירופה לא פסקה בינתיים, בין תקופה לתקופה, כמו שפסקה במערב, ויש חזיונות ספרותיים רבים המתפשטים על פני שטח גדול או קטן של שתי התקופות, או שרשיהם נעוצים בתקופה אחת וענפיהם יוצאים לתקופה אחרת. כמעט כל היוצרים והסופרים שחיו על גבול תקופת ההשכלה ותקופת הלאומיות לקחו חלק גם בזה וגם בזה ודרושה היתה בחינה מיוחדת להבחין מי שיך בכל-זאת רק לתקופה זו ולא לזו שבאה אחריה ומי רק לזו שבאה אחרונה ולא לזו שהלכה לפניה. ויש שהיה מן ההכרח להציב גבול גם בתוך חוג היצירה והפעולה של סופר אחד. סמולנסקין, למשל, בטא בספוריו הרבה את ההשכלה—מלבד בספורים שכתב בתקופה האחרונה ביותר של חייו, — ובמאמריו כמעט מתחלתם נמצא את הפתוס החדש של הלאומיות. על-פי זה יצא סמולנסקין מחלק לשתי תקופות—מה שהביא לידי קשי מיוחד בצירוף פרצופו הספרותי. עוד חמורה מזו היתה שאלת אברמוביץ (מנדלי

מו"ס). שהיה נעוץ כמעט כלו בתקופת ההשכלה, אך נופיו יצאו הרבה לתקופה אחרת. עלי היה אפוא לדבר בספר זה פעמים אחדות על אברמוביץ ולבלי לעמוד בכל-זאת לפי שעה על מהותו היסודית של מנדלי מו"ס — מה שגרם קשי בענין. גבולי הזמן אינם כגבולי המקום. הם בלתי-נחים, שוטפים תמיד. ולכן אי-אפשר שהגבולים האלה יהיו קבועים במדת הקביעות של המקום (גם על קביעות זו יש, כידוע, חולקים). אם חזיון ספרותי ידוע לא מצא אפוא את מקומו בגבולי הזמן שאנו עומדים בו בספר זה, אל-נא יבוא מי שיבוא עלי בטרוניה על זה, יחכה-נא בקצת סבלנות לספר הבא.

כמו בספר הראשון כן הבאתי בספרי זה קטעים נבחרים. את הקטעים האלה הבאתי אם ממשוררים וסופרים לא-ידועים ביותר, שדבריהם לא נקבצו בקבצים מיוחדים, או שנקבצו בקבצים מיוחדים והקבצים היו במשך הזמן ללא-ידועים ובלתי-מצויים. ודברים נבחרים ביותר הבאתי גם מן הידוע ביותר. ללב יש לדברים הנבחרים האלה ענין מיוחד גם להארת דיוקנו ודמותו של היוצר או הסופר או להארת התקופה, הנבלטת בדרך זו ונשקפת אלינו מתוך דמיות וצורות. הבאתי, עד כמה שאפשר היה לי להכניס אל מסגרת זו, שעשיתי לי, יצירות שלמות, לפעמים בקצורים מעטים, כי כונתי בזה גם לתועלת בית-הספר.

מרומנים וספורים גדולים לא הבאתי קטעים, כי הם אינם נותנים מושג על-דבר היצירה והיוצר. תחת הקטעים הנבחרים הבאתי כאן את תכן הענינים, את ה"פבולה", המגלה את הספור. בספורי ההשכלה יש לפעמים קשי מיוחד לתפוס את הרקמה הזאת לחלקיה, המורכבים ומסבכים, ביחוד לתלמידים. ודוקא בספורים האלה, שכמעט תמיד מגמה מוסרית להם, יש ערך מיוחד לגלוי הרקמה הזאת, לגלוי ה"תכן". על ידו מתגלה כאן לרב עוד דבר: מתגלה ההמשך שיש ביצירות הספרות, שלשלת-הקבלה, הנמשכת בלי יודעים ובלו כונה.

לו היה הספר רק ספר-למוד לתלמידים, ואפילו לבוגרים, כי אז היו בו בכמה מקומות פרטים יתרים, ואולי גם סעיפים שלמים יתרים. אבל מה שמיותר לתלמיד איננו בודאי מיותר למורה ולמעין, שגם אליו כון מחבר הספר. מפתח הענינים ושמות המחברים והספרים, שיועיל למעינים ולמחפשים פרט זה או אחר, יבוא בסוף הספר האחרון.

תל-אביב, ט"ז בשבט, תרפ"ט.

ת כ ן :

פרק אחד-עשר: ההשכלה בגליציה

זרם ההשכלה ששטף ועלה וסחף את שדה-ישראל אשר בגליציה. המשכילים הבודדים בפולין ובגליציה לפני תקופת ההשכלה. חותם התנועה באשכנז שנכר בראשית תקופת ההשכלה בגליציה. דב גינצבורג שהשתתף ב«המאסף» האשכנזי. ההשכלה העברית בגליציה איננה קלסית ברוחה. המשכילים העברים בגליציה לא נטו אחרי היצירה המקראית. האידיאל של ההרמוניה הקלסית חדל בינתיים גם מן הספרות האשכנזית. הרומנטיקה והחפוש בנעלם ובאשר עבר ואיננו עוד. המדע ההיסטורי הפורח בעקב הרומנטיקה. אור השכליות העליונה בסוף ימי הרומנטיקה. הבקורת החודרת אל התיאולוגיה ואל תולדות הדת. הקרקע הדתי, שעליו צמחה הספרות העברית בגליציה. התסיסה הדתית של «חסידות». המטפיסיקה הדתית שקמה על ידה לתחייה. ההשכלה בגליציה ההופכת את פניה כלפי פנים והמבקשת דרך להאריך את חיי האומה העברית. התייחדות האומה בהיסטוריה שלה. הנעימה החדשה בשירה העברית בגליציה. אריה ליב קינדֶרֶפֶרֶינד ושיריו. יתר המשוררים שהלכו בדרך זו. מאיר הלוי לֶטְרִיס ושיריו. גסיונותיו באַפּוּס. תרגומיו. עיקר היצירה של משכילי גליציה מתגלה במקצוע הפרוזה. חיי «החסידות», שנתקלו בהם. הנטיה של ההשכלה לסטירה. יוסף פריל. ספרי הוכוח והנצוח עם החסידות שהיו לפניו. ספריו של פריל. היסוד האמנותי והעממי שבהם. השפעת ספורי-הפלאים של הרומנטיקה על יצחק ערטור היוצר בסטירה העברית. «הצופה לבית ישראל». כח החזיון וההמצאה הפיוטית שבדבריו. צורת החלומות, החזיונות והמראות. הארג הפיוטי של «החסידות» בחזיונותיו. אמונת ה«גלגול», שהשתמש בה ערטור. השפעת הרומנטיקים ונטייתם לגבור הנודד. הטפוסים הראשונים (פרוטטיפים) של הספרות הספורית העברית בימי ההשכלה, שיצר ערטור. דרכיו השונים לעורר לעג והתול, דרכי הוכוח שלו. התקרבותו אל חכמי-ישראל מבין משכילי גליציה. חכמי-ישראל בגליציה התריפים והלמדנים. הרגשת הצחות והנעימות החסרה להם. ה«מליצים» מבין החכמים. שמשון בלוך הלוי. אברהם גולדברג מרוה. מאיר הלוי לטריס במאמריו. חכמי גליציה העוברים מהר מן ההדור והסלסול בצורה אל התוכן הנכבד. יסוד המאסף והזיונל המדעי. «כרם חמד». צורת המכתבים של המאסף, הקרובה לצורת ה«שאלות ותשובות» של הרבנים. רוח הבקרת ואהבת הסברה הדקה והעיון בפרטי הפרטים של המסרת וההיסטוריה. השאיפה החזקה להכרה, לחקירה. חקירת העבר היהודי.

22-1

פרק שנים-עשר: רניק ושייר

רניק-מנדלסזון של ההשכלה העברית בגליציה. תולדותיו ואפיו. מה בינו ובין בן-מנחם? שאיפתו אל הנשגב. הצורה הזמורה של דבריו, הצפיה לפנימיות הדברים. דרך הסמל

שבדבריו. מבטאיו ובטיייו הלקוחים ממעמקי עולם הדת והאמונה. המזיגה של דתיות ושכליות בדבריו. «אמונה צרופה». מחלות האמונה. מחלות התבונה. הקרבה שבין האמונה לתבונה. אין אמונה בלי תבונה. האדם הוא משכיל בטבעו ומלא מבוכה פנימית. מה יעשה? לא הפשרה, אלא האמת. קרוכמל דן על החזיונות הזמניים מנקודת-השקפה נצחית. המקור הרוחני של האדם ושל העולם אחד הוא, בלתי-מחולק, אין סוף. הרוחני זה טבעו להתודע אל עצמו, ולכן אין אמונה פשוטה, גסה. היסוד ההגללי בדברי קרוכמל. בני-ישראל מאמינים במושג העליון של התבונה, החכמים משיגים את ההשגה הרוחנית הזאת ומכירים בה. «הסימן הרוחני והאות». המדרגות השונות של ההבנה וההשכלה. הפילוסופיה של הדת רק מדרגה אחרת, נעלה וגבוהה מן האמונה הדתית. האמונה של היהדות באמת מוחלטת מרימה אותה מעל ליתר האמונות. הפלא הדתי ביהדות, שיסודו המושג הנעלה ביותר של התבונה. הבנין הפלאי של נצחיות ישראל על יסוד התבונה. «גוים ואלהיו». הרוחני המוחלט המתגלה בישראל. בחירת ישראל. שלש העתים בחיים הטבעיים של כל אומה. אנחנו שבים תמיד לצמיחה חדשה. ההשקפה ההיסטורית של קרוכמל ומקורותיה. הערך המוחלט שרניק נותן לבקרת ולהיסטוריה. היסוד הפילוסופי לבקרת ההיסטורית. חקר המסורה: התורה שבעל-פה. הדמיון הפילוסופי של «הקבלה» הראשונה, שמשך את לבו של הרניק. נטיתו אל אברהם אבן עזרא. השערים בספרו שלא נכתבו או שלא נגמרו. סדר השערים. הבקרת של שיר-בקרת המקורות ההיסטוריים וברור תקופות. לאו דוקא תקופות ההיסטוריה הראשונות. תולדות שיר. ההבדל בין הרניק ושיר. דמיונו ההיסטורי של שיר לא דמיון מטפיסי. שדה החקירה הראשי של שיר. דבריו שנתנו מגלות מגלות. יצירתו יצירת מוזאיקה. היצירה השירית של שיר. ההקדמה לדרמה «שארית יהודה» המגלה – את ההיסטוריון שבשיר. הד לדברי רניק בהקדמה זו. הנטיה להעלות על גיא-החזיון אנשים משכילים קרובים למלכות, שעל ידם נעשה נס לישראל. מגמה זו בעבודתו המדעית של שיר. אל לבו של שיר קרובים המפרשים הראשונים של התלמוד, שדרשו בו וחקרו את מלותיו ואת מבטאיו. שיר המגלה תעלומות רבות של ההיסטוריה העברית. אחד מאבות «חכמת ישראל». 55–23

פ ר ק ש ל ש ה - ע ש ר : חכמת ישראל במערב – שד"ל

«חכמת ישראל» והמדע ההיסטורי האשכנזי. חרבן הצורה המקורית העברית של ספרות ישראל במערב. הספרות היא ישראלית רק על פי התכין בלבד. הגניזה לדורות. הגעגועים על רכוש הדורות וחיייהם, הנדונים לכליה. יתר הגורמים ל«חכמת ישראל» בארצות המערב. צונץ, המיסד של «חכמת ישראל» במערב. הנטיה הרומנטית – אחד מן היסודות החזקים ביותר במדע היהדות של צונץ. המגמה הצבורית. חקר עניני העבודה בבית-הכנסת, לעומת שיר ורניק, שהמשיכו בחקירותיהם את עבודת «בית-המדרש» בישראל. ההתפתחות של «חכמת ישראל» במערב, שהביאה גם לחקר ההלכה. זכריה פננקל. אברהם גיגר. החכמים שהתאמצו להוכיח את השתתפותם המתמדת של היהודים בתרבות האנושית הכללית. משה שטיינשניידר. ההיסטוריונים הגדולים של דברי ימי היהודים והיהדות: י. מ. יוסט וצבי (הינריך) גרץ. צמצום העברית ב«חכמת ישראל» המערבית. היחידי בין חכמי המערב בדור הראשון ל«חכמת ישראל» שחבר את רב חברו בעברית. שד"ל. תולדותיו. הרצון של שד"ל להחיות את הקדמוניות של היהודים ועל ידן להחיות

גם את גאותם הלאומית ואת עצמיותם ומקוריותם. הבקרת והחקר לא לשם עצמם, אלא כאמצעי לגלות את מקור התמימות והאמונה. החכם האידיאלי מבין חכמי־ישראל בימי־הבינים בעיני שד"ל – רש"י, – ובקרתו על הראב"ע והרמב"ם. יחס שד"ל לרבי יהודה הלוי. שירי שד"ל. חסרונות שירתו. מחשבות שד"ל הקרובות אל השירה. הכל עומד על הרגש. החכמה היא לדעת שד"ל לא ההשכלה, כי־אם ההנהגה הטובה ותקון המדות. מדת החמלה כיסוד היסודות של המדות הטובות וכיסוד ראשון ליהדות. התורה המדריכה בדרך החמלה. הנגוד בינה ובין חכמת יון. האברמיסמוס והאטיצימוס. במה נוצר העם היהודי להיות למופת ליתר העמים? ערך המעשה בחיי היהדות. המעשה כהדרכה לחיי קדושה. במה נבדלת השקפתו של שד"ל מהשקפת מנדלסון? בחירת ישראל ולמה נבחרו. הצד הפלאי שביהדות, החשוב לשד"ל. האמונה בתורה מן השמים ובהשגחת אלהים, החשובה לשד"ל מן האמונה הצרופה באחדות אלהים. נטית שד"ל לאמונת העם. התנגדותו לאלה שאמרו להסיר את המעטה הפלאי מן הנבואה. מלחמתו בפילוסופיה של שפינוזה. שפינוזה כסמל הפרישה מן היהדות ההיסטורית. התנגדותו לכל אלה שפרשו מיהדות זו, ומטעם זה גם התנגדותו ל«קבלה». דבקתו בכל אלה שבקו ביהדות ההיסטורית ודבקתו ב«חכמת ישראל». שד"ל כאיש ריב ומדון לרב החכמים שעסקו ב«חכמת ישראל». חכמת היהדות כשיבה אל דרך היהדות עצמה..

73-56

פ ר ק א ר ב ע ה ע ש ר : ההתעוררות במזרח

המזרח בשעת שקיעת ההשכלה במערב. ההתעוררות להשכלה בין היהודים בפולניה ובליטה שבאה בימי נפוליון. ספרות ההשכלה העברית לשם פתרון שאלת היהודים בממלכה. נצני ההשכלה העברית שעלו במקומות שונים בממלכה. יצחק בר לוינסון (ריביל). תולדותיו. ספריו שהועילו הרבה להפיץ את דעות ההשכלה. «תעודה בישראל». השאלות שהריביל עונה עליהן בספרו זה. המעשיות בשאלות האלה ובדרך הצגתן. האפן המעשי של התשובות. לוינסון על חובת האיש הישראלי ללמוד מלאכה או אומנות. עבודת האדמה. הדעות של לוינסון הקרובות אל דעות המשכילים העברים באשכנז. הצורה המעשית שהדעות האלה מקבלות בספריו. הוא מיסד אותן על התלמוד ועל הספרות הרבנית. קרבתו בזה לחכמי־גליציה. הרצאתו הפשוטה הקרובה לאפן הרצאתם של חכמי אשכנז. האסתיטיות שלהם והמעשיות שלו. חסר החריפות בדבריו. בלי «מליצה». הראיות הרבות וההוכחות של לוינסון. חסר היצירה בדבריו. בעל־האסופות, הנכנע תמיד למוסכמים. לא סותר דעות נושנות, כי־אם מחבר ומתקן אותן. ספרו «בית יהודה». מה שהמחבר כולל וכורך בו. אין «בית יהודה» בלי «ירושלים» של מנדלסון. רוח של משפחה ומסרת קדמוניה השורר ב«בית־יהודה». הפתוס הלאומי הנכר לפעמים בספר. הפתיחה. המעלות והסגולות שיש לאומה הישראלית. הכל נופל תחת גדר הדת. הרכבת היהדות החדשה בתוך היהדות הישנה. היהודי מצווה על מצוות ההשכלה. חק ההשכלה. הצעת התקונים המעשיים שבסוף הספר «בית־יהודה». יתר ספריו של לוינסון הופו־חיים. הסטירות של לוינסון נגד ה«חסידיים». פני ההשכלה העברית הראשונה בליטה ובגלילות הקרובים אליה. השכלה שכולה פשט. החקירה בלשון והקולמוס של הלשון בליטה. הנטיה למדעים פוזיטיביים. מ. א. גינצבורג. קולומבוס והשאפה לרחבי העולם הגדול. ספרו «דביר». הסגנון שלו הפשוט, שיש בו עם זה מן הרגש ומן ההתעוררות הדקה ומן

הנעימות. השקיפות שבסגנונו. הפקחות העולמית והחדוד הקל והיפה. התרגומים, שלהם נתן מ. א. גינצבורג בעיקר את כחו. ספרו המקורי «אביעזר». המגמה של הספר. המשל שבהתחלה, המראה על מקור השם וגם על המקור הספרותי עם הנטיה אל הטבעיות ואל הטבע. השורות הראשונות בספור, המספרות כי קרא גינצבורג את «חזון ואמת» של גיטה. השפעת גיטה הנפרת כהרצאה. החיים העניים בעיר קטנה במוט. המלמד וה«חדר». המשלים הרבים, הבאים גם הם ללמד. ההשכלה המלפפת את הספור מן ההתחלה. מותו של מ. א. גינצבורג בדמי ימיו. ההשכלה בזמן מותו. הנסיונות ליסד מאסף לפרחי השירה והספרות. «פרחי צפון». ההשכלה האנושית מאד. 91-74

פרק חמשה עשר: שירת אד"ם

שירת אד"ם – שירת האדם של ההשכלה. המשורר המביע בדרך ישרה, בלתי-אמצעית, את מאווי לב הדור. קול עז. פתוס בלי פתיטיות יתרה. איש בעל הגיון-לב ורצון עז ואמיץ. שירה המלאה שאלות, תמיהות. השאלות הן שאלות חיים. תולדות אד"ם. בעל טבע כבד. התפתחות לא מהירה. השירים הבשלים, הגמורים הם פרי תקופה מאוחרת, נוצרו בימי העמידה. חסרון שירי זערי. אין לך, געגועים; אין גם שירי-כסר. חסרון האידיליה בשירי אד"ם. אין רשם של אפיקה מקראית. חסר הרגשות למראה כל טבע, כל יופי. הטבע היפה – טבע האורה. שירי אור. המנונים לאור המאיר. השיר המוקדש ליום הארוך. הבזו לחשך. החשך מלא מחשבות רעות: אורב הוא לאורה. השיר «הגיון לערב». האור הוא גם אור הדעת והשמש היא שמש החכמה. האלהים הוא «אל נאור». ההתמררות על החשך ועל המות. הקרע שבין הדעת והמות. השיר «הדעת והמות». האדם באכלו מעץ הדעת לא פקח את עיניו לראות הכל. הגדר והמחיצה לאדם ברי-דעת. יודע שאינו יודע. יודע את המות. יודע את «ים התהו». הנגוד בין התהו ובין הידיעה השכלית. התקוממות לב בן-האדם «משכיל» נגד התהו והמות. האדם יודע שימות. השאלה שאלה מוסרית. מדוע אין חמלה, אין רחמים? מדוע אין סדר ומשטר שכלי? השיר «החמלה». ההשפעה הנכרת מ«אגדת ארבע כוסות». האלהים הנגלה מן הסערה, כמו לאיוב. נסיונו של אד"ם לבקש פתרון לשאלותיו בסדר ההרמוני שבעולם. המתאונן מתגבר על המשורר. אד"ם מדבר בשם האדם הנדכא, הטעון רחמים. שירתו האנושית היא גם שירה יהודית. שירתו יונקת מן השירה של «בחינת עולם». החק השליטי בשירת אד"ם. הבית המהודק שלו. החבור ההגיוני החזק. המשקל האחד. הגזרה הקשה על השוא. המושגים המפשטים בשירי אד"ם. «אמת ואמונה». האליגוריה של ההשכלה. היסודות הריאליים באליגוריה. המעבר מן האליגוריה הזאת אל הספור הריאלי של ההשכלה. 113-92

פרק ששה עשר: מיכיל ורעיו

שירת אד"ם האנושית היא גם מופשטה ושירי מיכיל הם «שירי בת ציון». תולדות מיכיל. המשורר הצעיר של השירה העברית. התפתחות מהירה. רוח האביב בשירת מיכיל. ליריות. חופס דברים בשעת צמיחתם והתהוותם הפנימית. הצירורים רק סמלים למצב-הרוח הפנימי. את האביב יודע מיכיל לצייר יותר מאשר עתות השנה. בחרף הוא רואה את סמל המות. החרף הוא גם סמל הדעת, והדעת היא המות. החיים רק

אמונה ותקוה. מיכיל משורר החיים. כאביו הוא מציג את חזיונות העולם זה מול זה, אבל רק בתמונות החיים. «שלמה וקהלת». שלמה – המשורר בן משורר וחיי דומים בזה לחיי מיכיל. השיר הלירי ביותר מבין הפואמות של מיכיל. המשורר שר בו את שיריו על הנער ועל האהבה. הוא שר בו גם על השירה. הרגשות המפכים בשיר והתמונות הנעלות. הנגינה שבו. המשורר העובר מנגינה לנגינה. החרוז המשתנה לפי התכן. הבית הקל, היפה והפתוח. «קהלת» לעומת «שלמה». ב«קהלת» מיכיל הוא הבן של אביו. הצבע הבהיר בתמונה הראשונה של «קהלת». זה לעומת זה. המשורר מכריע לצד «שלמה». הסיום של השיר חלק אורגני ממנו, ולא מעשה ידי אביו. ההשפעה של אדום, שיש לבקש ולמצוא בשיר. הנטיה של מיכיל בכל שירתו הספורית אל תכן הקרוב לתכן הבלדה. מן האפיקה התניכית אל הפואימה הלירית. המוטיב של האהבה הנכזבה. השקיעה אחרי הזריחה. «נקמת שמשון». השורות האחרונות על מות הגבור. האקורדים הנוגים, הליריים, ב«משה על הר העברים». החרוז האחרון. «רי יהודה הלוי». הגבור-המשורר הקרוב ללב מיכיל. בין המוטיבים המעוררים של השיר – מראה המת. הגמר הטבעי של השיר. רוח האחדות כפואימות ש«בשירי בת ציון», מלבד «יעלוסירא». החרוז השונה בפואימה זו מביתר הפואימות. התאור של דבורה המלא כח ועז. תמונת יעל שלא עלתה. הקד בשיר ל«מִקְבֵּט» של שקספיר. המשורר הענג והרך. «כנור בת ציון». שיר «התפלה». הפנתאיסמוס המתגלה בשיר זה. השיר «אל הכוכבים». השירים על האביב ועל האהבה. תרגומו של מיכיל. שירת מיכיל – שירה אנושית-אביבית, שירה אנושית-עברית. ההוד המזרחי של שיריו. התניכיות שבהם. תקופת אהבת ציון שהחלה עם שיריו. השפעת מיכיל על רעיו. זאב קפלן. השפעת מיכיל על יליג. השפעת מיכיל על הפרוזה העברית. לבוש הצבעונים של הפרוזה העברית בימי מיכיל. התקרבותה אל השירה התניכית ואל התכן התניכי או היהודי. קלמן שולמן. שולמן במקום מ. א. גינצבורג. המזרחיות והרומנטיות בספריו. פרחי הדמיון בלשונו. «מסתרי פאריז» – אחד הרומנים הראשונים בספרות העברית החדשה. הרומן העברי המקורי שנוצר אז. 135–114

פרק שבע-עשר: אברהם מאפו

ההשכלה ושאלות המוסר והחברה. ההשכלה והנבואה. תקופת הנבואה כאספקלריה, שבה ראתה את עצמה ההשכלה באור יפה. הרומן כנותן בטוי לתסיסה המוסרית והחברתית בתקופה היא. השפה הפרוזאית החדשה של הרומן. היסוד הנעלה והנשגב אשר בה. יוצר הרומן הראשון בספרות העברית החדשה: אברהם מאפו. תולדותיו. «אהבת ציון» ו«אשמת שמרון». היריעה ההיסטורית הרחבה, המשתרעת על פני כל תקופת המשבר בחיי ישראל בימי קדם. הפבולה של «אהבת ציון». «אהבת ציון» ו«לישרים תלה» ו«מגדל עז» של רמחיל. שרידי שלש התקופות ביצירת הרומן הזה, הנכרים בו. רקמת ה«פסטורלה», החזקה ביותר ברומן הזה. רשמי ה«פסטורלה», הנכרים גם ב«אשמת שמרון». הגלגול של «אהבת ציון». יסוד הרומן, שהתגבר ב«אשמת שמרון». רשמי הרומן ההמוני הנכרים בספר זה. הרצון האידיאלי והאידילי. יסודות ההוה הנכרים בו יותר מאשר ב«אהבת ציון». המלחמה ב«חסידות» ברומן היסטורי זה. שתי התקופות של ההשכלה, זו שבאשכנז ובגליציה, שחבר מאפו וכרך יחד ברומניו ההיסטוריים. האידיאל של ההשכלה כלה, שנתן בהם. המזיגה של היופי והמוסר, הדעת והמוסר.

העדינות והפשטות. המזיגה של האסטיטיות והמוסר. «אהבת ציון» כספרו הראשי של מאפו. היופי וההרמוניה ב«אהבת ציון». הלשון והסגנון. יסוד הנשגב ב«אשמת שמרון». הליריות שבו. הרומן מחיי ההוה של מאפו: «עייט צבוע». מיסודות «הפסטורלה» שיש גם בפבולה של רומן זה. המשחק הדמיוני, האגדי שבו. הדמיון שבינו ובין «אהבת ציון» ו«אשמת שמרון». היופי שב«עייט צבוע». ערבוב הדמיון והמציאות שבו. הלבוש ההיסטורי ההולם יותר את גבורי מאפו, הקרובים עוד אל גבורי השירה. הרומן העברי הראשון – רומן היסטורי. מאפו נתן גם התחלה מן הרומן של ההוה. 162–136

פרק שמונה-עשר: נצנים וספיחים

הספיחים הרבים של הספרות הקודמת שעלו עוד. «שירי התפארת» הרבים שנכתבו בזמן ההוא. על הגבורים הראשיים של התקופה התניכית נתחברו אפוסים בתקופת ההשכלה הראשונה, עתה חברו אפוסים גם על הגבורים השניים במדרגה. המשוררים – אף לא מן השניים או השלישיים במדרגה. האפוס על רות האידילית. האפוסים של משכילי המזרח. השירה שהיתה למלאכת-חרוים. החרונים שחרו אנדות, שיחות, הלכות. או שחרו שירים על האביב, התקוה והאמונה. הקבצים «כוכבי יצחק» עם «כוכביהם» הרבים. המשוררים הקרובים לדרך שירה זו, שהקדימו לבוא או שמצאו להם גם בשירה זו שביל מיוחד. יעקב איכנבויים וספרו «קול זמרה». שירו הגדול «הקרוב» על משחק השח. א. ב. גוטלבר (אביג) ו«פרחי האביב». «הנצנים». שירו הגדול על «תולדות השיר והמליצה». «כל שירי מהלאל». השירים שעלו בידי גוטלבר. שירי הנדידה והגלות. צער האומה וצער המשורר. שירו «אניה סערה». שירו «נצח ישראל». האמונה ואמונת ההשכלה הגדולה בלב גוטלבר. תרגום «ירושלים» ותרגום «נתן החכם». האליגוריה «תפארת לבני בינה». ספיחי השירה שעלו במקומות רבים. בני איטליה, מחברי הסונטות. הלל די לא טורי. יוסף אלמנצי. רחל מזרפורגו. אליהו מרדכי רָבָל והפואימה «עדים נאמנים או חולדה ובור». החמר השירי של הפואימה והמשוררים שקדמו לורבל, אשר השתמשו בו. ורבל התקרב יותר אל הגרעין הפנימי של האגדה. גם לו «העדים האלמים» עיקר. הדבור השולט בדברי שירה אלה. ורבל הצליח יותר בשירה הדבורית החזקה. תרגום שיר «הללויה» לָרְזוּיִן. בעלי-הטעם היפה, שנתנו את כחם לתרגומים. מרדכי בן מרדכי רוטברג המתרגם את «הרמן ודרותיאה». ישראל רָלֵל האמן במקצוע התרגום. «שירי רומי» – כליל השירה הרומית על סגנוניה ואפני בטוייה השונים. «עבודת האדמה» של אובידיוס והקטירה החריפה של הורציוס. שמעון בכרך, המתרגם השני של «נתן החכם». תרגומי «הנצינות העבריות» לבירון. תרגום «נצינות ישראל» של ל. א. פרנקל. הנגינה הישראלית, שהתחילה להיות נשמעת אחרי «שירת בת-ציון». הפואימה התניכית במקום האפוס התניכי. המשוררים המתחילים בימים ההם: אברהם גולדפֶדן וקובץ שיריו «ציצים ופרחים»; שלמה בֶּנְדֶלְקֶרן והפואימה «בת-שבע». הפואמות התניכיות של נ. סמואלי «בכנף רננים». יעקב צבי שפרלינג ושירו הספורי «הורדוס». הנצנים שעלו לא היו רבים. השירה הרומנטית לא היתה עוד השירה של הזמן. הספרות שמסביב היתה או ספרות של מלחמה. הד המלחמה שנשמע גם בספרותנו. 178–163

פרק אחד-עשר

ההשכלה בגליציה

זרם ההשכלה ששטף ועלה וסחף את שדה-ישראל אשר בגליציה. המשכילים הבודדים בפולין ובגליציה לפני תקופת ההשכלה חותם התניעה באשכנז שנכר בראשית תקופת ההשכלה בגליציה. לב גינצבורג שהשתתף ב"המאסף" האשכנזי. ההשכלה העברית בגליציה איננה קלסית ברוחה. המשכילים העבריים בגליציה לא נטו אחרי היצירה המקראית. האידיאל של ההרמוניה הקלסית חדל בינתיים גם מן הספרות האשכנזית. הרומנטיקה והחפוש בנעלם ובאשר עבר ואיננו עוד. המדע ההיסטורי הפורח בעקב הרומנטיקה. אור השכליות העליונה בסוף ימי הרומנטיקה. הבקרת החודרת אל התיאולוגיה ואל חולדות הדת. הקרקע הדתי, שעליו צמחה הספרות העברית בגליציה. התסיסה הדתית של "החסידות". המטפיסיקה הדתית שקמה על ידה לתחייה. ההשכלה בגליציה ההופכת את פניה מחוץ כלפי פנים והמבקשת דרך להאריך את חיי האומה העברית. התיחדות האומה בהיסטוריה שלה. הנעימה החדשה בשירה העברית בגליציה. אריה ליב קינדֶרֶפֿרינד ושריריו. יתר המשוררים שהלכו בדרך זו. מאיר הלוי לֶטְרִיס ושריריו. נסיונותיו באָפּוּט. תרגומו. עיקר היצירה של משכילי גליציה מתגלה במקצוע הפרוזה. חיי "החסידות", שנתקלו בהם. הנטיה של ההשכלה לַפְטִירָה. יוסף פּרִיל. ספרי הוכוח והנצוח עם החסידות שהיו לפניו. ספריו של פּרִיל. היסוד האמנותי והעממי שבהם. השפעת ספור־הפלאים של הרומנטיקה על יצחק ערטור היוצר בסטירה העברית. "הצופה לבית ישראל". כח החזיון וההמצאה הפיוטית שבדבריו. צורת החלומות, החזיונות והמראות. הארג הפיוטי של "החסידות" בחזיונותיו. אמונת ה"גלגול", שהשתמש בה ערטור. השפעת הרו־מנטיקים ונטייתם לַגְבוּר הנווד. הטפוסים הראשונים (פרוטופיסיים) של הספרות הספורית העברית בימי ההשכלה, שיצר ערטור. דרכיו השונים לעורר לעג והתול. דרכי הוכוח שלו. התקרבותו אל חכמי-ישראל מבין משכילי גליציה. חכמי-ישראל בגליציה החריפים והלמדנים. הרגשת הצחות והנעימות החסרה להם. ה"מליצים" מבין החכמים. שמשון בלוך הלוי. אברהם גולדברג מְרוּה. מאיר הלוי לטריס באמארינו. חכמי גליציה העוברים מהר מן ההדור והסלטול בצורה אל התוכן הנכבד. יסוד המאסף והז'ורנל המדעי. "כרם חמד". צורת המכתבים של המאסף, הקרובה לצורת ה"שאלות ותשובות" של הרבנים. רוח הבקרת ואהבת הסברה הדקה והעיון בפרטי הפרטים של המסרת וההיסטוריה. השאיפה החזקה להכרה, לחקירה. חקירת העבר היהודי.

עדה. כשזרם ההשכלה, שנגלה בין יהודי אשכנז, התחיל להיות שוטף ועולה ועובר על גדותיו, נסתחף ראשונה שדה-ישראל אשר על גדות המזרח בגליציה. הארץ הזאת נקרעה בחלוקת פולין של שנת 1772 מן המזרח ונתנה

למערב, וקרני השמש, שעמדה במערב, התחילו לחדור שמה בדרך ישרה. עוד קודם לכן היו שירות מצויות בין מדינות פולין וארצות אשכנז וחלופי סחורה היו נוהגים ביניהן: מאשכנז הביאו להם סוחרים-פולין כל מיני ארג ובד ושאר דברי סחורה, ומפולין הביאו להן קהלות-אשכנז רבנים מפורסמים, מורי-הוראה, מלמדים וכלי-הקדש מפארים; אולם עתה היתה הדרך בין מדינות אשכנז וגליציה סלולה יותר. לא עברו ימים רבים והתחילו נוהגים שם גם חלופים אחרים. במקום הרבנים והמלמדים, שהיו מוציאים לפנים מפולין לאשכנז, הובאו עתה משם או מארצות אוסטריה, ביחוד מביהם, לגליציה פקידים, מפקחים ומורים, שהורו בבתי-הספר של היהודים, שהוקמו מטעם יוסף השני קיסר אוסטריה, או שפקחו עליהם. שליחי ההשכלה האלה היו מפיצי האור הראשונים בערי-ישראל אשר בגליציה. ביניהם היו גם שנים, אחד מפקח ראשי על בתי-הספר של היהודים בגליציה ואחד מנהל בית-המדרש למורים של בתי-הספר האלה, שהיו מבאי-ביתו של משה בן-מנחם וממקרביו ולקחו חלק בעבודת „הבאור“ לתורה (ספר ראשון, סעיף מ"א): הירץ הוּמְבֶּרְג, מן ה„משכילים“ הקיצוניים ביותר, שקנא מאד את קנאת ההשכלה (ראה ספר ראשון, סעיף ס') ונלחם לה בכל האמצעים, ואהרן מִירוֹסְלָב (פרידנטל).

עם חרבן המרכז של ההשכלה העברית באשכנז הצפונית ונטיעתו במקומות אחרים, ביחוד באוסטריה, היו גם המשכילים מבני פולין מבאי בית-המדרש של בן-מנחם ותלמידיו, שהיו להם קשרים משפחתיים עם גליציה או קשרים אחרים, באים שמה מדי פעם בפעם והם היו לגורם חשוב בהתפתחות ההשכלה בגליציה. כן היה חוזר ובא שמה בן-זאב (ראה ספר ראשון, סעיף נ"ה). ומנדל לפין (שם, סעיף נ"ח) ישב גם הוא בגליציה הרבה שנים וגם מת ונקבר שם (בעיר טרנופול). גם קרבנתם של „בכורי העתים“, שיצאו בוניה, ושלום הכהן, מעורכי „המאסף“, שהיה לעורכם וישב גם הוא בוניה — היתה לה השפעה על השכלת היהודים בגליציה.

משכילים בודדים היו בפולין, וגם בגליציה, עוד קודם לכן. יש מהם שחברו גם ספרים, שהיה בהם ריח של השכלה. טוביה הכהן הרופא (תי"ב—תפ"ט), בן הרב מקרמניץ, שנולד אמנם באשכנז, אך שב וחזר אחר-כך לפולין, נשאו לבו עוד מימי נעוריו ללמוד חכמה ודעת, והוא הלך למרחקים, לפדובה שבאיטליה, ללמוד חכמה, ביחוד חכמת הרפואה. הוא חבר את הספר „מעשה טוביה“ (ויניציה תפ"ז), שהוא מעין אנציקלופדיה של מדעי הטבע, ביחוד של חכמת הרפואה. הרופא אליהו בן משה גרשון מפינטשוב חבר ספר „מלאכת מחשבת“, בשני חלקים (ברלין תקכ"ד), הכולל חכמת

המספר והמידדה. הוא חבר גם את הספר „גבחר מחרוץ“ (זולקיב תקל"ב). קצור מהספר הפילוסופי „העקרים“ לרבי יוסף אלבו בדרך שיחה בין רב ותלמיד. גם אחד הרבנים בפולין, יהודה ליב מרגליות, רב בשַׁבְּרֶשֶׁין ובזֶנֶב (אהר-כך בפרנקפורט ע"נ אודר. מת שם בשנת תקע"א). חבר והוציא לאור בשנת תקכ"ח (אלטונה) את הספר „אור עולם קטן“ בחכמת הטבע. הוא חבר ספר „בית מדות“ (דיהרנפורט תקל"ז) בענין המדות והמוסר. שהוסיף עליו אחר-כך גם חקירות במהות הנפש ונצחיותה והדפיסו בשם „טל אורות“ (פרנקפורט ע"נ אודר תקע"א). בספרו „עצי עדן“ (פרנקפורט ע"נ אודר תקס"ב) התוכח עם בן-מנחם ועם הנחותיו הפילוסופיות בספר „ירושלים“ (ספר ראשון. סעיף מ"ה—מ"ו). פרסום גדול נתפרסם „ספר הברית“ (ברין תקנ"ז). מעין אנציקלופדיה „לכל החכמות והידיעות הטבעיות והלמודיות והאלקיות“. שיצאה בעולם שם המחבר, פניח ס אליהו. שהיה בן הרב מאיר מוילנה. הוא חבר את הספר בשבתו בעיר בוצ'ץ בגליציה וכרך בו יחד חקירה וקבלה. ידיעות המדע על-פי חכמי ימי-הביניים וגם על-פי החוקרים החדשים. גם ישראל זמושץ, רבו של מנדלסזון (ראה ספר ראשון. סעיף מ"א). ישב בסוף ימיו בגליציה, בעיר ברודי, וגם מת ונקבר שם (בשנת תקל"ב). שם חי גם זאב (זולף) בוכנר, שחבר עוד בראשית ימי ההשכלה ספרי שירים בנוסח ימי-הביניים—„זבד המליצה“ (פראג תקנ"ד). חקוי ל„תחכמוני“ של אלחריזי; „כתר מלכות“ (לבוב תקנ"ד) על-פי השיר הידוע של שלמה בן גבירול; „שירי תהלה“ (ברלין תקנ"ז). מעין תפלות ותהלות לאלהים, ועוד ספרי שירים כאלה—וספר „צחות המליצה“ (פראג תקס"ה). אגרות מליצה למופת.

המשכילים הבודדים האלה לא יצרו בכל-זאת את תנועת ההשכלה בגליציה. תנועת ההשכלה הזאת באה בהשפעת התנועה בארצות אשכנז וחומתמה של זו נכרת בה הרבה בהתחלה. הנוסח כאילו היה בתחלה כלו נוסח אשכנז. אחד ממשכילי גליציה הראשונים עוד לקח חלק ב„המאסף“ האשכנזי. המשכיל הזה, סופר ההשכלה הראשון בגליציה, דב גינצבורג (נולד בשנת תקל"ו בעיר ברודי ומת שם בשנת תקע"א). הדפיס בשנת תק"ע ב„המאסף החדש“ „שיר ספורי“ יפה, שיש בו כעין הד לַבְּלָדוֹת של גֵּיטָה בתמימותן ובפשטותן.

עוֹטָה מְעִיל פְּרָחִים
וּמְגֵד גְּרֵשׁ יְרָחִים,
כָּל רוֹאֵיו יִרְעֵי.

שֵׁם בְּאֶרֶץ הַגָּלִיל
הָר גְּבוּהָ וְתֵלֹלוֹ,
רָאשׁוֹ לְעֵב יִגְיֵעַ.

1 החרו גליל—תלול הוא על-פי המבטא של יהודי פולין, שאין מבדילים בן חירק לשורק.

2 לצורך החרוז ביחיד במקום רבים.

כה דבר העלם
 לרצנתו בלב שלם.
 ומען: אתך אשוב,
 אך טרם אלך מזה
 אקטווי הפכה הלזה,
 אחר לאהלים נשוב.

ומשח ארצה מהרה,
 והיא לא נשמרה,
 ומפל לתחתית הרה;
 נפשו יצאה בקאותו
 כי שדרה רצנתו,
 ויתנפל גם הוא מהרה.

ההו הנאהבים בתייהם
 מתו גם שניהם
 כמים דמם יזה;
 עוד על צחיח סלע
 דמם לא נבלע
 עד היום הנה.

בבוא חרש ומועד
 כל העם ינעד,
 אל הקר הטוב ינהרו;
 שם יצהלו וישמחו,
 מראש הקר יצחו,
 יתרוצעו אף ישירו.

בהמון חוגג באו,
 במחול משחקים יצאו,
 אמנזן וכצנתו המאשרה;
 הוא כגורי האריות
 והיא כיוני הגאיות,
 נפשו כנפשה קשורה.

עזרם מתעלסים באהבים,
 לקול עונב מקשיבים,
 והיום נטה לערוב. —
 „נשובה נא העירה,
 כי באה הצפירה”,
 והלילה הולך וקרבי.

עו. גם ההשכלה העברית בגליציה נמשכה בתחלה אל דרך הצחות. אל השירה והנעימות, אך היא היתה מלאה רוח בקרת. היא לא היתה עוד, כהשכלה האשכנזית (ראה ספר ראשון, פרק ד), קלסית ברוחה; לא נטתה הרבה אל ההתבוננות הכללית וההרמונית, השוקטה והאטית. חזיונות נפשה לא היו רק אסתטיים, מוסריים ואידיליים. מלאה היתה כלה עז קרב ולכד מלחמה. עליה גם היה לעמוד תמיד בקשרי מלחמה את הסביבה, סביבה יהודית גדולה וחשובה זו, אשר היתה רבה השפעתה. השפעתה היתה חזקה גם על נפשותיהם הם. נפשות הלוחמים מלחמת החרות וההשכלה, ולא יכלו, כמשכילים העברים באשכנז, להתרומם מעל לסביבה הזאת ולהתרחק ממנה. גם הם, המשכילים עצמם, לא היו מקראיים ברוחם, ולכן לא יכלו להמשך גם הם אחרי היצירה המקראית, מליצותיה וחקוייה. מלאים היו חרימות ורוח של בקרת תלמודית, ולכן הם שיצרו את

בִּקְרַת הַתְּלֻמוּד וְהַמְּסוּרָה הַדְּתִית וְאֵת הַבְּקֵרֶת הַהִיסְטוֹרִית
הָעִבְרִית.

גַּם בַּסְּפָרוֹת הַכְּלָלִית, בִּיחּוּד בַּסְּפָרוֹת הָאֲשֻׁכְנִזִּית, שֶׁהִיא הַשְּׁפִיעָה בִּיּוֹתֵר עַל
הַשְּׁכֵלָה עִבְרִית רֵאשׁוֹנָה זוֹ, לֹא עָמַד עַל עֲמָדוֹ הָאִיִּדְיָאֵל שֶׁל הַהֶרְמוֹנִיָּה הַקְּלָסִית. מִן
הַקְּלָסִיּוֹת נִטְתָּה הַסְּפָרוֹת הַזֹּאת פְּרֻצָּה גְּדוּרִים וּמֵהֵן גַּם אֵת הַגְּדֵר שֶׁבִּין הַמַּחֲשָׁבָה
וְהַרְגֵּשׁ. הִיא הִיְתָה גַּם שְׁכֵלִית וְהַפְּרָתָה הַרְבֵּה אֵת הַבְּקֵרֶת הַשְּׁכֵלִית, בַּתְּתָה לָהּ
בִּיחּוּד עִם זֶה יָדִים לַחְדוֹר אֶל מְקוֹמוֹת נְעֻלָּמִים וְנִסְתָּרִים עַד עַתָּה מֵעֵין הַשְּׁכֵל. עַל־
יְדֵה פְּרַח בִּיחּוּד הַמַּדְעָה הִיסְטוֹרִית וְתַקּוּפוֹת רַחֲוּקוֹת קָמוּ לַתְּחִיָּה. וְכִשְׁהָאִיר
עוֹד אַחֲר־כֵּן, בַּסּוּף יְמֵי הַרומַנְטִיקָה, אִוֵּר הַשְּׁכֵלִיוֹת הָעֲלִיוֹנָה שֶׁל הַגֶּל - הַשְּׁכֵל
כַּשְּׁכֵל הָעוֹלָם - הַתְּגַבְּרָה רוּחַ הַבְּקֵרֶת. הַבְּקֵרֶת חֲדָרָה אֵז הַרְבֵּה אֶל הַתִּיאוֹר־
לוֹגִיָּה וְאֶל תּוֹלְדוֹת הַדָּת.

הַקְּרָקֶעַ, שֶׁעֲלִיו צִמְחָה הַסְּפָרוֹת הָעִבְרִית בַּגְּלִיצְיָה, הִיָּה כְּלוֹ דְתִי, הַיָּמִים יְמֵי
הַתְּפֻשְׁטוֹת הַחֲסִידוֹת" בֵּין הַיְהוּדִים בְּמִזְרַח אִירוּפָה. הָאוִיר הִיָּה מְלֵא פְּלָאִים וְסוּדוֹת
וְנִסִּים וְדַבְרִים שְׁלֵמְעֵלָה מִן הַטְּבַע. הַתְּסִיסָה הַדְּתִית הַזֹּאת הִבִּיאָה גַּם הִיא לִידֵי
מַחֲשָׁבָה, וְהִיא גַּם שֶׁהַפְּרָתָה הַרְבֵּה אֵת הַמַּחֲשָׁבָה. וְיִסּוּדוֹת חִיּוּנִים שֶׁל הַדָּת וְשֶׁל
הָאֲמוּנָה הַתְּעוֹרָרוּ מַחֲדָשׁ לַתְּחִיָּה עַל־יְדֵי הַחֲסִידוֹת. בַּחֲסִידוֹת קָמָה לַתְּחִיָּה מֵעֵין
מַטְפִּיִּיקָה דְתִית, וְהִיא שֶׁהַשְּׁפִיעָה גַּם עַל הַצַּד הַמַּטְפִּיִּיסִי שֶׁל הַהַשְּׁכֵלָה.
הַהַשְּׁכֵלָה בַּגְּלִיצְיָה לֹא הִיְתָה רַק אֲסֵטִית וּפִילוֹסוֹפִית. כִּי־אִם הִיְתָה גַּם מַטְפִּיִּיסִית.
בְּכָל הַיּוֹתָה שְׁכֵלִית הִיְתָה מְלֵאָה גַּם פְּלָאִים וּפְלִאוֹת. הִיא הִיְתָה גַּם דְתִית, בְּכָל
הַיּוֹתָה מִבְּקֵרֶת בְּקֵרֶת חֲפְשִׁית כְּמָה מִמְּנַהֲגֵי הַדָּת, דְּרַכְיָה וְנִתְיָבוֹתִיָּה. בְּכָל הַשְּׁפִיעָה
הַנְּכִירִית, הַנְּפָרֶת הַרְבֵּה גַּם בָּהּ, הִיְתָה יְהוּדִית כְּלָה. הִיא אֲשֶׁר הִפְכָה אֵת פְּנִיָּה
מַחוּץ כְּלָפִי פְּנִים וַיְצַרָה אֵת הַסְּפּוֹר הַרְאִשׁוֹן בַּסְּפָרוֹת הָעִבְרִית
הַחֲדָשָׁה מַחֲיֵי הַיְהוּדִים, מַחֲיֵיהֶם בְּהוּת, וּפִילוֹסוֹפִיָּה שִׁישׁ בָּהּ מִן הַחֲפּוּשׁ
וּבִקְשַׁת דֶּרֶךְ לְהֵאָרִיךְ אֵת חַיֵּי הָאוֹמָה הָעִבְרִית. הָעַם הָעִבְרִי חוֹר
לְהִיּוֹת לָהּ עִם מִיּוֹחַד בְּעַל הִיסְטוֹרִיָּה מִיּוֹחַדָּת. וְאֵת הַהִיסְטוֹרִיָּה הַזֹּאת
אִמְרָה לְדַעַת וְלֵהֲכִיר וְאֹתָהּ שָׁמָּה לָהּ לְמַטְרָה לְחַקוֹר וְלְדַרוֹשׁ בָּהּ.

עו. מֵה שִׁיְצָרָה הַהַשְּׁכֵלָה הָעִבְרִית בַּגְּלִיצְיָה בְּשִׁירָה הִיָּה בּוֹ הַרְבֵּה מִן
הַלְהֵג, בַּחֲקוֹתָה עוֹד אֵת הַשִּׁירָה הַקּוֹדֶמֶת בְּאַרְצוֹת הַמַּעֲרָב, בִּיחּוּד בְּאַרְץ אֲשֻׁכְנּוֹ.
אֶךְ מְשׁוֹרְרִים גְּלִיצְיָים אַחֲדִים מִצְאוּ גַּם נְעִימָה חֲדָשָׁה. הַנְּעִימָה הַזֹּאת הִיְתָה דְתִית
יּוֹתֵר וּפְשׁוּטָה יּוֹתֵר, וּבִיחּוּד עִם זֶה מְלֵאָה יּוֹתֵר הַגִּיּוֹן־לֵב וּמַחֲשָׁבָה.
אַחַד מִן הַרְאִשׁוֹנִים בֵּין הַמְּשׁוֹרְרִים הָאֵלֶּה, אִוִּיָּה לֵיב קֵיִנְדֶּךְ קֵיִנְדֶּךְ (תַּקְמ"ח -
תַּקְצ"ז), שֶׁהִיָּה אֲמֵנִס יְלִיד הָעִיר מוֹשֶׁץ בְּפּוֹלִין, אֶךְ יָשַׁב בַּגְּלִיצְיָה, הַתְּחִיל אַח

ספר-שיריו («שירים שונים», לבוב תקצ"ד) בשיר «תהלה לאלהים», קצת בנוסח של ויזל (ספר ראשון, פרק ה'), אך בשורות פשוטות וקצרות יותר, בלי החרווה הגדולה והרחבה, שיש בה מן הנפוח, ובלי האמרים הרבים והדברים:

וּלְכוּ אִף לֹא יִסְבוּ,
מִקְצֵה שָׁמַיִם יֵצְאוּ.
וְעַל קִצּוֹתַם יִקְיִפוּ,
יִסְפְּרוּ עֲוֹנוֹ נִזְרָאוֹתֶיהָ
וְכָל מַלְאָכוֹתֶיהָ יִהְלְלוּ.
וְאֲנִי בְּצַלְמֶךָ נִזְרָר,
לְבוֹשׁ רוּחַ בִּינְיָתְךָ,
נִבְרָא בְּדַמּוֹת תְּבִינְיָתְךָ,
וּנְשָׁמָה בִּי נִפְחָתָה,
אֲשִׁים יְדֵי לְמוֹ פִי,
אֶתְבוֹנֵן—זֹאת תִּהְיֶה לְתֶדָה!

שְׂדֵי נִזְרָא עֲלֵי לָהּ,
אֱלֹהִים נֶאֱזָר בְּגִבּוֹרָהּ,
תּוֹמֵךְ בְּזִרְעֵ עֵז
מִצּוֹקֵי אֶרֶץ וְשָׁמַיִם,
בְּרוּחַ פִּיךָ מִקְדָּם
קִרְאתָם מֵאֵין וְעַמְדוֹ!
רַבְּבוֹת אֲלֵפֵי שְׁמִשׁוֹת
לִזְהֻמוֹת מֵאוֹר מַעֲטָה,
יְרַחִים מֵאֵין סְפָרוֹת
נִזְנָחִים מִשְׂכִּיב צַעֲדָה,
וְכָל גְּדוּדֵי הַפּוֹכְבִּים
מִצִּיצִים מִחֲרָבֵי שַׁחַק.

עוד דתי יותר ונפשי יותר הוא שירו «אל נפשי»:

כִּי מַה חִפְצָךְ בְּאֶרֶץ
וּמַה בְּצַעֲדֶךָ עַל תְּלָדִי?
הַנִּכְסְפָתָה כִּי יָנוּב חֵילֶךָ,
אִם תִּכְבְּדֵי תִּסְפֵּן לָךְ?
הֵן הֶבֶל הַלִּיכוֹת תִּבְלֵן
וְכָל מְסֻבּוֹתֶיהָ אֵד בִּיקִי;
הֶבֶל כָּל מַחְמֵדֶיהָ,
אִף נִגְעִיָה מֵאִפְעִי!

גַּר אֱלֹהִים, שְׁלוֹחַ
מֵאֶרֶץ מְגוּרֵי אוֹר
לְהַגִּיחַ חֲשֵׁבֶת קִימּוֹנִי,
נִשְׁמַת שְׂדֵי, חֵיתִי
קוֹמִי, הַתְּנַעֲרֵי מֵעָפָר,
הֲרַמְטֵי מִתּוֹךְ הַחֹמֶר;
שִׁמְיִ מְרוֹם עֵינֶיךָ,
מְנַמַּת פְּגוּד שְׁמִימָה!

משורר זה נסה לתפוס גם מראות ומחזות טבע בניבים פשוטים וצנועים ובחרוים שקטים וקצרים. הוא אשר נשא מחשבות בלבו לשנות את המשקל והחרוו העברי בימי ההשכלה — מן המשקל הסילבטי של התנועות, אל הטוני, של הנגינה, ובשיריו כלם יש לנעימה השירית הפנימית שליטה יתר על הקצב החיצוני. את הדבר הזה המשיכו גם משוררים אחרים. מן המשוררים העברים בגליציה, שהלכו גם הם בדרך זו, יש לצַיֵן

¹ קימונו, עליפי «אם לא נכחד קימונו», איוב כ"ב, כ'.

את חיים בן זב גינצבורג (נולד בשנת תקס"ה. אביו היה ראשון למשוררי גליציה וסופריה בימי ההשכלה. על-אודותיו ראה למעלה, סעיף ע"ה) ואת מרדכי סטרליסקר (תקס"ח - תרל"ו), את י[הושע] ס[גיל] בשירים אחדים שהדפיס, את נפתלי מנדיל שור (מת בשנת תרמ"ג) בשיריו (חתום עליהם י. ל. ר. סופי-התבות של שמו). אך המשורר שסלל דרך לשירה זו בספרותינו היה מאיר הלוי לְטָרִיס (נולד בזולקייב בשנת תקס"ד ומת ביונה בשנת תרל"א).

לְטָרִיס גדל בסביבה של החוקר והפילוסוף העברי נחמן קרוכמל (על-אודותיו ראה להלן, פרק י"ב) והיה מתלמידיו, אשר שמעו לקח מפיו. הוא היה בן מדפיסים עברים מכמה דורות, אנשים לומדי-תורה ויראים. אביו של מאיר הלוי היה גם איש-הרגש, בעל המית-לב, שכתב -למנצח לבני לוי מזמור שיר", בו שפך את לבו, לפי עדות בנו, יום-יום לפני ה', הוא היה בקי בפרושי אברהם אבן עזרא וביתר ספרי החוקרים העברים בימי-הבינים ונטה בלבו קצת להשכלה", עד שלמאיר הלוי לא היתה קשה בימי נעוריו מלהמת ההשכלה במדה כזו שהיתה קשה לחבריו. בלבו נשארה תלויה וחרדה תמיד נימה דתית דקה ושירתו היתה עממית ברוחה ונעימה ללב וקלה. בנגוד אל שירת ההשכלה הקודמת, שדרכה היה להתריע תרועה ולשיר על האביב ועל חיי האשר והמנוחה, היתה בשירתו של לטריס נימת עצב תמיד. בתרגומו כמו כן בשיריו המקוריים נטה הרבה אל הבלדה או אל מחזה היסטורי עצב, רגע מחריד מחיי גבורי העבר. משיריו הראשונים היא הבלדה "דוד בשדה פלשתים", הנוסדת על אחת האגדות בתלמוד, כי דוד בתור עֶנֶש על חטאיו נמסר פעם בידי פלשתים. הצבי והיונה, שתי בריאות זכות, המשמשות סמלים רכים, סמלי טהרה, באגדה הישראלית. משחקות באגדה השירית הזאת. בין הנושאים ההיסטוריים הרבים של שיריו הוא גם "משה על הר נבו" (מזכיר את "משה על הר העברים" של מיכ"ל. ראה להלן, פרק ט"ז): המחוקק ברגעיו האחרונים, בשאתו את עיניו אל הארץ, אשר אותה יראה בעינים ושמה לא יבוא במצות אלהים:

שם ארצו, שם קני, למאד נהדרו,	גם צפור לפנות ערב תמצא בית,
אולם כנפי רוחי ביעף נשברו,	איש כרם, איש שדה, גם נקר זית,
כי אנכי כפאת מלב נשבתתי,	ישובו ערב, על ביתם ישמחו,
אשובה אל עקר מנו לקחתי,	רישם ישבחו, דמעוֹתם ימחו,
נקורו עצמותי ארץ צלמנות,	ובנשפי מים סבוגי עד נפש,
ובתוך אדמת נקר אישן הננות.	אנכי לא אשמח, אף לא אגפשו!

בשירה הנשגבה, הכבדה, לא הצליח לטריס במדה כזו, שהצליח בשירת העצב הנעימה. בכל השירה הזאת של משה על הר נבו¹, בעלת כמה בתים גדולים, ובדומה לשירה הזאת, שיש עוד בין שירי לטריס, אמתיים הם רק החרוזים המעטים, שבהם מוסר לטריס את געגועי משה על ארצו, זה קנו. הצפור מצאה בית ודרור קן לה – והוא לא מצא מנוח לכף רגלו. המוטיב של הצפור עוד נמצא בשירת לטריס. הצפור שלו גם היתה ליונה. היונה המהגה היא הדמות החוזרת בשיריו. כיונה נעימה הוא רואה, לפי מסורה ישראלית. את דמות הנשמה לפני רדתה אל העולם השפל בשירו מקור חיים², וכיונה הומיה הוא רואה, גם כן לפי מסורה ישראלית – מסורה עוד גדולה יותר של השירה הישראלית העברית, – את דמות כנסת ישראל בשירו "יונה הומיה". השיר הזה היה במשך הזמן לשיר-עם, וזה מראה על היסודות הפשוטים, העממיים, שנמצאים כשיר זה. פשוט מאד הוא גם החרוז שלו. העומד הרבה על הנגינה:

בְּלַעֲדֶיךָ, הוֹדִי,
 לָמָּה זֶה לִי חַיִּים?
 טוֹב לִי שְׁכוֹן צְלָמוֹת
 מִנְדוּד בְּכַתְּבֵי חֶלֶד,
 לִקְשָׁה יוֹם הַמָּוֶת
 לְצַרָּה אֶחַ יוֹלֵד.
 שָׁם צְפָרִים שְׁנִים
 פָּה עַל פֶּה יִשְׁקוּ,
 וּמִן חֵן שְׁפָתִים
 צוּף עֵדֶן יִנְקוּ.
 שְׂאֵנָן מִצְאוּ בַּיִת
 גִּשְׁקוּ בֵּין עַפְאִים,
 סְבִיב שְׁתִּילֵי יוֹת,
 סְבִיב פֶּאֶר הַדּוֹרָאִים,
 אֶךְ אֲנֹכִי גוֹלָה,
 אֲנִי אֶמְצָא בַּיִת?
 בְּמַעוֹן חֲגִי סִלְעִי
 עֲלֵה שְׁמִיר שׁוֹת.

אֹזִי כִי עוֹמֵה אֲנִי,
 אֲנִי אֶךְ נוֹדֶרֶת,
 מְמַעוֹן חֲגִי סִלְעִי
 הוֹי אֲנִי יוֹרֶדֶת,
 סְבִיבִי יְחוּל סַעַר,
 בְּרֶד אֲדוּד בְּנֵי,
 וּבֵין סְבִיבֵי יַעַר
 צְרִירֵי אֶבְחַר עָנִי,
 הוֹדִי עֲזוֹבֵנִי,
 עֵת בִּי אֶפּוֹ חֶרֶה,
 יַעַן הוֹלִיכֵנִי
 שׁוֹלֵל רוּחַ חֶרֶה,
 בְּגִדְתִּי בּוֹ בְּגֶד
 לָכֶת אֲחֲרֵי זְרִים,
 רְאוּ זֹאת מְנַגֵּד
 נִגְרָדְפוּנֵי צְרִים,
 מִיּוֹם חֲלוֹה הוֹדִי
 עֵינֵי מְלֵאָה מִיּוֹם

¹ איה, איסה.

ובין סבכי יער
 צרירי אָבסר עָנִי.
 שׁוֹבֵה, חַי רֹחֵי!
 שׁוֹבֵה, נְחַמְתִּי
 רָאָה נָא מְרֵי שִׁיחֵי,
 נְהַלְנִי מְעוֹנָתִי.
 חֲמוּל עָלַי עֲזוּבָה,
 הִשָּׁב לִי דוֹרִידָה,
 חַגְוֵי סִלְעֵי שׁוֹבָה
 וְאַחֲסֶה בְּכַנְפֶּיהָ.
 כֵּן אֲזוּנֵי שְׁמֵעָה
 בְּלִילָה יְלִיל דְּמָמָה
 רִגְשׁ יְהִי נִמְלָאָה
 כֹּל נְאוֹת אֲרָמָה.
 וְעַת אֲזוּנֵי שׁוֹמַעַת
 קוֹל יוֹנָה הַזְּמִינָה
 מֵאֵד נִפְשֵׁי יוֹדַעַת
 בַּת עַמִּי בּוֹכִינָה.

דוֹרֵי עֲזוּבֵי
 עַת בִּי אִפּוֹ חֲרָה,
 יַעַן הוֹלִיכֵנִי
 שׁוֹלֵל רוּחַ סָרָה.
 גַּם פָּרַם וְעִזְנָה
 הֵם לְמִינֵם שְׁנָיִם,
 יוֹנָה אֵד הַזְּמִינָה
 יַחֲדָה בֵּין חַמְיִים.
 יַחַד בְּקֵן יִשְׁלִי
 שׁוֹפְכֵי דְמֵי נְקִיִּים,
 תְּמִימִים, הֵה, וְכִיּוֹ,
 אֲבָרָה תִּקְוֹת עֲנִיִּים.
 אוֹי כִּי עוֹמְדָה אֲנִי,
 אֲנִי אֵד נוֹרְדָת,
 מְשַׁעוֹן חַגְוֵי סִלְעֵי
 הוֹי אֲנִי יוֹרְדָת.
 סְבִיבֵי יַחּוּל סַעֲרָה,
 בְּרֵד אֲדוֹד בְּנֵי,

כמו בשיר עממי אמתי יש בשיר זה מן החזרה וקצת מן האריכות,
 וכבשיר עממי יהודי משל בו ונמשל. והנמשל גם מתבאר בסוף השיר
 ויש כאן גם מן הפרוש. יסוד מובהק במסרה הרוחנית היהודית. הדתית
 עוד שירים מספר הצליח לטריס ליצור בצורה נעימה וקלה זו. אחד
 מאלה הוא השיר „הדמעות“:

כִּי תְּבוּא צָרָה
 וְנִעְבָּר הַכְּאֵב,
 הַנִּפְשׁ סָרָה
 וְדָנִי הַלֵּב:
 אֲזוֹ עַל פָּנִים
 דְּמַעוֹת עֵינַיִם —
 מְנַחֲמִים נְאֻמִּים
 הַמָּה בְּחַיִּים.

כְּפֶלֶג עֲרֵנִים
 דְּמַעוֹת עֵינַיִם,
 מְנַחֲמִים נְאֻמִּים
 הַמָּה בְּחַיִּים;
 כְּנִפְפֵי פְּנִינִים
 מִטַּל שְׁמַיִם
 מְנַחֲמִים נְעִימִים
 הַמָּה בְּחַיִּים.

או על פנים
 המעוה עינים -
 אשר עינים
 המה בחיים.

גילה כי תרב
 ונפש המלא
 ובלב וקרב
 שמחה תכלא:

מצברוח שיש בו גם כן מן הדמעות, ובצורה קלה ונעימה זו נתן לפנינו בשירו "גלי המים", שכתב אותו גם עברית וגם אשכנזית, ויש בו מקול המית הגלים בלכתם:

לא תראם עוד עין.
 ויהיו לאון.
 כי חלפו גדרו.
 בתהו אכדו.
 יהדון יהדון
 שמחות החיים.
 בגלים בפנים
 כרגע יעמדון;
 ומדי יעקלו
 לתאנת כל עין
 הן יתבוללו
 בגזון וצרה
 ויילנה גערה
 ותהנה לאון
 בגלים בפנים -
 יהדון יהדון
 שמחות החיים.

יהדון יהדון
 הגלים בפנים,
 ילון, ימקרו
 ופניהם יטהרו
 כטהר שמים;
 ומדי יעקלו
 לשמחת כל עין
 הם יתבוללו
 ויהיו לאון.
 כי חלפו גדרו.
 בתהו אכדו.
 ותרשים כרגע
 לבזא ימקרו.
 ילון, ינהרו;
 ומדי יעקלו
 ויתד ישקו
 תיש התגלגלו
 ולגדוד ירקקו.

בהשפעת הספרות העברית הקודמת, מימי נפתלי הירץ ויזל וההולכים בעקבותיו, נסה לטריס את כחו גם באפוס. אך שירתתפארת שלו, כמו שקרא ויזל לאפוס (ראה ספר ראשון, סעיף נ"א), הוא תפארת ישראל, שבו אמר לטריס לספר את תלאות החרבן והמלחמות שנלחם ישראל עת צרו הכשדים על ירושלים. הגבור הראשי בו הוא ירמיהו, הנביא המקונן על שממות בית-אלהים. מן האפוס הזה הדפיס לטריס רק את השיר הראשון ובו מחזה יפה: פרידת עמשא הגבור, היוצא למלחמה עם הכשדים, מאת

נעמי אשתו. זה עשוי על-פי המחזה של פרידת הקטור מאת אנדרומקה בשיר הששי של ה"אילדה" להומירוס, והוא כמעט תרגום, שורה בשורה. מהשיר הנזכר. ואכן הצליח לטריס יותר בתרגום דברים נשגבים מאשר בכתיבתם. הוא תרגם רבים משירי שילר, מ"מנגינות ישראל" לבירון ו"חזיון חשך" שלו. קטע מן השיר הראשון ב"אורנה" של טיךנה, ועוד שירים, שמשורריהם נוטים בהם אל הגיון-הלב, או שיש בהם דמיון נשגב ומחשבה. גם ספרים שלמים, חזיונות-שירה גדולים, תרגם לטריס, את החזיון "עתליה" של רסין, שקרא אותו בשם "גזע ישי" (וינה תקצ"ה), את "אסתר" למשורר זה, שנקרא בשם "שלום אסתר" (פראג תר"ג) ואת "פויסט", חלק ראשון, לגיטה, שהסב את שמו ואת תכנון ל"בן אבויה" (אלישע בן אבויה, וינה תרכ"ה). הוא נטה ליהד את הדברים שתרגם ולתת להם דמות עברית לפי רוחו, ותרגומיו הם חפשיים ובלתי-מדויקים. בתרגומיו מהספרות הקלסית נטה הרבה אל נושאים יהודיים. הוא תרגם גם את ה"אלגיות העבריות" של המשורר היהודי-אשכנזי ל. א. פנקל (נגינות ישראל אחר החרבן). וינה תרט"ז) וחבר עוד ספרים והוציא לאור קבצים אחדים ולקח חלק בהוצאת ספרים רבים וכתב הרבה ביאוגרפיות של סופרים מימי ה"השכלה" וגם ספר שיש בו התחלה של אבטוביאוגרפיה ויש בו זכרונות על חכמי הדור, שקרא אותו בשם "זכרון בספר (וינה תרכ"ח). הוא כתב הרבה גם אשכנזית וספר אחד שלו בשפה זו, מאגדות התלמוד בחרוזים, היה מפורסם בזמנו.

עח. היצירה השירית של ה"השכלה" בגליציה לא היתה חשובה ביותר; אולם המשכילים בגליציה יצרו את הספור העברי הראשון בספרות החדשה בפרוזה, את הספור מחיי היהודים שמסביב להם, חיים אלה שמצד אחד היו קרובים אליהם קרבת נפש ומהצד השני קשרו עליהם מלחמה פנימית, נפשית. החיים האלה, שהיו נראים להם יותר ושנתקלו בהם יותר בהשכלתם ובהתנגדותם, היו אז חיי ה"חסידות". וככה יצרה ההשכלה העברית בגליציה את הספורים והתאורים הראשונים שלה מחיי ה"חסידים". לפי רוח ההשכלה והמלחמה, שנשב בקרב הספרות הזאת, היו התאורים והספורים האלה סטיריים. ההשכלה העברית בגליציה יצרה את הסטיכה העברית.

הראשון לסטיריקים האלה, מראשוני המשכילים בגליציה היה יוסף פרייל בטרנופול (נולד שם בשנת תק"ל ומת שם בשנת ת"ר), ה"שר" של ההשכלה בגליציה — עשיר וקרוב לפקידות הממלכה — מחבר הספר "מגלה סטיריין" נגד החסידות בחתימת שם יעקב עובדיה בן פתחיה (ההוצאה הראשונה בוינה בשנת תקע"ט) ו"בוהן צדיק" (פראג תקצ"ח).

ספרי וכוח ונצוח עם החסידות כבר היו בימים ההם, שחבר פרייל את ספריו. עוד בשנת תקנ"ח נדפס בורשה הספר "וכוח" מאת ישראל לייבל ושנה אחת קודם לכן הספר "קברות התאוה" מאת המחבר ההוא. ידוע מאד היה הספר "זמיר עריצים" (תקנ"ח). ספר שמחברו לא קרא שמו עליו ומשערים שחברו טוביה פֶּדֶר, אחד מן המשכילים הראשונים ברוסיה ופולין. גם בספר הזה יש מן הפטירה, הבנויה על החריפות והחדוד הלשוני, אך הפטירה של פרייל היא אחרת. היא בנויה על חקוי הלשון והתנועות ויש בה הרבה מן ההיני של החסידות והחסידים וגם מדרכי הפליאות והפלאים שלהם. ספריו הם ספרי אמנות. יש בהם ציור-החיים. וביחד עם חיי החסידות יש שם גם ציור כמה מדרכי החיים של הסביבה. יש שם גם ציור טפוסים שונים.

בספריו של פרייל מדברים החסידים בינם לבין עצמם. הם כאילו מגלים את הסודות שלהם והיתה כאן כונה מעין זו שהיתה למחברי הספר *Epistolae obscurorum virorum* בימי הרפורמציה הדתית באשכנז, שגלו באפן זה את נכלי הכהנים והנזירים על-ידי דבריהם עצמם. אך מלבד-זאת יש בזה גם נטיה לספר ולתאר. יש כאן גם הומור יפה. מתגלה בספרים האלה גם מעין אהבה, מעין אהבת-אמן לפלא זה, שהשכל אומר להאיר את מסתרו ומחשכיו ולהראות את חרפתו בקהל.

לכן הספר "מגלה טמירין":

החסיד המפורסם עובדיה בן פתחיה, המתגורר בין כל הצדיקים וגדולי זמננו, מספר לנו, כי בנסעו בלילה מק"ק מז'בד' לק"ק ז'ניץ, מקומות המולדת של החסידות, תעה בדרך וירד מן העגלה לחפש דרך והלך בחשכה שעות אחדות. עד שזרחה הלבנה וראה את עצמו בין הרים גדולים וביניהם גיא עמוק מאד, והוא התעלף ונפל על אבן אחת, ובא זקן אחד והעיר אותו ואמר לו לבל יפחד מאומה, וכששאל לזקן מי הוא, אמר לו, כי הוא השומר את הכתבים של אדם בעל-שם, שרבי ישראל בעשיט סגר אותם באבן זו וצוה אותו לעמוד פה על המשמר, עד שיתעה אדם מן הדרך בחשכה ויבוא הנה ויתעלף על האבן הזאת, אז יתן לו כתב אחד מן הכתבים, והכתב הזה יעשה אותו לרואה ואינו נראה. הזקן הזה גם אמר לו בשם הבעשיט, כי עתיד הוא לגלות דברים רבים, שהיו עד עתה מסתרים. החסיד הזה השתמש ב"סגולה" זו של הכתב ונעשה רואה ואינו נראה. באפן זה נכנס לחדרי צדיקים וראה את מעשיהם בחדרי חדרים, גם קרא את מכתביהם ומכתבי משמשיהם והקרובים להם וגלה באפן זה את סתריהם, בהציעו את המכתבים האלה לפני הקהל.

זהו הנתיב הראשי של הספר, שממנו יוצאים נתיבות רבים, שבילים צדדיים, וכלם מובילים אל דרכי הפלא של החסידים. בדומה לו הוא גם הספר "בוהן צדיק" הבנוי כעין עליה, קומה שניה, לספר "מגלה טמירין".

תכן הספר "בוהן צדיק":

אחד מידידי עובדיה בן פתחיה משה אומניר, מיעץ אותו ומזוהו כי ישתמש בכתב שקבל מכתבי הבעש"ט, שיש לו עוד "סגולה" זו, שאם שמים אותו בכנסות של הציצית או דאים בענן, הלוך את האדם מכפר לכפר, מעיר לעיר וממדינה למדינה, ומכיון שהוא יכול להיות רואה ואינו נראה הוא יכול לראות בדרכו הכל ולשמוע הכל. עובדיה "עושה" אז שאלת חלום, ומגלים לו, שעליו לנסוע דרך אוהן המערות והמחלות אשר הראו הגולנים להבעש"ט ללכת בהן בדרך קצרה לארץ-ישראל, כפי שמסופר בספר "שבחי הבעש"ט". בנסעו שמה מצא באחת המחלות צפרדע גדולה, הנזכרת גם כן בספר "שבחי הבעש"ט". הצפרדע הזאת גלתה את אזנו, כי באחת המערות ימצא בתוך כוך לוח, אשר לו "סגולה" כזו, כי מי אשר יחזיק אותו בכיס בגדו ויבוא בחברת בני-אדם, או הדבורים אשר ישמע יכתבו מעצמם בלוח; וכאשר יהיה הלוח כתוב משני עבריו וירצה למחוק את הכתוב, עליו לתת אותו לאיש ישר, אשר אינו לא קרוב ולא אוהב להאיש הנושא את הלוח, וכאשר יפוח אדם כזה בפיו על האותיות, או יקחן הדברים מאליהם, אך בלי זה תשארנה האותיות על הלוח ולא תמחינה לעולם. עובדיה רכב על ענן, בא אל ארצות שונות, בין אנשים שונים, ושמע את כל דבריהם אשר נדברו ביניהם, באמרם בלבם כי אין רואה ואין שומע, וכל הדברים נרשמו על הלוח מאליהם. ראשית מסעו היתה בין החסידים ושמע את כל דבריהם על ספרו "מגלה טמירין". וכאשר היה הלוח כתוב מכל עבריו ובקש לו איש ישר אשר יפוח בפיו על האותיות ותמחינה הלך אל הרביים של החסידים, אך הם נפחו באותיות הלוח וללא הועיל. הוא הלך אחר-כך אל אנשים ממפלגות אחרות, אל לומדים, סוחרים, וגם אל משכילים, וכל נשיפותיהם נשא הרוח ולא מחקו מאומה מן הכתוב, עד אשר בא אל היהודים עובדי-האדמה, אשר נאחזו במושבות בדרום רוסיה, והם העושים את עבודתם באמונה וחיים מיגיע כפם, רק נשף אחד מהם בפיו על הלוח ונעלמו האותיות והלוח נשאר חלק, כל זה יספר עובדיה במכתבים לידידיו ורעיו ומסר דברים אשר שמע אות באות - הכל כמו שהיה כתוב על הלוח.

המגמה בספריו של פריל היא כלה זו של ההשכלה, ואף האידיאל של חיי יושר ופשטות - בחיי עובדי-האדמה - הוא זה שהיה לאידיאל

בכל ימי ההשכלה (ראה ספר ראשון, סעיף ל"ט, מ' ס"א, ס"ב), אך הארג הפנימי של הספרים האלה הוא יהודי-עממי, קרוב אל הארג של ספורי הנפלאות, שנוצרו אז הרבה בין החסידים והיראים, עד כי יש בין החסידים שטעו וחשבו את הספר „מגלה טמירין“ בצאתו לאחד מן הספרים שלהם. הצורה כמו כן יש בה הרבה מצורת הספור הזה, העממי, שפירל הצליח מאד לחקות אותו. גם ספור-הפלאים של הרומנטיקה האשכנזית, שפרחה אז, זה של ז'ן פול, טיק וכדומה, שגם בו היה יסוד שכלי רב, השפיע על דרכי הספור הזה של פירל וצורתו. יש פה, ביחוד ב„בוהן צדיק“, גם מן הנטיה אל הרומנטיקים אל הגבור הנודד, המתגלגל גלגולים שונים, לרב נפלאים ובלתי-טבעיים.

עט. יוצר אמתי, מובהק, בסטירה דמיונית-שכלית זו היה בן ארצו ובן דורו של פירל, יצחק עֶרְטֶר (נולד בשנת תקנ"ב בכפר קטן שבמחוז פשישל, בהיותו למשכיל בא ללבוב והתרועע את משכיליה; מפני הרדיפות של החרדים יצא לברודי וחי שם, לכתחלה בתור מורה, ואחר-כך, כשלמד את חכמת-הרפואה, בתור רופא, ומת שם בשנת תרי"א). הוא „הצופה לבית ישראל“ — כשם ספרו (ההוצאה הראשונה, וינה תרי"ח) — בדור ההשכלה, אשר את ראשו הולם בודאי גם הכתר של גדול הסטיריקים העברים, או כמו שכנהו שד"ל בלשון מליצה: „נעים סטירות ישראל“. גם הסטירה של ערטר דמיונית היא: הוא רואה מראות וחזיונות. אין הוא מחקה, כפירל, את המראות והחזיונות של החסידים, אך יוצר לו מראות וחזיונות הקרובים לאלה של החסידים. בהם יש הרבה מכח החזיון ומן ההמצאה הפיוטית. דרכו הוא דרך החלום, הרגיל גם בספרי החסידים וגם בספרי הרומנטיקים שבימים ההם, אך חלומותיו יש בהם גם הם מחמת החיים ומהבנה שכלית בהם.

בחזיונו הראשון של „הצופה“, ב„מאזני משקל“ (נדפס בבכורי העתים) לשנת תקפ"ג), הוא חולם, אחרי קראו בספר ישעיה על-דבר אלהים אשר מדד בשעלו מים ושמים בורת תכן וכו' ושקל בפלס הרים וגבעות במאזנים, כי הוא יושב על כסאו לפני שלחנו ונרו בוער לפניו. פתאום ונגלו לעיניו מאזני זהב מצומדים ברתוקות זהב, ויד שלוחה משליכה חמרים חמרים משקלות מצדי המאזנים, מזה ומזה. הוא התבונן וירא והנה המשקלות האלה חרותות עליהן תכונות בני-אדם, הטובות והרעות, כמו כן שמות כל דבר יקר וכל סגולה, אשר רב ערכם בלבבות האנשים, אף כל מקרה וכל פגע, כל טוב וכל רע, אשר יקרו את מתי תבל. הוא החל לנסות את משקלן של אבני המשקולת. ראשית כל נסה את החכמה ואת ההון והעשר, את החכמה

הניח על הכף האחת ואת ההון והעשר על הכף השנית. והנה כמעט באו המשקלות אל תוך כפות-המאזנים וכף ההון עלתה למעלה מלב קלות ותך במוט המאזנים. הוא ראה והבין, כי גכבדה חכמה מעשר וכל הון לא ישוה בה. המשקלות האלה לא נכרו ביד, הכבדות הן או קלות. רבות מהנה כבדו על כפות-היד וקלו על כפות המאזנים, ויש שהיו קלות בהניפו אותן ביד ובכואן בפלס היו כבדות מאד. כן ראה בשקלו את המשקלות של «חיי-חלד» ו«חיי-נצח». על «חיי-חלד» הוסיף גם שלות-השקט, עשר וכבוד והצלחה וכו', אולם בכל המשקלות האלה לא היה די-כבוד להגביה אף מעט את המשקלות היחידה של «חיי-הנצח». הוא הריק את כפות המאזנים ושם שנית על הכף האחת כל הון וכל עשר וכל יקר, כל כבוד, אוצרות זהב וכסף וכו', חדרי משכית והיכלי ענג וכו', ועל הכף שמנגד שם משקלות קטנה, אשר לא תואר ולא הדר לה, והנה ראה כי הנטל שלה ומשאה על כף-המאזנים כמשא ההון והעשר וכו' וכו'. זאת היתה משקולת אשר עליה היתה חרותה שמחת איש בחלקו. כן הוסיף לשקול כל מדה וכל תכונה וכל דבר-אמת ודבר-שקר. בהטילו כל דבר על פני כפות-המאזנים האלה גם הבחין בין אמת לשקר, בין זה שיסודו נכון לו ובין זה שיסודו בטעות, בהטעאת הראיה ויתר החושים, בחזון שוא וכוב וכדומה. החוזה הקיץ אחר-כך והתעורר משנתו. הוא לא ראה עוד את כפות הזהב, מאזני הצדק והמשפט לבחון טוב ורע, שקר ודבר-צדק. אך הוא באר לו את הדברים ושם אל לבו כי «מאזני שכל נתן אלהים לבני-אדם, פלס הדעת והתבונה, בם יפלס גבר מעגל רגליו, ישקול כל מחשבותיו, אף יבין כל דבר לא שורו».

ככה ישתמש בצורת החלומות, החזיונות והמראות לתכלית שכלית, לשם ההשכלה והדעת. הוא רואה במראות הלילה את ה, «חסידות» וה, «חכמה». את החסידות הוא רואה כאשר ראו אותה בכל ימי ההשכלה אחריו: „אשה מבוהלת, צבועה וכחולת-עינים. אזניה החשיפה מאחרי שערותיה, הערוכות לה על עבר פניה, וכפתור יוצא מקנה גרונה. נהם כדב קולה ובלעגי שפה תדבר, כפל ושנה אמריה. ומדי דברה תתנווד וזרועיה יפזו הלום והנה, ומעת אל עת תספוק בכפיה». והחכמה: „אשה שאננה ושוקטת. קרן עור פניה וצפת כוכבים מזהירים על ראשה. קולה ככנור ילך ומנעים אמריה, אשר תוציא בנחת מפיה, ופניה ובגדיה כעצם השמים לטהר».

החוזה הזה ממתיק סוד עם מלאכים ובא בחברת שדי-שחת, והכל כדי ללמד מוסר ודעת. בראש השנה, בתשרי באחד לחדש, הוא נלוה אל השטן בפרשו רשת על חטאת בני-ישראל, המשליכים במצולות-מים את חטאתם

(בחזיונו „תשליך“). והוא מעלה מן המים ומן האגמים כל חטאת, כל עון וכל פגם — כל אשר יסתיר האדם תחת כנפי בגדיו. נלחם הוא, כ„משכיל“ ביחוד בצביעות ובערמה ובאמונת הבל.

באחד מחזיונותיו (ב„תלונות סני וסנסני וסמנגלוף“¹ מדברים מפיו המלאכים, אשר יתאוננו מרה על המלאכים הרבים, הנוצרים חדשים לבקרים בהבל פיהם או במעשיהם של החסידים, ומלאו השמים מלאכים, שרפים ואופנים עד לבלי הניע עוד כנף. ויתגרו מלאך במלאך, שרף בשרף, וירהב מלאך-נער בזקן ונקלה בנכבד.

„בן-אדם! צופה הנך לבית ישראל, לכן לפניך נזעק חמס על העם הזה. נלאינו עוד כלכל, נשוא בל נוכל! זה שנות מאות כעס כאש צרבת עצור בקרבנו, עתה תציקנו רוח בטננו, וגם בטן מלאך כאובותי חדשים יִקְצַע, אם על דל שפתיו לא יעביר זעם. וידעת היום והשבות אל לבבך מה רבה מגנת לבנו ומורת רוחנו אם מלאכי-עליון, רוחות ממרום כמונו, נשפוך שיחנו לפניך, עפר מן האדמה, בן-אדם תולעה. שא-נא אם נדבר עמך קשות מדי נערוך לפניך תלאותינו ונבקש ממך עזר, כי חמה, חמת נקם, תוביל את היד הכותבת.

הן עמך, עם בית ישראל זה, עושה מלאכים ורוחות. זה כמאתים שנה קמו בקרבם אנשים אשר יבראו אראלים ומלאכי-מרום ברוח שפתים, בקרוץ עינים, ברקוע ברגל ובמחוא כף². אין קֶצֶה להמון צבאות אישי מרום, אשר יולדו חדשים לרגעים מאז החלו בני-אדם לברוא בני-אלים עד היום הזה. קצרו מרחבי רקיע, קטנו ערבות שחקים מהכיל את כל הכבודה הנוראה הזאת, אשר אליה ינהרו מיום ליום ומרגע לרגע, שפעת מלאכים חדשים מכל אפסי הארץ מסביב. ולולי יוכלון רוחות ממרום לצמצם את נפשם, באסוף רוחם ונשמתם אליהם, כי עתה כבר נטשנו את נחלתנו, עזבנו את השמים מזבול³ לנו, והיינו נע ונד בארץ, לבוא במחלות העפר, לשכון על כנפי הרוח, או להתגורר באש ובמים. כה קומטו שרפים בלא עת ומלאכי-מרום, אשר גבהו בקומתם מהלך חמש מאות שנה, ידמו עתה להרמש אשר נסרחו בו חכמי חרטומי מצרים מבלתי-יכלת להוציאו בלטיהם.

¹ שלשת המלאכים הממונים לשמור את היולדת. ² כנאדות. ³ הכוונה ל„מקובלים“

מימי האריי. ⁴ מהיות זבול לנו.

למקצת אישי-מרום נתן משמרת ופקודת משא. "אף-בריי" על הגשם, שרשיה, טרטיאל, פרסטא ומטטרון על תקע השופר, שמעיאל על הרנה ועל התפלה, "לילה" על ההריון וכהמה שוטרים ושווערים, פקידים ונציבים למאות ולאלפים. מרגע לרגע ירדו שוטרים המונים המונים לשום משטרם בארץ, ואחרים יעלו אחרי כלותם מעשות את אשר נטל עליהם, ואורחת שרפים חדשים תאספם, אשר נוצרו בהמית אנוש כדב או ברקוד בן-אדם כאיל. ועתה הבט-נא בן-אדם וראה בלבבך את כל ההמולה, הרגש והמבוכה הנוראה, אשר ירעשו שחקים ממנה סלה! — מלאכי צבאות יודון יודון, איש את אחיו ידחקון, איש בעמיתו יגוש; הכרוב ירחיב צעד ומעל לגב שרף ישלח רגל; השרף יתקומם ועל כתפיו ישא את הכרוב. צוחה במרחבי מרומים, אלה לאלה קוראים ואלה לאלה ממללים. זה יקרא: פנו דרך! וזה יענה: סלו המסלה! זה פונה נגבה וזה יפרוש כנפים לעוף מזרחה ושסע את רעהו בכנפיו. כלו זעקת שבר, קינים, הגה והי. — ומי כל הערב הרב הזה, אשר בעבורו יצרו לנו מרחבי השמים? מי הם ומה מולדתם כי תדע? מלאכי-מרום האלה נוצרו בצקת איש גבור חיל יושב אהלים מים על ידיו אחרי שובו מהכות את החיל הנורא הרוחש בתוך בגדיו; ובני-אלים ההם נבראו בהריק איש חדרי בטן וכרס טרם הכונו לערוך תפלה, אלה תולדות האספסוף הזה, והמה יארחו לחברה את האופנים וחיות-הקודש אשר חזו הנביאים מקדם ואשר יצר אלהים בתבונתו!

אולם לא כעדת הנרפים ההם הננו אנחנו, בעלי הפקודות, שומרי משמרת. אחים אנחנו לאופנים, רעים לחיות-הקדש, כי משרה לנו על שכם. היטב יחר לנו אפוא על רהב העדה הזאת, אשר לא תצלח לכל מלאכה, בהתהלכם ובשבתם גם הם אתנו כאחים גם יחד. אכן לו כאחים, כתאומי-בטן, יתהלכו אתנו החרשנו ונטמון הזעם בהבנו; אך עזי-פנים האלה ירהבו בנו, יגרו מדון ויתעללו בנו כל היום, בקראם אותנו עבדי-אדם, משרתי-אנוש, סרילם! למשמעתו. לכלנו יכנו בשם: לאף-ברי יקראו הגבעוני שואב-מים; לטרטיאל ופרסטא האורגים רוקמי[ם]

¹ המלאכים עושי-העטרה לשכינה מהחקיעות שתוקעים בני-ישראל בשופר.

בתקיפה ובתרועה; לשמעיאל - רב קשב - - ולנו יקראו בשם שלש(ת) המילדות. - דברי מהתלות כאלה יעוררו ריב, יחררו מדנים, שפתות השרפים, עם זועם ובעל חמה, תבענה חרפות וגדופים כמעין נובע, כתנור יחמו הלבבות וכידודי אש יתמלטו מעינים. כל צבאות שוכני מעל יחגרו חמות, ובכנפים נודדות, כהמון תרנגולים נצים, יהלמון יחדיו מלאכי־מרום איש את רעהו. שם תחזיק יד איש בנוצות כנפי עמיתו ועל פני כל השמים יסחבהו, ומרט את נוצתו, ונתקע כף כנפו; פה תאחו יד גבר בשערות ראש קרובו, יסחבהו על פני כל הרקיע ויקרח קרחה בראשו. המלחמה נפוצה על פני כל רחבי השמים, כמטרות־עז ירדו מהלומות ומכות כאבני־ברד; לשדה מלקמת נהפך הרקיע ובמרומים אין שלום. - ועתה הגדנא בן־אדם: מדוע ייצר עמך את כל האספסוף רפה־הידים הזה? הלריב ומצה יחוללהו? הלמען הכות באגרוף־רשע אישי־מרום עושי מלאכת חקם בתם ובאמונה ולהשקותם לעג כמים? - דבר־נא אפוא באוני עמך וחדלו מן האראלים אשר יבראו, את מצות אלהים ואת חקיו ישמרו למען עשות צדקה וחסד, לא למען עשות כרובים ושרפי־מעל, כי דת מהיום נתן לאחינו השוערים לשום מנעולים ובריחים שבעתים על שערי השמים, לבלתי תת לכל המלאך הילוד מדרך כף רגל במעונותינו, מה לתבן את הברז? ומה לאישים רפי־ידיים את בני־אלים שומרי־משמרת?

יחד עם הלעג והסטירה על אמונת לבם של ה־חסידים, כי יוצרים הם מלאכים ברוח פיהם, יש כאן גם מן הסטירה על מעשי ה־חסידים, על דרכי חייהם וריבות שפתותיהם, בתאור חיי המלאכים ברקיע יש גם מתאור חיי החסידים על פני האדמה, בקרב חבריהם, והרי כאן סטירה כפולה: לעג בתוך לעג. אך יחד עם הסטירה החריפה הזאת ל־חסידות ול־חסידים נארג פה כל הארג הפיזי מחוטי השתי והערב של אמונת החסידים.

פ. החזון הגדול ביותר בחזיונות לבו של ה־צופה" הוא זה אשר קרא אותו בשם „גלגול נפש“. פה פרש יריעה גדולה, רחבה, אשר עליה מרוקמים אישים שונים, טפסי החיים במושב בני־ישראל, לאו דוקא של החסידים והקרובים להם, אך גם כאן השתמש באמונת ה־גלגול, שירשה ה־חסידות" מן ה־קבלה", לרקום את הרקמה הפיזית, כמו אצל פריל (ראה למעלה, סעיף ע"ח) נכרת גם פה השפעה של הרומנטיקים ונטייתם אל הגבור

הנודד, המתגלגל בגלגולים שונים, נפלאים ובלתי-טבעיים. הגלגולים פה הם "גלגולים" כלם, כמעשה ה"גלגול", המסופר בספרים ובאגדות על-פה. תכן החזון "גלגול נפש":

כרוסא בא "הצוה" בדברים את אחד ה"רוחות", אשר בהיותו עוד בחיים רפא אותו ולא חי מחלייו. ה"רוח" הזה ספר לו על ה"גלגולים" השונים אשר בהם נתגלגל. הוא נולד לאב ואם אשר הלכו ימים רבים ערירים וברכת אחד הצדיקים הביאה אותו לעולם. היה היה אפוא בן קדושים, לכן אהב מעשיהם והלך בדרכיהם. "ואהי איש חסיד - אומר ה"רוח" - איש שותה כמים יין-שרף, איש עווב את אביו ואת אמו, אשת נעוריו וצאצאי מעיו, ונוסע אל רבו, לשמוע בחושך תורתו ולחטוף כל נוהר מקערתו. - ואקפץ בתפלה, ואדלג שור, ואמחא כף, וארוץ רצוא ושוב כאיש משתגע ובמירות השבת והמועד כל שומעי לי נשבעו, כי גם קצת וגם קפור בכפתורי¹ ילינו; עד השמים עלתה צוחתי, ועל כסא ועל שלחן רקדתי כאיל. ואם נחר גרוני ולשוני נשתה ויבוא יין-שרף כמים בקרבי וכנחל שוסף בתוך מעי. ויהי היום - - וידליקני היין, השרף היה לשרפה במעי, לאש מתלקחת בחדרי בטני. - ואעל על מוקדה ואהי למאכלת אש, אשה ריח לא ניחוח. וכל בית ישראל בכו את השרפה, אשר שרף היין השרף, ויספרו לי מספר גדול וכבד מאד. וכצאת הנפש ויהי החסיד לצפרדע, צפרדע אשר לה כרעים לנתר כמוהו, וכמוהו היא הומיה וזועקת. אך יין ושכר לא תשת, כי אם מים". גמר חסיד והנה הצפרדע, השוכנת בחוך אגמי המים. הלך וספוף הלכתי ביבשתי, ואפרש ידי ורגלי לשחות במים. צללו שפתי ותנד לשוני אל חכי, ותצלגה אזני לקול אנקותי, בהרניני מוצאי ערב עם רעיתי. ונהמה כלנו כל ימי האביבי, ותעל שועתנו כל הלילה, עד מרום הגיעה, עד צמרת עצי-היער, אשר שם צפרים יקננו, עד החסידה ברושים ביתה. ותשמע החסידה את נאקתנו, ותעף ותתצב על הבצה, ותהום כל הבךכה, ויאמרו: לכו חזו צפור שמים, אדמוני ויפה-עינים! רגליו ובדי חטמו יאריכו וכתולע יאדימו, מטות כנפיו משחור חשכו והוד צוארו ושאר נוצתו כשלג ילבינו. ויהרסו כלם לראות ויעפילו לעלות ותחטפם החסידה בכדי חטמה ותבלעם ואהי סרף לה גם אני, וכבלוע טרפה ותשא מרום פה ועין, כחסיד מברך את הזבח. ומרב חסידות צפור הבולע ותעל נפש הצפרדע ותהי אדם². ותהי מזמרת האגמים חזן נותן ומירות בארץ פולין. הצפרדע כי תהיה לחזן, הנה זאת צליה לה.

¹ בכפתור הקנה. ² נשמת אדם, אשר ירדה בחטאה ובה בגיית

חיה, תעל משפל מדרגתה בהעשות דבר קדוש בכשר החיה עם מותה.

«כי צפרדע מים תשתה ועפר תאכל, וחזן יין רקח ירוה ומעדנים ישבע, על
 כל כבוד חפה ובהמול בשר ערלה». «שכיר יום או שכיר שנה עברתי לפני
 החבה. על ימין פרחח כחלילים יהמה ומשמאל איש שאנה לו כלביא. ואשא
 כפי אל לחיי ובהונות ידי תמכו את קנה צוארי. ואהללה את ה' בנגינות
 שותי-שכר ואחלה פניו בזמירות הגשים המשחקות. וגם ערב רב עלה מגרוני.
 קול המולה לא סדרים. וימלא בית-הכנסת מפה לפה. ושאר אנשי-העיר נסבו
 על הבית מחוץ. ויהי בית-התפלה כעיר נצורה. רבבות עם סביב שתו עליו.
 כולם צמאים לדברי, לקולי ולמלאכת גרוני. ואם בא ועמד איש מבין ויודע
 וימהר ויחלוף ויאמר אל כל אח ורע: הן גיבו נבוה ושירו כשיר הצפרדע.
 עור החף באזן קורע - אך הצפרדע מים תשתה ועפר תאכל ראני ביום
 משוש חתן. בצאתו מקפתו. ביום חתונתו. שתיחי ממתקים ואללה למעדנים:
 ואוכל כקקר רב מדי שבעי. ואפול למשכב, כי החליתי. ובתת לי הרופא
 סמים למען הקיא ואמאן להוציא בלעי מכרטי. ויגוע החזן וימת. ותהי משכורתי
 חלף עבודתי, לחלל את הקודש בנגינותי. כי במעי דגה באתי. ואהי דג בלתי
 נותן קול, ותאלמנה שפתים. ואשוב ואשת מיים. «החזן גוע ויהי דג: אין
 קנה בצואר ואין ריאה בקרב. - ואלבש קשקשים כשריון, ויהי לי סנפיר
 תחת יד ובהן תומך קנה אין, ותהי זאת נחמתי. כי שני לא נתעו, ואהי דג
 טורף, זאב-מים, חרבות שניו. ואבלע את שרץ המים, ואבלע גם את הדגים
 בני עמי, ואבלע גם כל דל וכל צעיר במשפחתי. ויהי היום ואבלע תולעת.
 התולעת ירדה אל מעי וחוח עלה באפי ויקב את לחיי. ואמהר רדת תהומות
 מגודל כאבי, אך למרות חפצי ומאויי עליתי מרום. ואראה והנה צוד צדני
 איש משליך ביאור חכה. וישאני האיש ויביאני הביתה. ויתנני אל אחת
 הטבחות. העושות מאכלו. ותחקע האשה שכין בראשי לשענני, ויצא קול
 מלועי. ותחרד הטבחת ותלפת, ותצעק ותקרא: אהה! אזי! אבוי! דג אלם
 בחייו נותן קול במותו: אין זה כי אם נשמת אדם בו! חי אני, כי «שמע»
 קרא באזני. פלצות אחזה את כל אנשי הבית. - וישלחו אל הרב וישאלוהו
 את פיהו לאמור: מה לעשות לדג מת קורא «שמע» באזן? ויחקור הרב,
 הגה ברוחו, דרש, התבונן, פתח ספרים, חפש בכתובים - ויגזור אמר
 כטבחת. ויצו לעשות למת כמשפט ולהורידו שחת. וילכו וילבשו את הדג
 תכריך בוך ויובילוהו לקברות. וכבוא הדג אל קבר ותעל נשמתו ותשב ותהי
 אדם. ותהי איש מוכס מוכס הבשר והנרות, איש בולע כדג אחיו ובני
 עמו. «שאלו ישאלו את האיש: אי מזה עם אתה? ואם אמור יאמר: עברי
 אנכי, ואמרו: שלם! - מכם הבשר ישלם איש כאכלו בשר, וכי יקנהו
 ונתן מחירו ומכסו יחד, ומכס הנרות ישלם לבד ממחירו, וכי יעל איש נרות

בערב שבת ישלם; ואם לא יעלי, ישלם שנים, ואם לא יקן כל נר, מכס שטים ישלם; ואם אין כסף לקנות נר, את המכס ישלם; ואם אין לו חבל יחבלנו המוכס; ואם אין כל כלי בבית, ולקח משכבו מתחתיו; ואם לא יגאל, ונמכר, משפט אחד לו לגר, ליחוס ולאמנה. — וככל מעשה המוכס וככל משפטו עשיתי גם אני. וישאל ה"צופה": האם הוציא אחיך האביון את העבוס אליך החוצה? ותען הרוח: מאד חכמת! לו חכיתי עד הוציאו, כי עתה הוחלתי עד בוא השמש ויהי ערב ויהי בקר יום שני ובידי אין כל מאומה. בחזקה באו מרימי מכסי אל תוך ביתו ואת כל הבא בידם לקחו. וישאל ה"צופה": אך אולי השיבות את העבוס לאחיך העני כבוא השמש, כאשר צוה ה' נתן תורתך. ותען הרוח: לא השיבותי, כי יראתי לכספי. ויתמה ה"צופה": לכספך יראת ומאלהיך לא יראת? האם לא היית עברי בהיותך מוכס? ותען הרוח: איש יהודי הייתי ככל מוכסי הבשר והנרות. — היש לאנשים האלה פאת ראש? היש להם זקן? ותען הרוח: יש פאה ויש זקן ולב אין. אין לב בשר להם, כאחד האדם, כי אם לב אבן בקרבם. ותוסף הרוח לספר, כי כל הנשים אשר לא ידעו הטף דמע בבית הכנסת הורידו כנחל דמעה תחת ממשלתי, כי נשי האביונים, אשר לא הבינו קרוא סדר תפלה, ככו הרבה בָּקָה בשומי עליהן עונש — ותלמדנה את ילדיהן צום וענות נפש, כי לקחתי מכיסן את כל הכסף הנמצא, עד לבלי השאיר פרוטה. — שמח וטוב לב על חלקי הלכתי סעם ברחובות ותקח אזוני, כי מחשבת המלך להעביר המכס מעל הארץ, ותהי לי השמועה ככדור עופרת אשר ירה יירה אל לבי ואפול מלוא קומתי ארצה, כי אחזני השבץ. ואמות. — ויגמלני ה' כצדקי ויורידני תפתה. — לכלות ימי מרודי שבתי על האדמה הזאת, ואתגלגל בי נשוף, עוף בל חזה שמש, אור יומם, אוכל בשר השקץ והעכברי.

שבעה-עשר גלגולים שונים נתגלגלה הנפש הזאת. היא נתגלגלה בעופות ובחיות, אשר כלם פני אדם להם והם משולים לבני-אדם, וגם באה בקרב בני-אדם. בדרך ה"גלגולים" האלה רואה ה"צופה" ומציר עוד, מלבד את החסיד, החזן והמוכס, גם את ה"מקובל", את ה"רבי" של חסידים, את הרופא, את הגבאי של חברה קדישא, את ה"מיוחס" — כמעט כלם מעין טפוסים ראשונים (פרוטוטיפים) של הספרות הספורית העברית בימי ההשכלה.

פא. כחו של ערטור היה גדול בהמצאה פיוטית ובציוור מחזות חיים המעוררים לעג והתול או התנגדות. דרכיו היו שונים: דרך החזון ודרך האליגוריה, כמו כן דרך המשל והרמז, לפעמים גם דרך דרש במקצת ודרך חדוד. ספוריו הם ספורי מלחמה כלם, והוא השתמש בכל

מיני כלי-זיוין כדי להלחם את מלחמת ההשכלה בבערות, בחשך, בצביעות ובערמה. במלחמתו יש הרבה מן המלחמה על דעות, והוא גם מתוכח ומבאר ומביא ראיות מחכמי-ישראל, מדרכיהם ודבריהם, והכל לשם ההשכלה והחכמה. הוא מתקרב בזה אל חכמי ישראל מבין המשכילים בגליציה.

חכמי-ישראל בגליציה היו חריפים, למדנים, אנשי סברה ועיון, לשונם לא היתה לשון ה-מליצה. האידיאל שלהם לא היה ביסודו אסתטי. יש שהרגשת הצחות והנעזמות גם נעדרה מהם וממעשיהם. ההרגשה הזאת כאילו נעדרה דוקא מן ה-מליצים. מבין החכמים האלה, שהלכו בדרך חכמי-אשכנז, כמו שמשון בלוך הלוי (תקמ"ד - תר"ה), מחבר הספר הידוע בגיאוגרפיה-שבילי עולם, המליץ והמשורר אברהם גולדברג מרוה, מאיר הלוי לְטָרְיִס (ראה למעלה, סעיף ע"ז) במאמריו ובדבריו שכתב בפרוזה ועוד אחרים. לשון המליצה שלהם היא כבדה כלה ועמוסה - וארוכה לבלי מדה. מן ההדור והסלסול בצורה, שגם חכמים מובהקים נתנו לפעמים את דעתם עליהם בראשית דרכם, עברו חכמי-גליציה מהר אל התכן הנכבד. במקום כתבי-העתים העבריים הקודמים, שהביאו לקוראיהם הרבה שירים ומליצות, יסדו חכמי-גליציה את המאסף והזורנל המדעי. הראשון במאספים האלה היה "כרם חמד", שחכמי גליציה יסדו אותו אחרי ש-בכורי העתים", המאסף השנתי הקודם, שגם בו פרסמו הם חקירות היסטוריות (ע"ד "בכורי העתים" ראה ספר ראשון, סעיף ע"ב), חדל לצאת לאור. מ-"כרם חמד" הוציאו חכמי-גליציה ז' ספרים בזמן של י"א שנים (תקצ"ג-תר"ג). עורכו היה שמואל ליב גולדנברג מטרנופול (מת בשנת תר"ו), ועל ידו עזרו חכמים מובהקים, לרוב מחכמי-גליציה, שמקצתם לקחו חלק גם בעריכה. במאסף הזה, שעוד שני ספרים ממנו יצאו לאור על-ידי אחד מחכמי רוסיה (ברלין תרי"ד - תרט"ז), נתפרסמו הרבה חקירות חשובות בספרות העברית העתיקה, בתלמודית לרוב, בסדרי הדורות וחכמיהם ובתולדות ישראל. תכן המאסף הזה היה חשוב הרבה לחכמים, עד כי צורתו היתה ימים רבים לצורת המאסף המדעי העברי. צורה זו של המאסף "כרם חמד" היתה צורת המכתבים, שהריצו החכמים איש לרעהו בעניני חכמה, צורה קרובה לזו של ה-שאלות ותשובות, שהיו שולחים לפנים הרבנים והלומדים איש לרעהו בעניני הלכה.

בין חכמי-ישראל בגליציה היו אנשים, שהיו קרובים עוד לעולם הרבנים וההלכה, וכלם היו קרובים אל העיון ואל הלמדנות. מלאים היו כולם רוח בקרת ואהבת הסברה הדקה והעיון בפרטי הפרטים של המסרת הדתית או של המקורות הדתיים, ההיסטוריים. במקום השאיפה לצחות ולנעזמות של ההשכלה העברית הראשונה היתה השאיפה חזקה עתה להכרה, לחקירה. חקירה זו היתה כלה חקירת העבר היהודי, חקירה ההיסטורית.

פרק שנים-עשר

רנ"ק ושיר

רנ"ק - מנדלסזון של ההשכלה העברית בגליציה: תולדותיו ואפיו. מה בינו ובין בן-מנחם? שאיפתו אל הנשגב. הצורה החמורה של דבריו, הצפיה לפנימיות הדברים. דרך הסמל שבדבריו. מבטאיו ובטוייו הלקוחים ממעמקי עולם הדת והאמונה. המזיגה של דתיות ושכליות בדבריו. «אמונה צרופה». מחלות האמונה. מחלות התבונה. הקרבה שבין האמונה לתבונה. אין אמונה בלי תבונה. האדם הוא משכיל בטבעו ומלא מבוכה פנימית. מה יעשה? לא הפשרה, אלא האמת. קרוכמל דן על החזיונות הזמניים מנקודת-השקפה נצחית. המקור הרוחני של האדם ושל העולם אחד הוא בלתי-מחולק. אין סוף. הרוחני זה טבעו להתודע אל עצמו. ולכן אין אמונה פשוטה, גסה. היסוד ההגללי בדברי קרוכמל. בני-ישראל מאמינים כמושג העליון של התבונה, החכמים משיגים את ההשגה הרוחנית הזאת ומכירים בה. «הסימן הרוחני והאות». המדרגות השונות של ההבנה וההשכלה. הפילוסופיה של הדת רק מדרגה אחרת, נעלה וגבוהה מן האמונה הדתית. האמונה של היהדות באמת מוחלטת מרימה אותה מעל ליתר האמונות. הפלא הדתי ביהדות. שיטודו המושג הנעלה ביותר של התבונה. הבנין הפלאי של נצחיות ישראל על יסוד התבונה. גוים ואלהיו. הרוחני המוחלט המתגלה בישראל. בחירת ישראל. שלש העתים בחיים הטבעיים של כל אומה. אנחנו שבים תמיד לצמיחה חדשה. ההשקפה ההיסטורית של קרוכמל ומקורותיה. הערך המוחלט שרנ"ק נתן לבקרת ולהיסטוריה. היסוד הפילוסופי לבקרת ההיסטורית. חקר המסורה: התורה שבעל-פה. הדמיון הפילוסופי של «הקבלה» הראשונה, שמשך את לבו של הרנ"ק. נטיחו אל אברהם אבן עזרא. השערים בספרו שלא נכתבו או שלא נגמרו. סדר השערים. הבקרת של שי"ר - בקורת המקורות ההיסטוריים וברור התקופות. לאו דוקא תקופות ההיסטוריה הראשונות. תולדות שי"ר. ההבדל בין הרנ"ק ושי"ר. דמיונו ההיסטורי של שי"ר לא דמיון מטפיסי. שדה החקירה הראשי של שי"ר. דבריו שנתנו מגלות מגלות. יצירתו יצירת מוזאיקה. היצירה השירית של שי"ר. ההקדמה לדרמה «שארית יהודה» המגלה - את ההיסטוריון שבשי"ר. הד לדברי רנ"ק בהקדמה זו. הנטיה להעלות על גיא-החזיון אנשים משכילים קרובים למלכות. שעל ידם נעשה נס לישראל. מגמה זו בעבודתו המדעית של שי"ר. אל לבו של שי"ר קרובים המפרשים הראשונים של התלמוד, שדרשו בו וחקרו את מלותיו ואת מבטאיו. שי"ר המגלה תעלומות רבות של ההיסטוריה העברית. אחד מאבות «חכמת ישראל».

פכ. הראש והראשון לחכמי-גליציה אלה, אשר כל אלה שסבבוהו היו כעין כוכבי-לוייה לו ודרכו כלם במסלתו, היה נחמן הכהן קרוכמל (רנ"ק). הוא היה להשכלה העברית בגליציה מה שהיה להשכלה העברית באשכנז מנדלסזון (ראה כפר ראשון, פרק ד'): הפילוסוף והוגה-הדעות.

נחמן קרוכמל נולד ביום ז' אדר שנת תקמ"ה בעיר ברודי. אביו שלום קרוחמלניק, היה אחד מעשירי העיר. סוחר שנסע לרגלי עסקיו לברלין ולליפציג. ובהיותו בברלין ראה בימי עלומיו את משה בן-מנחם ואת דוד פרידלנדר תלמידו. כנראה היה נחמן קרוכמל ממשפחה חשובה של חסידים. ויש ראייה לדבר, כי היה חסר מגזעו של רבי ישראל בעש"ט, מיסד החסידות. בכל אופן נראה, כי היה נין ונכד לרבי נחמן מהורודנקו, מתלמידי הבעש"ט. שעל שמו נקרא. הוא היה שאר בשרו של רבי נחמן מברצלוב, אבי החסידות הברצלבית. שנקרא גם כן על שם זקנו. רבי נחמן מהורודנקו. קו החסידות נטה אליו מצד אמו. אך אביו לא היה חסיד. בו נגעה כבר ההשכלה בקצה שרביטה. אולם הנער נחמן נתחנך בדרך שנתחנכו שאר הנערים בימים ההם: עיקר למודו תלמוד ופוסקים. הוא הראה בלמודים האלה חריפות גדולה.

כהתעוררות ראשונה להשכלה בנעורי רנ"ק מציגים דבר התקרבותו אל ד"ב גינצבורג (ראה למעלה, סעיף ע"ה), שדר בברודי. בהיות נחמן בן י"ד שנה השיאווה אבותיו אשה מעיר זולקוב, הסמוכה ללבוב, והוא עבר לגור בעיר ההיא בבית חותנו. שם התודע גם אל המורה בבית-הספר ליהודים, שהוקם מטעם הקיסר יוסף השני, ברוך צבי ניי, ובביתו מצא ספרים רבים, ספרי בן-מנחם וספרים בספרות היפה בשפת אשכנז. שקרא והגה בהם בשקידה גדולה. הוא דרש אחר-כך הרבה בספרי פילוסופיה ובספרי ה"מקובלים" הראשונים. הגה ביחוד הרבה בספר "מורה נבוכים" עם הפרוש "גבעת המורה" לשלמה מימון (ספר ראשון, סעיף נ"ט) ופרושו של רבי משה נרבוני, שנדפס יחד עם פרושו של מימון, כמו כן עיין הרבה בפרושי רבי אברהם אבן עזרא לכתבי-הקדש. בהיותו בן כ"ד שנה חלה מחלה קשה והרופאים בלבוב, ששמה בא להתרפא, אסרו עליו את הטריאה בספרי עיון. אז עסק הרבה בהיסטוריה ו"מאור עינים" לרבי עזריה מן האדומים היה לו בימים ההם למאור. הוא התמכר אז הרבה ללמוד השפות של העמים הקדמונים – לפת אשכנז וצרפת כבר למד מעצמו לפני זה – ולמד ערבית, סורית ורומית. כשהוטב מצב בריאותו שב אל העיון הפילוסופי ושקד הרבה על ספרי קנט, ביחוד על הספר "בקרת הבינה הטהורה". ששקע בו את רוחו ונפשו זמן רב. הוא התודע אחר-כך גם אל דעותיהם ושיטותיהם של פיקסה ושל ינג והלך בכלל עם מהלך הפילוסופיה של הזמן. אך בקש בקש את החכמה בכל מקום ובכל זמן. וכך מצייר אחד מתלמידיו – מאיר הלוי לטריס, יליד זולקוב – את השלחן אשר על ידו ישב הרנ"ק: "ספרה מדות" לברוך

¹ ה"אתיקה", ספרו הראשי של הפילוסוף ברוך שפינוזה, שחי בהולנדיה משנת שצ"ג עד תל"ז.

די שפינוזה רוכב על גבי ילקוט ראובני¹, מאור עינים² לר' עזריה מן האדומים וספר הקנה³ בעקב בקורת הבינה⁴ (הטהורה) להחוקר קנט ופרוש מהר"ם אלשיך⁵, ספר הזוהר ושירי הורציוס⁶ בלשון רומית בצד איזה מסכתות מהתלמוד בבלי וירושלמי, וספרי לוקיננוס מסמוֹןֶה⁷ על גביהם.

את מחשבותיו נשא הרניק בלבו ולא גלה אותן ברבים. איש ידוע־חלי היה וחלש והוא התהלך עם מחשבותיו, אשר לא מצא גם אזנים להן בעיר מושבו. הוא העמיק חקר והלך אט. פניו נפלו מרוב הגות לבו ובשרו כחש. יש מיושבי העיר אשר אמרו, כי ה־קליפה אחזה בו ורוח רעה בעתתו, ולכן הוא קורא בספרים חיצונים. אך רבים מבני העיר גם כבדו אותו והכירו בו את איש המעלה. רק בצאתו ללבוב הסמוכה, לדרוש ברופאים, מצא שם אנשים צעירים, שגם הם חשקה נפשם בחכמה. לפי דבריהם צלחה עליהם רוח בינה ודעת בדברם אתו ונהפכו והיו לאנשים אחרים. הוא מצא באנשים האלה תלמידים וחברים מקשיבים, שנתפרסמו אחר־כך וקברו ספרים ומאמרים חשובים, איש איש במקצועו. אך בחכמה הראשית, אשר עסק בה, בפילוסופיה, לא מצא לו גם ביניהם שומעים, והוא שב אל עירו ואל מקומו כלעומת שבא. הוגה את מחשבותיו בלבו ומטיל בפרדס החכמה, עולה הרים ויורד בקעות ומתענג על זיו האור או מתענה ומצטער על האור הסתום. על זה הנתון בסתר חביון.

בשנת תקע"ו, והרניק אז בן ל"א שנה, יצא כתב חרם בלבוב נגד המשכילים החדשים, מבני בריתו של הרניק. אז החלו להביא גם דבת קרוכמל רעה אל אחיו־הקנאים בקשו דבר, אשר בכחו להבאיש את שמו של הרניק, ומצאו מכתב, אשר כתב אל חכם קראי, שגר בכפר הסמוך לזולקיב, ובו דברי שבח לחכם הקראי ודברי נחמה. הם העלילו אז על הרניק, כי נתן ידו אל הקראים, והעתיקו את דברי המכתב ופרסמו אותו ברבים. קרוכמל ירא אז לנפשו, כי לא יוכל מעתה לשבת במנוחה בצל החכמה, והוא כתב אז אגרת "התנצלות" לאחד מידידיו, אשר גם היא נתפרסמה. האגרת הזאת גם נדפסה אז ב"שולמית" האשכנזית, אשר בה נדפסו גם מאמרים עבריים.

¹ ילקוט מדרשים מאוחר. ² ספר הבקורת הראשון בספרות העברית בהיסטוריה. נתחבר משנת של"א עד של"ג. ³ ילקוט של דברי קבלה ומוסר, המיוחס לתנא רבי נחמיה בן הקנה, וקובעים זמן חברו לתחלת המאה השנית לאלף הששי. ⁴ ספרו הראשי של קנט. ⁵ פרוש על התנ"ך בדרך הדרש. רבי משה אלשיך חי במאה הרביעית לאלף הששי. ⁶ המשורר הרומי הידוע, חי משנת 65 עד שנה 8 לפני ספירת הנוצרים. ⁷ פילוסוף יוני, חי במאה השניה אחרי ספירת הנוצרים.

ושמע רנ"ק וחכמתו נודעו אז ברבים, אם כי לא חתם את שמו מפורש על האגרת שנדפסה.

כל הדבר הזה היה למאורע בחיי קרוכמל. הוא יצא אז מסתר חדרו בבית חותנו, שישב שם על התורה ועל העבודה, והחל לעסוק במסחר, אם יען כי בחר מעתה לעמוד ברשות עצמו ולבלי להיות זקוק לשלחן חותנו, שדבר העלילה, אשר העלילו על חתנו, עורר בו בודאי רגז והתנגדות להשכלה זו. שגרמה לדבר, או כי אמר להשכיח בשאון העסקים את כאבו וצערו על שנאת מקנאיו. בזמן הראשון היה שותף לחותנו בעסקיו. עסקי חכירה של מכס המזיגה, אחרי-כן היה בעצמו החוכר של המכס הזה. ואם כי נתן את זמנו למסחר, וגם היה במשך שנים אחד מפרנסי-העדה בזולקבי ומראשי-הקהל, בכל-זאת קבע עתים רבות לתורה ולחכמה. הוא התודע אז לפילוסופיה של הַגָּל החדשה ונמסר אליה ואל נתיבותיה העמוקים והאפולונים, למד הרבה וגם למד. אנשים צעירים לימים היו מתאספים בביתו והיו מבקשים מפיו חכמה, והוא היה מלמד ומסביר להם ככל אשר שאלו ממנו. ולא רק סתם צעירים משכילים, אלא חכמים מובהקים מבין חבריו ותלמידיו, שנעשו בינתיים גם ידועים ומפורסמים בעולם, היו באים אליו מלבוב ומיתר הערים אשר שכנו בהן והיו יושבים בביתו ימים ושבועות, מפתו אכלו וממימיו שתו ועסקו אתו בתורה ובחכמה. דרכו היה ללמד את תלמידיו ולשווח בתורה את אוהביו וידידיו בלכתו עמם לשוח בשדה לפנות ערב. העיר זולקבי הרים מסביב לה וגבעות, ומעל אחת הגבעות האלה נשקפו חרבות היכל-הציידים של מלך פולין ין סוֹבֵיִסקי, אשר בחר לו עיר זו למושבו הקיץ. האגדה מספרת, כי סוביסקי, בעמדו על הגבעה הזאת ובהשקיפו ממנה על הארץ שמסביב, קרא "הא ראי!" (הנה גן-עדן). על חרבות היכל זה עמד לא אחת הפילוסוף היהודי ונשא מדברותיו על-דבר העולם העובר והעולם הקיים, על זה שכל מה שאנו רואים ומרגישים ומצירים לנו ומדמים, הכל חולף ועובר ואין לו קיום נצחי. קיום נצחי יש רק לרוח ולמחשבה החכמים המספרים על-דבר הטיולים הללו פיהם לא פסק מהלל ומרומם את התענוג הנפלא הזה.

רנ"ק לא פרסם אז עוד דבר מפרי חכמתו העמוקה, וכנראה שלא כתב גם את הדברים בספר. מלבד טרדותיו במסחרו ובהנהלת העדה בזולקבי וחולשת-גופו היה הרנ"ק מיראי-הוראה. הוא התכונן כל ימי חייו לעבודה מחקרית גדולה ומקיפה ותמיד נדמה לו, כי אינו נכון עוד, כי חסרות לו עוד ידיעות, וגם הכנה יסודית, שיטתית. ידידיו הפצירו בו להעלות את דבריו על הניר, וללא הוציל, גם אחד ממשכילי ברלין הראשונים

החכם מנדי ל ל פי נ (ספר ראשון. סעיף נ"ח). שנמצא או בגליציה בברודי, ומשכילי העיר חגגו את חג השבעים להולדתו. בשנת תקע"ט, דבר בשעת המשתה לכבודו על רנ"ק ועל מניעות דבריו מן הקהל: "מה הועילה לנו השמש בהדרה, לו לא הפיצה קרניה? מה הוסיפו לנו נביאי אל וקדושו. אשר רוח ה' נוססה בם, לולי הביעו אותה גם אל קטני רוח. לולי סבבו בשוקים ורחובות ויקראו בלי חשך: קרבו בנים, שובו, שמעו דבר אלהים וחיו! כמה עמלו הישרים ההם וכלו כחם למען פתח אוזן ערלה. כמה נתנו לחייהם למורטים למען שים לב בשר תחת לב אבן, - ואתה, אשר נקל לך להאיר לעמך מחדר משכבך, אם תאחו עט סופר, אתה תאסוף יריך? תתחבא בזוית ביתך ותאמר חכמתי? הן חכמת, הן רבות מצאה נפשך; הלא למחית נפש שלחך ה' הנה, לפקוח עינים טוחות ושלח נפשות רצוצות חפשי! - שא נא עיניך וראה: שם הרים גבוהים יתבקעו, למען ישתפכו מקרבם מעינים משיבי־נפש; פה תפתח ארץ פיות לאין מספר להוציא לחם לשבע; שם עצי־שדה יתנו פרים והיו למאכל לבני־אדם; פה תתפשט חבצלת ותתאמץ לצאת בכליל יפיה לשמח עין עובר והריחו בריח ניחוח - והאדם לבדו יעשה רק לנפשו?"

רק בעשר השנים האחרונות לחיי רנ"ק, כאשר התקרב אל שנת החמשים לחייו, החל, כנראה, להעלות מקצת מדבריו על הכתב. החלטתו לחבר ספר מקיף וכולל, שבו יורה את הדרך לנבוכי הזמן, נתחזקה, כנראה, בלבו בעברו כבר את גבול החמשים. בסוף שנת תקצ"ו הודיע במכתבו לשד"ל, כי עם לבבו להשמיע קולו ברבים בערב חלדו ולהניח אחריו ברכה, "כי קרבו ויאתיו ימי הזקנה; וזה במאמר¹ בחכמת הדת, יכול מספר שערים בפנות היותר עיקריות לנו לאמונה צרופה, ועל דרך הרב² בספרו המורה - אם יכול ורשאי אני על ההדמות מרחוק³, - אך בהבדל רב או מעט בעניניהם ובסודורם, כפי הצורך הנדרש למבוכת הזמן שאנחנו בו, ואם חפץ בי ה' וישלים חפצי, יצא לאור החלק הראשון ממנו בקרב שנה תמימה". עוד קודם לזה עזב, כנראה, את המסחר והיה גם בודד מאד, אחרי מות אשת בريتו ובניו, אשר גדלו, עזבוהו ונשאר אתו רק בנו הצעיר אברהם, הנודע גם הוא אחר־כך בשמו בספרות העברית, שהיה עוד קטן אז. בעוד זמן קצר עזב גם את ז'ולקיב ועבר לעיר מולדתו ברודי. פה עבד הרבה על ספרו, עד כי נחלש מאד. הוא עבר אז לטרנופול, למקום מגורי חתנו הרופא ובתו. בהיותו בטרנופול הציעו לפניו להיות לרב בברלין, אך הוא

¹ מאמר מחקרי (טרקטט). ² הרמב"ם. ³ אם יכול אני ורשאי לדבר על זה על דרך ההדמות מרחוק, באופן דמיוני.

דחה את ההצעה ולא רצה לקבל עליו את ההתמנות. הוא ישב בבית חתנו במנוחה ויוסף לעבוד על ספרו. העבודה הזאת החלישה מאד את כוחותיו והוא לא גמר אותה ונפטר בר"ח אב שנת ת"ר. את כתב־היד של ספרו צוה לפני מותו לשלוח לד"ר צונץ בברלין והוא יסדר אותו ויוציא אותו לאור. בשנת תרי"א הוציא צונץ את הספר, שקרא אותו בשם **מורה נבוכי הזמן**. והמחבר עצמו הציג בראש ספרו את השם **שערי אמונה צרופה**.

פנ. בחיי קרוכמל ובאפיו יש קוים המזכירים במקצת את חיי משה בן־מנחם ואפיו הוא (על־דבר בן־מנחם ראה ספר ראשון, סעיף מ"א—מ"ז). גם חיי קרוכמל היו מְפִנִים כלם אל ההתבוננות וההסתכלות, גם לב קרוכמל היה מלא זהירות ומתינות להביע את מחשבותיו. כבן־מנחם לא עשה גם קרוכמל את תורתו לא קרדום לחפור בו ולא עטרה להתגדל בה. שניהם לָמְדוּ תמיד ולָמְדוּ, השפיעו על הסביבה השפעה ישרה, גם בלי אמצעות הכתב, דרך תורה שבעל־פה. עסוקים היו שניהם הרבה גם בעסקי העולם: לא פּרְשׁוּ מן המסחר, אך, בהבדל מבן־מנחם, לא היה קרוכמל בעצם הויתו בן העולם הזה אף במקצת. הוא גם לא הצליח בחיי העולם, מפני שהיה זר בהם. גם התבוננותו והסתכלותו בעולם לא היתה זו של בן־מנחם. בו לא היה כלום מן המתבונן השוקט, מן המסתכל האסתיטי. נפשו היתה מלאה סערת הרוח, וכלו היה נשא לעבר הנשגב. צורת דבריו איננה הצורה הנוחה, השוקטה, האמנותית, כי אם הצורה החמורה, הכבדה, הפילוסופית. הוא לא טִיֵּל בפרדס־המחשבה, כי אם צופה היה לבית, לפנים, כמו שקראו לזה אנשי הסוד והקבלה. צופה היה תמיד במרכבה העליונה של המחשבה. מלא היה כלו סוד, רמז, דְּבַר דְּבַר תמיד בדרך סמל, משל ודמיון נעלה, בלתי־רגיל. בדבריו אין אף הנטיה הקטנה ביותר לנעִימוֹת, לצחות, ואף לא לתמימות ולפשטות. יש בדבריו כל מיני נסיונות מסוכנים, לא־בטוחים, לחדור לתוך תוכם של העניינים, לחתור מתחתם, להתרומם עמהם ולהתנפל עליהם כנשר על שללו. הוא אינו נגש אל הדברים לאט לאט, כי אם מבקיע אותם אליו. עף הוא עמהם אל מרומים ומשם הוא מוריד לנו את שכינתם הפנימית, את תוך־תוכם, מובנם, שנראה לנו כאילו בא מעולם אחר, לא מהעולם הזה, שאנו רגילים ונתונים בו. כמה ממבטאיו ובטוייו גם לקוחים מעולם אחר, ממעמקי עולם הדת והאמונה, הקבלה והסוד. בכל השכלתו החריפה נטיתו רבה אל הדת והאמונה.

הוא לא יצא לדון בספרו בדבר היחס של העולם החיצוני אל הפנימי,

היחס של המדינה והדת, החברה והאמונה, שמוזה התחיל בן-מנחם את ספרו „ירושלים“ (ספר ראשון, סעיף מ"ה). עולמו הוא כלו העולם הפנימי. עולם האמונה ועולם התבונה. יוצא הוא לדון בספרו ממהות שני המושגים האלה. וגם כן לא ממהותם והבנתם מחוץ, כלומר, מה שהאנשים מחוץ מבינים בהם, כי אם ממהותם היסודית, הפנימית, הוא אומר להשכיל בהם השכלה פנימית. החכמה שהוא עוסק בה, הוא קורא לה בעצמו עם הרמב"ם: „חכמת התורה על האמת“; אין לו ענין בצדדים החברתיים של האמונה. כי אם באמונה כמו שהיא על צד האמת, חוקר הוא על חזיונות רוחניים כשהם לעצמם, במקורם. כמו כן בדרכי התגלותם והשתלשלותם. „משני קצוות – הוא אומר בהקדמה – חסרה האמונה הנכונה בדורותינו אלה; הצד השה בשניהן להשוב אמונה תוריית מה שהורגלו מנעוריהם לחשוב ככה, וההבדל בינותם הוא לבד בזה: שאלה ישישו כי ימצאו מקום להטיל חשד וספק באמונה ההיא, ואלה – והם הרבים – יחתרו ויעמלו להחזיקה ולסעדה בדברי דמיון והפרזות שונות, אמצעים שאינם יסוד נכון בדור דעה לעולם, והם העמלים ללא צורך וללא תועלת“. הוא רוצה באמונה צרופה, בְּלֵא, בְּלֵא אמתית. לקרוכמל נעשית גם האמת מעין דת, וכך אנו נכנסים עם קריאת ספרו אל תוך אטמוספירה מיוחדת: כלה מדעית, וביחד עם זה כלה דתית. בספרו של קרוכמל יש מן המזיגה הנעלה של דתיות ושכליות.

התגלות הדתיות המיוחדת בדורו של קרוכמל בקרב היהודים היתה ה„חסידות“, ולפניה היתה השבתאיות והתסיסה המשיחית בישראל, שנמשכה עוד זמן רב, עד קרוב לזמנו של קרוכמל. גם מחוץ לעולם היהודי, ביחוד בספרות האשכנזית, שקרוכמל עסק בה והיה כרוך אחריה, נתגלו אז חזיונות הרומנטיקה (ראה למעלה, סעיף ע"ו). שגם בהם היה יסוד דתי רב ויסוד דמיוני. גם החזיונות האלה היו בכמה בהינות קרובים אל חזיון החסידות, מחשבות קרוכמל הראשונות, שבהן הוא מתחיל את ספרו, עוסקות אפוא בחזיונות דתיים, הקרובים אל חזיונות החסידות הזאת, את הסתכלותו בטבע האמונה והדת הוא מתחיל מהמאמין הדתי הקרוב אל המאמין מטפוס זה, הוא מציין ראשית כל את מחלות האמונה, כדי לרפא אותן ולבוא על ידיהן אל האמונה הנכונה, האמתית: אל „האמונה הצרופה“.

וככה התחיל קרוכמל את ספרו בשער „הסמים“, שיש בהם גם סם חיים וגם סם מות (הוא רשם על פני השער את המאמר התלמודי: „זכה נעשית לו (התורה) סם חיים, לא זכה נעשית לו סם מות“).

תחת שלש תרגז האמונה וירופפו עמודי העבודה הנכונה;

תחלתן דרך ישר ואחריתן דרכי מות; יסוד שלשתן במעקשי

יצר ורוכסי לב עָקוּב. – כאשר ילהיב המאמין את נפשו לעבודה ויפשוט מחשבתו מעסקי עולם ומחמדי החיים, יבוא למאוס בכל הנופל תחת החושים; אַחַר¹ תקטן בעיניו גם ההשגה השכלית, מוגבלת בשמושה על-פי ההגיון והבקורת; יהפוך עינו כל היום רק אל מעמד נפשו הנלהבת ויחלום בה כחות השגה חדשה ועוז ממרומים; וזהו הצעד הראשון. – צעד שני לו – וכבר הוא ברע – ידְמָה לראות בעין פנימיותו מלאכי-עליון ועצמים² זְנִי או משוללי החומר ויבקש תחבולה להתקרב אליהם; אַחַר יתערב עמהם ויודיעוהו כל רז וכל העתיד לבוא; ולקיום ההגדות, פרי לבת אש דמיונו³, יבקש לו עדות בספרי-קודש, ויקראם לא לבד בדבורים ובמלות, כי אם גם באותיות, בנקודות, בטעמים ובתגין. – צעד אחרון: ישתגע לחשוב עצמו כשותף להבורא יתעַשׂ (יתעלה שמו), ושבידו לשנות הטבע כחפצו ולגזור אומר ולהניע אותה מחוקיה – המכונה בתורה מנוחת מעשה בראשית⁴. אַחַר ידמה היותו נעלה על חוקי התורה השכליות והשמעיות כפי רום מעלתו על עולם הפרוד והתקוף⁵, שבו לבד יפרדו האסור והמותר, הכשר והפסול, הראוי והבלתי-ראוי, עד שלבסוף יגיע שגעונו לספר על עצמו בתוארים נשגבים מן האנושות⁶ ומן הרוחניות⁷, וקרוב מאד מאד לעשות עצמו אלוה-תעוועים. וכמה זר זה הקצה⁸ וכמה לא יסבלהו השכל הישר הַמְצִיא⁹ כזה בעולם; ועם זאת כמה הוא מאומת על-פי נסיון, שנוי ומשולש ומכופל הרבה; הקצת ממנו ידוע לכל ורובו רק לבקיאם. – ראשית¹⁰ נטיה זו בנפש המאמין תִּקְרָא אצלנו בשם ערבי: הַזִּיה (שווערמערריי), עלול לה ביותר איש-הלבב, ואשר רוח בו מהמאמינים, ומסוכנת ביחוד בבעלי האדומה¹¹, ובמי אשר לא שם עֶדָן¹² קנין בנפשו היראה והענוה ויתר המדות המשובחות.”

¹ אחרי-כך, כמו „ואחר יצא אחיו“ (בראשית ל”ה, ל”ז). „אחר ובנית ביתך“ (משלי כ”ד, כ”ז). ² סובסטנציות. ³ פרי דמיונו הנלהב. ⁴ היינו, שמוזר יצר ה’ את עולמו בששה ימים שבת. והכל מתנהג מאז על-פי החוקים שחקק. ⁵ העולם לפני בוא הגאולה, שבו נפרד אלהים מ”מלכותו”, מ”שכינתו”, לפי הקבלה, והוא העולם של תקון העונות והעולמות. ^{6,7} אם בתארים נשגבים של בני-אדם או של רוחניים; מלאכים. ⁸ הקצה הזה של המאמינים, שהוא בנגוד אל הקצה השני של הבלתי-מאמינים. ⁹ וכמה לא יסבול השכל הישר, שיהיה זה נמצא. ¹⁰ יסוד. ¹¹ בעלי מרה אדומה, אנשים רגשניים. ¹² עדיין.

בסוג זה מתאר קרוכמל את ההווים הגדולים, עד אלה הרואים את עצמם כ"משיחים" וכ"גואלים" – יש רמזים בדברי קרוכמל לשבתי צבי ולאֵלה שהלכו בדרכיו: אלה התיירו כמה דברים שנאסרו בתורה, באמרם כי הם נעלים על עולם הפרוד והתקון, – אולם יש עוד סוג אחד, נמוך ממנו, הקרוב אליו: יש מאמין מוצא את יצר לבו מואס בטוב ובוחר ברע. ומרגיש בנפשו חסרונו ורוע תכונתו, וכבר נשרש בלבו היות האמונה והעבודה מביאים [ות] אל האושר, על כן ידמה למצוא עזר ותרופה למחלתו בגודל האמונה והרבות עבודה, ויעתיר תפלה ותחנונים; ובהרגישו שהוא אינו ראוי להיות נענה לרוע תכונתו, יבקש לו מליצים לפני שופט צדק, מלאכי מרום וצדיקי הדורות שעברו, ויקראם בשמותם, אמתיים או בדויים; ידרוש אל המתים, יבנה להם נפשות¹ וידליק בהם גרות וכדומה לזה. – מזה תסתעף לו האמונה בשרים ממונים על כל יסודי היצירה וכחותיה ומקריה, וברוחניים² טובים ורעים, מזהירים ומתלוצצים ומתלויים לכל דבר, ויעמול למצוא חן בעיני הטובים ולפייס או להסתר מפני הרעים. ולב הותל³ יטהו להשיג חפצו זה על-ידי עבודות נכריות ומעשים זרים לטבע, כזרות העצמים ההם, אשר אליהם תכונן עבודתו, כמו בעל ההזיה יחפש קרבת הרוחניים, אך בדרך מתועב ונלוז, ולתכלית פחות המעלה, להנאתו ולהצילו מרעתו, וכל זה עושה בלי שקול הדעת, כי אם מצד ההרגש והלך-הנפש, להיות קשה עליו לה[י]טיב את מעשיו ולטור את לבבו, והיותו מוצא אמונת שוא והעבודות הנערכים [ות] אליה⁴, עם רוב זרותם [ן], קלים [ות] עליו ביותר. – ראשית⁵ תכונה זו בנפש תקרא בשם אמונה טפלה (אבערגלויבען), עלולים לה ביותר חלושי-הדעת וחוקי-הדמיון מאנשי ההמון; ומסוכנת⁶ מפאת היותה מחשכת יפעת הדת, תדמה את האדם לקוף, ותשווה בין המצות הפרות ובין דברי החלומות ומעשי הכשופים; ובקצהו האחרון עצי"א (עבודת אלהים⁷ אחרים) ממש, אומר בפיו אחדות⁸ ומאמין ועובד כמעט לכל כחות ומעשי הטבע, ועוד יותר לברואי דמיונו הנפסד⁹.

¹ אהלים, שבונים "חסידים" על קברי הצדיקים. וכבר יש נפש במוכן זה גם במשנה: "נפשות שיש בהן בית-דירה" (ערובין, פרק ה', משנה א'). ² במלאכים. ³ לב שוטה כנגד לב חכם. ⁴ הנמצאות בערך, ביחס אליה. ⁵ יסוד. ⁶ ומסוכנת היא. ⁷ העין השניה שבראשי-התבות היא במקום אלף, כדי שלא לקרוא שם שמים על עבודה זרה. ⁸ האחדות הדתית, היינו, אימר בפיו כי הוא מאמין באל אחד. ⁹ החולני.

בדברו על המאמינים בהתגלותם הקיצונית ביותר, ב"חסידות". אין הוא שוכח עוד סוג אחד של מאמינים. גם הוא קיצוני, אף כי לא דמיוני. המאמין הזה הוא ה"מתנגד" לדמיוניות ולחסידות.

ויש עוד מאמין, כשיראה אחרית הפסד שני אלה שקדמו, ימאן בקש גדולות ויכין לבבו רק לקיים המצות כצורתן וכהלכתן, על-פי המסודר והערך. וזה טוב בעצמו, ואולי היותר טוב לרוב האנשים; אלא שקשה על האדם, יהי גדול או קטן, נבוב או נלבב, להיות יִשָּׁר² על דרך אחת, באין נוסף ונגרע, ושלא להוסיף מדעתו חשבונות, וזה יהיה באמת³ בכדי להוציא שפוני טמוני כחותיו אל הפועל. ועל כן ירבה מאמין זה בסדורים ובדקדוקים ובאופני קיומם, יעסוק ויעשה בהם ובענפיהם ובתולדותיהם עד אין קץ. – אמנם יסתעף לו הרע הגדול, שמעט מעט יפנה ויסור לבו מן הכוונה הפנימית, שהיא באמת נשמת המצוה, והמעשה כגוף לה; ועוד רע מזה, שיאבד גם מצות ראשיות ויקרות, שאינן כלל במעשה, והסן] הנודעות בשם חובות הלבבות, יסודן קדושת וטהרת המחשבה בדעות ובמוסרים והם אצלו כלא היו, להיות מחשבתו גסה ובלתי-מוכשרת לקבל כאלה, עם היות שכלו מחודד בעיונים אחרים; וישתקע בזה הדרך, עד שיעשה חלוקה אפילו במעשים, בין חקים למשפטים. יתרשל במצות השכליות וישתדל במאודו⁴ בשמעיות, רק לחשבו⁵ שאין השכל מכריע עליהן, והאומות משיבין עליהן⁶, ועל כן שכון מרובה הרבה משכר המצות השכליות כפי מחשבתו. – מחלת נפש זו תקרא בשם רבוי מעשה מאבד כוונה או קדושת המעשה וחולין המחשבה (ווערקהייליגקייט). וקדמונינו קראו לה מַכַּת פְּרוּשִׁים וכללנה בשבעה מינים מיוחדים⁷; עלולים לה ביותר אותן] הנקראים ידענים ופחותי המדרגה מתופשי התורה, הסכנה גם בה עצומה, עם היותה בלתי-נגלית בהשקפה קלה; וזה להיותה משפלת עד לעפר התכלית הגדולה] בעבודה, להרים את נפש האדם לעולם שכולו תושיה⁸ ולהיות רוחני, אך בשמירה ממוקש ההזיה, וזו הנטייה תעשהו אחת לאחת⁹ לעבד כושי עומד מוכן וקורא מה חובתי ואעשנה, וידו פתוחה כל היום לקבל פרס עבודת כרחותי.

¹ בין הוא גדול או קטן וכו'.² להיות הולך ישר ומכוון. כמו "וישרנה הפרות בדרך" (שמואל-א ו', י"ב).³ והדבר הזה, להוסיף מדעתו חשבונות ודברים, יהיה באמת לאדם, מונח באמת בטבעו, כדי שיוציא את טמוני כחותיו אל הפועל.⁴ במדה גדולה מאד כמו בכל מאדך" (דברים ו', ה). "ובכל מאדו" (מלכים-ב, כ"ג. כ"ה).⁵ רק מפני שהוא חושב.⁶ אנשי האומות שואלים עליהן למה הן.⁷ בבלי סוטה, דף כ"ב; ירושלמי ברכות, סרק ט'.⁸ מלא רוחניות ועדיניות. עד על בשפת אשכנזי.⁹ לאט לאט.

הקצוות האלה של המאמינים הביאו גם לידי קצוות אחרים של בלתי-מאמינים, זה לצמת זה, יען חק הוא מחקי המציאות, כי כל הפרזה מצד אחד מביאה לידי הפרזה מצד שני, נגד ההזיה תתחדש, הכחשה במציאות הרוחני, נגד אמונה טפלה יתקומם, חסרון אמונה והטלת ספק בכל עדות ההרגש הפנימי ושכל הישר, ואף כי בקבלת אבות, ונגד רבוי מעשה מאבד הכוונה "תתחדש עזיבת המעשה מכל וכל, בעליה מתפארים ביתרון ידיעת הכוונה למצות על-פי החכמה או על-פי הסוד - ואלה האחרונים קרובים לבעלי ההזיה, - זה החלם במצות הזכרון, ומהם] לשאר המצות, עד שיגיעו לחשוב, שכל עון וזמה אינם מרי וזדון זולתי בחק חלושי ונבערי הדעה, שאין ביכלתם להשיג הכוונה למניח המצוה, ועומק תכליתו בקבוץ המדיני, או לפעול בעולמות עליונים, והם החכמים ויודעי הסודות, משיגים התכלית ובאים אל המטרה המבוקשת על-פי דרכיהם המיוחדים להם", את תויהפנים האלה של הבלתי-מאמינים לקח קרוכמל בעיקר מדמות היהודים במערב, כפי אשר ראה אותם בזמנו, ויש על פני היהודים האלה גם חותם נכר של הריפורמים במערב, זה החלם או בנטול מצות הזכרון, כמבטאו של קרוכמל, ורק שערבב בהם גם קוים של אנשי הסוד, מהשבתאים ועדת פֶּנְק, כנראה, שבטלו גם הם מעשה המצות.

פר. קרוכמל רואה גם את האמונה החולנית כמלאה שאיפות, כסופים עליונים, הוא אינו רואה אותה כמו שהיו רגילים לראותה בימי ה-השכלה" (ראה, למשל, דברי הירץ הומברג בספר הראשון, בתחלת סעיף ס'). רואה הוא אותה רוחנית פְּלֵה, או רוחנית ביותר, את המקור הרוחני של האמונה החולנית הזאת, הקיצונית, בשלשת סוגיה הוא מוסיף עוד לבקש ולמצוא בשער השני מספרו, ב-השבילין", הוא מוצא, שם, כי שלשת הסוגים של האמונה מתיחסים בקרבה ידועה אל שלשת חלקי המדע של התבונה, הפילוסופיה, הסוג הראשון של בעלי ההזיה מקביל, בצורתו הקיצונית, החולנית, אל העוסקים במטפיסיקה, במעשה מרכבה, ונוטים מני דרך; הסוג השני של בעלי האמונה הטפלה מקביל אל העוסקים בפילוסופיה של הטבע, במעשה בראשית, ולא יצלוו בה; הסוג השלישי, אנשי רבוי מעשה מאבד הכוונה, מקביל אל העוסקים בסוד טעמי התורה מבין הפילוסופים, אלה המטילים בפרדס ומקצצים גם הם לפעמים בנטיעות, וככה קרובות הן אפוא האמונה והתבונה, ולא זה בלבד, אלא כי אין אמונה בלי תבונה, התבונה מונחת בנפש המאמין ואינו יכול כלל להמלט ממנה, ופה לקח לו קרוכמל ליסוד דברים מתורת-ההכרה של קנט ותלמידיו להראות,

כי גם המושגים היותר פשוטים שלנו הם מושגים של השכל, וכל אדם עושה מציורים חושיים מושגים שכליים בלי הרף ובבלי דעת. כי זאת היא הבנתו והשגתו בדברים, ובלי זה אינו יכול כלל להשיג אותם. וההבדל בין האדם המאמין והמשכיל הוא זה, כי המשכיל יודע שהוא משכיל, ויודע את דרך השכלתו ויכול לנקות ולטהר אותו מכל פסלת ומכל תערובת. הוא יכול להעביר כל מכשול מעל פני הדרך ויכול להתרומם בדרכו אל מחשבות בינה טהורות ונקיות. יכול הוא להשכיל באמונתו ולהגיע לידי אמונה צרופה.

ההשכלה והחקירה הן טבעיות לאדם וכל ספרי הדת והדינים מלאים אותן. בבאור הכתובים ואפני הוצאת הדינים מהם הציגו החכמים כללים ומדות, שהתורה נדרשת בהם, וכן יצרו להם החכמים הקדמונים מושגים כוללים על-דבר המותר והאסור וכדומה; שקלו בשכלם את ערך הרב, ומה זה דבר שקול, ובטלו את המועט במעוטו. כל הדברים האלה, ובדומה להם הרבה, מראים עד כמה עסקו בחקירת הענינים ובהבדליהם, ויצרו להם מושגים כוללים, בהפשיטם את הפרטים מחומריותם ובעשותם אותם כללים. ולא רק החכמים והמלומדים, כי-אם גם המון המאמינים הפשוטים עסקו תמיד בחקירה ובבאור אמונות ודעות. ולכן אנו מוצאים הרבה שאלות ומאמרים מטפיסיים, הנאמרים בספרי ישראל הקדמונים, במשנה ובגמרא או במדרשים, בלשון קצרה וכמו מאמרים מפורסמים ורגילים בפי רב האנשים, ובלשון זו ובדרך זו נמצאים כמה כללים ומשפטים הגיוניים, שיש בהם מעין נגוד פנימי, מאמרים ודברים הנושאים עליהם חותם של פֶּרְדוֹקְסִיּוֹת, ואי-אפשר שבאו לעולם בלי התבוננות והסתכלות עמוקה, בלי חקירה ועיון.

האדם הוא אפוא משכיל בטבעו. הוא מלא מבוכה פנימית – שם "המבוכה" קרא קרוכמל לשער השלישי מספרו, – ההולכת עוד וגדולה בארך הזמן ובצוק העתים וברבות הצרכים. האדם נעשה מדי פעם בפעם נבוך יותר, מה יעשה אפוא האדם להמלט מן המבוכה הזאת, הנמצאת תמיד בעמק לבו? אין עצה לזה אלא החקירה העמוקה, לתפוס בצד הפנימי, התיכוני, של הדברים ולברר אותם באופן זה. אין אמת אלא אחת, המאמינים מרגישים בה והחוקרים חוקרים על-אודותיה, ואין עצה אלא להגיע אליה. עלינו להגיע תמיד אל המקור הראשי והתחלת הדברים, באופן שיתבארו השאלות ויתבטלו הגזירות¹ המתנגדות מאליהן. וזהו הדרך האמצעי שלנו, אשר עלינו להגיע אליו, לא הדרך האמצעי שעשהו לפנינו אריסטוטלס היוני, ואחריו נמשך

¹ המשפטים. קרוכמל הוציא זה מגזירה שוה.

הרמב"ם והרבה מחכמינו, לבוחן במדות ובמוסר. לא הפשרה, שיש בה על כרחא מן הרע שבשני הצדדים, אלא האמת, שהיא היסוד והשרש הטוב של הצדדים המתנגדים. השואפים להגיע אליה, בדרך השאָלה נקרא גם הדרך הזה שלנו הדרך האמצעי, המקום התיכוני של הדברים, וזה ה"התנן", כמו שקרא קרוכמל לשער הרביעי מכפרו.

פ"ה. ארבעת השערים הראשונים מ-מורה נבוכי הזמן" ה. לפי דברי קרוכמל עצמו, "פתיחה כוללת" לכל הספר. בהם הניח את היסוד הראשון לכל השערים ופתח את הפתחים להגיע אליהם. בשערים הראשונים האלה יש עוד מעין קשר עם החזיונות הזמניים, עם חזיונות ההיים. בהם יש עוד לקרוכמל מעין מגמה להשפיע על חזיונות הזמן, אם כי בדרך משפטו על החזיונות הזמניים יש מן ההדרכה אל הנצח. הוא דן עליהם מנקודת-השקפה נצחית. מגלה הוא על-ידי נתוח בצד הנעלם והנסתר של האמונה והתבונה. כי האמונה והתבונה טבע אחד להן והן נובעות ממקור אחד. המקור של שתיהן הוא המקור הרוחני של האדם ושל העולם כלו, שהוא מקור אחד בלתי-מחולק, אין סוף. המקור הזה הוא מקור אורה; הרוחני זה טבעו להתנדע אל עצמו ולהגיע אל הכרת עצמיותו. לפי תורת הפילוסוף הַגֵּל, הנמצאת הרבה ביסוד דבריו של קרוכמל, יסוד כל הבריאה העולמית ותכליתה הוא, שהרוחני ישוב אל עצמו ויכיר את עצמו. ואם הרוחני הכללי כך, כן הוא גם הרוחני הפרטי, רוח האדם שהוא כעין חלק ממנו. מן הכללי, חלק אלוה ממעל. ולכן אין לעולם אמונה פשוטה, גסה. בכל אמונה, אף היותר פשוטה וגשמית, יש יסוד רוחני, בלתי-גשמי. בדבר זה עוסק קרוכמל בשער הששי מספרו, שהוא השער הראשון אחרי הפתיחה הכוללת (השער החמישי איננו אורגני בספר, וספק הוא אם מקומו הנכון הוא במקום אשר אליו הכניסו מסדר הספר ומוציאו הראשון). בשער זה עובר קרוכמל מן ההסתכלות וההתבוננות הכללית בטבע של הזמני ובטבע המאמין אל ההסתכלות וההתבוננות בטבע האמונה. מן החזיונות הפרטיים הוא עובר בשער זה אל הכלליים; לאט לאט הוא עובר דרך השער הזה גם מן היחיד אל העם. וככה הוא פותח את השער:

דע שכל אמונת דת היא ברוחני, עד שאפילו בדת היותר גרועה של פראים, למודי מדבר וערבה, לא תהיה יראתם¹ דבר גשמי במה שהוא גשם פרטי, בעל גבול ואובד, כי-אם הכח המעמידו², היינו-הרוחני שבו.

¹ דבר זה שהם יראים: אלהותם. ² הנותן לו מעמד, קיום.

שהוא העומד לבדו קיים בשינוי תמורות הגשמי, כולל ובלי גבול. וכעין שאמרו. שהמשתחוה להר כוונתו לגדא דהר, ולחמה כוונתו למלאך המנהיגה (גמרא חולין מ"ם ותוספות שם). ולזה האמונות והעבודות הרבות הנקראות אצלנו בשם כולל עבודה זרה עיקרם[ן] הכחות הרוחניות[ים] המושגים רק למחשבה ואחוזים או נאחדים באופן מה, ידוע או נדרש לחכמים, ביצורי הגשמות המושגים לבד לחוש².

ככה היא כל דת, שמכיון שאמונתה היא לא בדבר הגשמי, אשר החוש משיג אותו והוא כלה ואובד במשך הזמן. אלא בכח הרוחני, הנותן קיום לגשמי הזה, והוא קים ועומד גם בשינוי העתים והזמנים; לא בסמל, אלא במה שהוא מסמל, כלומר בדבר שרק למחשבה יש תפיסה בו – נמצא שהיסוד הדתי, הגרעין הפנימי של האמונה, הוא היסוד של המחשבה. המאמין מאמין רק בזה שמתגלה ונגלה לתבונה.

דבר זה אמור באמונה בכלל. אבל יתרה עוד על זה האמונה הישראלית. שבה אין כל ערך לסמל, והיא מתנגדת לכל הגשמה והגבלה של האלהות. „ואנחנו קהל ראשוני מחזיקי היחוד על טהרת אמתתו מאמינים ויודעים, שכל הדברים הגשמיים חולפים ואובדים ואינם כלום, לפי שאינם על אמתת המציאות³, ושגם הרוחני המושג לנו בקשורו עם כל הגשמים, ומתגלה יותר במין האדם ומאיר בסגולותיו, אין עמידתו ואמתת מציאותו כי אם בהשם יתעלה, שהוא לבדו הצור התמים, מעון לנו בדור ודור, היינו – סבה כוללת ביחודה כל מיני הסבות, ואמתת מציאות כל יש, שאין אמתת מציאותו ואמתת קיומו אלא בו. — ודע, שכל מה שיחזיקו האלהיים⁴ ליסוד מוסד לסבב הכל אל השם, ודרך משל יאמרו, שכל המצות, ואפילו השכליות, אינם[ן] אלא גזירות השם ושההכרח להאמין בהם[ן] הוא רק מפני שגילה אותן בטובו לבני אדם, כל זה החזוק אינו אלא לקיים הפנה⁵ הזאת, שאין אמת ויסוד קיים כִּי־אם להבורא יתברך. ודע עוד, כי הפנה הגדולה היא, שהחזיקו בה האלהיים בקבלתם, היא בעצמה אותה שנתקשו בה גדולי חכמי המחקר, פעם תתראה ופעם תתעלם להם, והגיעו אליה אחרי עומק העיון התבוני, ואחר שעברו דורות הרבה וחכמיהם; ויותר נפלא מזה שהיא הפנה בעצמה, יעמוד עליה, אך לא בבירור שכלי, כל בעל דת, ירא ושומר מצוה לשם שמים, על־פי דעת אלקים הנטועה בלבו

1 מזל, מלאך ההשגחה. גדא דהר – המלאך המשגיח, הממונה על ההר. 2 לחוש בלבד.

3 אין בהם מציאות אמתית. 4 החכמים הדתיים. 5 אבן־הפנה, היסוד.

וקשורה עם נפשו, וכמו שאמר הכתוב: "וכל בניך למודי ד" (ושארי ליה מריה להדיין החסיד¹, המביא כמקיים² בספרו-שער היחוד, פרק ב' - המאמר: לא יעבוד עלת העלות³ כי-אם נביא הדור בטבעו או הפילוסוף המובהק במה שקנהו מן החכמה, וזולתם⁴ עובדים זולתו); כי השגת המאמין, שהכל אפס ותהו חוץ מה שיסמך על הבורא יתברך היא דעת אלקים, והשגתו שהוא בעצמותו וברוחניותו חביב לפניו ומתקרב אליו, ושעל-ידי זה יתקיים, היא עבודת האלקים, ועל זה נאמר "דע את אלקי אביך ועבדהו", וזכור זה והבינהו מאד. - -

מכל האמור יצא לנו גדר⁵ האמונה התוריית⁶, והוא היותה דעת האמת המוחלטת[ת]-השם ב"ה (ברוך הוא)-ודעת מה שיש לו קיום ועמידה בו - הרוחני - כפי מה שהיא נטועה במדע ובלב כל איש, כגדול כקטן, בהתעורר כחות נפשו לאלה".

כמו שמנדלסון ראה, כי היהדות היא הדת של הסבלנות בדעות, הדת של ההשכלה (ראה ספר ראשון, סעיף מ"ה), כן יש נטיה לקרוכמל לראות ולהראות, כי היהדות היא הדת של האמת המוחלטת, הדת של הרוחניות הטהורה, המושגת רק לתבונה הטהורה. גם ביהדות של המאמינים הכל תלוי רק בכח האחד, הרוחני, שממנו נובעים כל הכחות הרוחניים כלם, הוא עלת כל העלות וסבת כל הסבות. המושג הזה הוא רק מושג הבינה, וגם חכמי המחקר הגיעו אליו רק אחרי עמק העיון של התבונה ואחרי שעברו עליהם דורות רבים. נמצא כי יסוד הדת היהודית הוא האמונה בכח העליון של התבונה, בכח האמת המוחלטת, והאמונה הזאת היא כה גדולה ביהדות, עד שמיחסים את הכל לאלהים, לרוחניות הטהורה הזאת, והמצות כלן הן לפי דעת היראים והחרדים על דת גירות וחקים של אלהים. נמצא, כי היראים והחרדים גם הם מאמינים, שאין יסוד של אמת רק במה שמושג לתבונה והם מאמינים במושג העליון של התבונה.

האמונה של התורה גם היא אפוא דעת האמת המוחלטת, דעת טבעית, ודעת כל הדברים, שיש להם קיום על-ידי האמת המוחלטת הזאת, דעת התורה והמצות וכדומה. יתרה עליה ההשגה של החכמה, של התבונה, כי היא משיגה את ההשגה הרוחנית הזאת, מתנדעת אליה ומכירה בה. היא

1 רבי בחיי הדין, בעל "חובות הלכות".² כמאשר, מחזיק בזה.³ סבת הסבות -

הסבה הראשונה, האלהים.⁴ ושאר האנשים עובדים לעצמם אחרים מלבדו, ללא אלהים.

⁵ דעפיניטאן.⁶ האמונה על-פי התורה.

מרימה אותה מן האמונה אל חכמת האמונה. ועל-ידי זה היא מצרפת ומטהרת את האמונה הזאת. ומשיבה אותה אל מקור רוחניותה הטהור, העליון.

פן. השער הששי הזה מ-שערי אמונה צרופה נקרא בשם -הסימן הרוחני והאות". כי בו חוקר עוד קרוכמל ומראה על המדרגות השונות של ההבנה בכל דבר, בעיקר בדברי אמונה. במשלים הוא מראה שם מה הוא הסימן הרוחני שנותנים בדברים וכיצד יש בו מדרגות שונות של הבנה והשכלה. ולכן גם הפילוסופיה של הדת היא רק מדרגה אחרת, נעלה וגבוהה יותר, מן האמונה הדתית. כאמור, רואה קרוכמל אמונה דתית זו של היהדות כאמונה בוגמת המוחלטת. האמונה הזאת של היהדות מרימה אותה אפוא מעל ליתר האמונות, והדת היהודית היא דת נכחרת, פלאית. בנגוד לבן-מנחם, הפורץ את גדרה של הדת היהודית, כמו שהיתה שמורה במשך דורות, ועשה אותה לדת טבעית (ראה ספר ראשון, סעיף מ"ו), רואה קרוכמל את הפלא הדתי ביהדות. חויון הדת היהודית הוא חויון פלאי מיוחד, ופלאי הוא בזה, שיסודו הוא המושג הנעלה ביותר של התבונה (ראה למעלה, סעיף פ"ה). על יסוד המושג הנעלה הזה של התבונה אשר בדת היהודית בונה קרוכמל גם את הבנין הפלאי של נצחיות ישראל. השער הראשון לבנין נפלא זה הוא השער השביעי מספרו של קרוכמל, שקרא אותו בשם "גוים ואלהיו".

אנחנו רואים, שהיתה עצת¹ ההנהגה האלקית, שלא להפיץ את המין האנושי הפרדה מוחלטת. כיתר הבעלי-חיים, שהבדידות עצמית להם וחבורם מקרי לבד, כי אם לחברו לאגודות קטנות וגדולות, ראשיתן בתי-אבות, ומהן למשפחות, ומהן לקבוצי עיר ומדינה, עד האגודה הגדולה של אומה שלמה, מסודרת בהנהגתה, ותקרא אז גוי ולאום. וכמו שאמר הכתוב: בהנחל עליון גוים בהפרידו בני-אדם. והיה עוד מחוקי ההנהגה ההיא, האלקית, שאחת אחת יולדו בין האגודות הללו סדרים טובים ונעלים משלימים² לקבוצם. לדוגמא, העבודות והעסקים צרכי החיים³ יתחלקו בין בעלי הקבוץ לפי נטות והרגל כל אחד ואחד, ועל-ידי זה יגיעו לאיזה שלימות, רב או מעט, ויצמחו מנהגי משפט וצדק מתחלה בפרט ומעוט, ולפי מה שהם נטועים בלב, עד שיתהווה מהם קצת חוקי משפט, מונחים כוללים⁴. מעט מעט

¹ מחשבת. ² נותנים שלמות. ³ שהחיים צריכים להם. ⁴ הנחות כלליות.

יפרחו איזה נטעי אהבה, חנינה וחמלה במשפחה, בקהל ובאומה, ועמהם הכבוד¹, הענוה והצניעות ושאר המוסרים הטובים², הנכנסים לפנינו משורת הדין, ועוד יעלו המלאכות מן הצורך לבד אל המועיל והנהדר, ועמהם ירבו חושבי מחשבות בכל יופי ונאה למיניהם, עד כי יתנו קול בזמרת פה וכלי, ובשירים מעוררים הנפשות, וכיוצא באלו המלאכות³ שהם[ן] קרובות לחכמות, והנה כבר עוד בתחלת⁴, גם במשך [ה]זמן הארוך הוא, התנוצצו בקרב העם כמו כן⁵ קצת שביבי אש דת, בכח דעת אלקים ועבודת אלקים, שנתבאר בקודם היותן נטועות בעומק נפש האדם, והיה אחרי כן, בהניח⁶ לאומה מן העבודה הקשה והעצבונות⁷, שבתחלת יסודתה והאחזה בארץ נושבת, או אז תתרבה גם עשית המושגים הכוללים, שבארנו בקודם, ותתעשר במלות ודבורים, ותתעלה למליצה וצחות, ויקשמו העתים והקורות, ויתיסדו בתי ספר ומדרש לקטנים ולגדולים, ויבואו החשבונות והחקירות, וידוקדקו⁸ הנימוס⁹ והמשפט, ויתעלו המוסרים אל יושר המחשבה וטהרת הכוונה, ואז באורח¹⁰ שהוא בעצמו ובהדרגתו תתנקה ותזדכך גם הידיעה באלקית גם העבודה הנערכת¹¹ תמיד אל הידיעה, שהיו באומה עוד מתחלת צמיחתה, אך בגטות החומריות¹² וערבוב החושיות, - ודע שכל אלו המחשבות כולם[ן], והדינים והמוסרים ומושגי לשון וספר וחכמה וציורי האלקית, שזכרנו היותם מתפשטים באומה אומה ברוב או מעוט השלימות, הם כולם נחלות ומנות רוחניות שנתהוו לקניין אליה¹³ בכללה, היו בכח נפשות הפרטים, ויצאו לאור עולם אחת אחת, באמצעות זמן ארוך והמון רב, מקושרים בקשר אמיץ, ועוזרים איש אחיו, דור אחר דור; והנחלות הטובות האלו יולדו לפעמים בין כלל אנשי האומה ובאורך הימים לבד, ולפעמים בעזר שבט אחד ממנה, שהגיע בסבת מה למעלה יתירה, ולפעמים בעזר קבוצים או יחידים שבאו בתוכה מארץ אחרת ולמדום, והיו בה לנשיא-אלקים ושרי-קודש כאברהם אבינו ע"ה ומלכי צדק, - ודע עוד, שכל המנות והנחלות הללו שנאצרות בכללותן לאוצר קודש רוחני באומה אומה, הם[ן] בכמותן בלתי-שוות זו לזו, היינו, שיוכל להיות בהם[ן] ענין אחד במדרגה

1 כבוד אחרים. 2 המדות הטובות. 3 וברומה למלאכות האלה. 4 בתחלת הצמיחה של העם. 5 התנוצצו כמו כן בקרב העם. 6 כאשר יניח ה' לאומה, כשתגיע לידי מנוחה. 7 הטרחות והעמל, מלשון "זה ינחמנו ממעשנו ומעצבון ידינו" (בראשית ה', כ"ט). 8 יגיעו לידי נוסח מדויק. 9 החק. 10 בדרך, באופן. 11 הנמצאת בערך, ביחס. 12 מעוטפה בגטות של החומריות. 13 שהיו לקנינה.

יתירה מהשלימות מענין זולתו; אולם להיות עיקר ושורש אחד לכולם, והיא הרוחניות שבאומה, היוצאת מן הכח אל הפועל על התוארים¹ שמנינו למעלה, הנה [ת] (י) היה גם איכותן של הנחלות שוה ונאחד[ת]², ודרך משל בערך ציורי הנאה והמגונה והיופי והתפארת שיתפשטו באומה, והיותם חושיים או תבוניים או מעורבים, יהיו לפיהם גם ציורי יסודות המשפט ועיקרי המוסר; ובערך אלו יהיה כמו כן מִדְעָה בטבע המציאות וציוריה באלקית³ מוגבלים על דרך מיוחדת ושונה מאשר באומה זולתה. — והנה יקראו בכתובים המנות הללו בשם רוח: רוח חן ותפארת, רוח משפט וצדק, רוח אומץ וגבורה, רוח טוב, רוח חכמה ובינה, רוח יראת ד', ובכולם יִסְמַךְ התואר אלקים, להורות בביאור על רוחניות הענינים האלה, ועל כל אחד מהם יאמרו: נמלא פלוני רוח אלקים או נתן אלקים את רוחו עליו, או נחה עליו הרוח, או לבשה אותו. — והנה יקרא על דרך זה אצל אחרוני החכמים, כלל האוצר הרוחני ההוא, המיוחד באיכותו ומשונה בעם ועם, רוח האומה ההיא בכללה; וכטבע רוח האדם הפרטי — — כן רוח האומה הנהו מפתח פתוחי עצמותו, בשינוי והבדל הנכר למתבונן, על כל אומה שלימה ומסודרת, באופן שהן במחשבת כל מלאכה יקרה⁴ הן בנמוסים וחוקים, והן בחנוך ולמוד הבנים וכדומה, והן בעבודת ידיעת אלקית שבה, הכלל: בכל מעשי שלומה ומלחמתה, עתיה וקורותיה תבדל ותוכר אומה מחברתה, הגם שקשה ויצלח רק לפעמים למבינים להבין הערך⁵ שבין הענינים הרוחניים הללו זה מול זה, ויסודתם זה בזה.

אולם כמו שישלם⁶ ויתעלה רוח האומה, על הדרך שזכרנו, בבוקרה של אומה ובזמניה החשובים, כן יתמעט וישוח בנטות צללי ערבה, עד כי ירד פלאים, ויפסדו סגולות האומה אחת אחת ותשפל ותרד מכבודה, עד אם תכלה ותאבד. וזה, כי ברבות ההדר והסלטול באומה תרב אהבת התענוגים, והמחשבה המלאכית⁷ תשתעבד לחושים ולהנאותיהם, והנה יושחת רוח החן והתפארת שזכרנו, ברבות הקנינים והבצע ירב גם גאה וגאון ומשרה מן קצת אנשי הקבוץ על זולתם, ויפרח ריב וחמס ושוד, ועל ידי זה יתעוותו הדינים ותאבד החנינה וכבוד הזקנים ויתר המוסרים הטובים; הכלל, יושחת רוח המשפט ורוח הטוב שזכרנו, בהפרד הלבבות יפרדו גם הדעות, והן מתחדשות ובאות בילדי נכרים המשפיקים⁸ ומתפשטים

1 על-פי האופנים, 2 ואחדותית, 3 ציוריה מן האלהים, 4 באמנות, 5 היחס, 6 יהיה נשלם, יגיע לידי שלמות, 7 מלאכת-האחשבת, האמנות, 8 המתרבים למדי "כמספיק" בלשון

בעם בימי הרעה האלה ובנמוסים זרים לאומה ולרוח הטוב שבה בימי אושרה. ובספות הרנה את הצמאה. היינו, בהתגבר התאוות, כטבעיות כבלתי-טבעיות, ירכו הלבבות ונשתה גבורת הנפשות מהתענג ומרוך, ויפחדו מקרוב ומרחוק, וירעדו על הבאות, והפרטי והקבוץ ידרשו על עתידותם בקוסמים ובכדים, ויתהוללו בכל אמונת שוא ומדוחים; הכלל: רוח הדעת ורוח הגבורה והאומץ שזכרנו יושחתו עד להפליא. — ולרגל כל אלה ההשחתות וביתר עוז² תחשך ותתבלבל הידיעה והעבודה באלקיות³ ותתהווה לאמונות טפלות בשדים ואמים⁴, ואלילים לא אלוה. וכבר פשה הנגע לכל המחלקות שמנינו בזה גם בראשי האומה, שופטיה, יועציה וכהניה, או אז יבוא ההפסד והרקבון בכל, וכל יסוד סדר ונמוס טוב בראשיתו יתהפך לרע ומזיק, וכמו שציירו לעינינו נביאי-האמת, בעברת קנאתם ואש תוכחתם, ההפסדים הללו והגמול האחוז בעקבם, שחלו באומתנו ובקצת האומות הקרובות אלינו ביחס או במקום. כללו של דבר: תענוג, גאון ומשרה ואמונת שוא המה ארבעת [השפטים הרעים משחיתי רוח האומה, עד אם תכלה מנפש עד בשר — פנימיתה וחיצונה⁵, — ותשבות מהיות עוד לגוי. — והנה מן האמור נתבונן, שעם אמרנו, כי הענין הרוחני יולד באומה במיצוע הקשר האמיץ שבין חלקיה, במקום ובזמן דור אחר דור, והנה רק הרוחני ההוא בעצמו, ולבדו, הוא המוליד ומקיים הקשר ההוא כל ימי היות האומה; ולפי האמת אין עצמות האומה במה שהיא אומה כי-אם עצמות הרוחני שבה, ולזה אם נדמה האסף והעדר כל המנות הרוחניות הנזכרות מן איזה קבוץ שיהיה מכל וכל לא תקום שום אגודה וחברה אנושית, כי תתפרד החבילה כרגע, אך זה באמת מה שלא יצויר, להיות האדם נברא בצלם, היינו, שהויתו רוחני[ת], עד שגם אצל פראי המדבר כבר החלו לצמוח איזה פרחי רוחניות, באגודות בית-אב וקבוצים קטנים שלהם, והיא סבת הבורס. — ונתבונן עוד, כי הגם שאמרנו, שאין אומה אובדת וכלה

² כאשר יתוסף השבע אל הצמאון. ³ בהוצאה הראשונה של מונה'ז נדפסה המלה הזאת בצורה של ראשי-תבות: ע"ז, ובלוח-התקונים שבסוף הספר בא התקון: עוז. אבל אפשר שהנוסח הנכון הוא: ע"ז (על זא), כי אז הדברים ברורים ומובנים יותר: ולרגל כל אלה ההשחתות ויותר מהן, ⁴ העבודה לאלהים. ⁵ עצבים בדמות רוחות המטילים אימה, על-פי ירמיה נ' ל"ח: ובאימים יתהוללו. ⁶ וחיצוניותה, כי חיצון בא גם כשם במובן הצר החיצוני: "מלפני ולחיצון" (מלכים-א' ו' כ"ט).

לגמרי עד שיכלה ויעדר הרוח, שבארנוהו היותו כולל לה ומעמידה, עם כל זאת לא יסתור זה המונח¹, הגדול אצלנו, שיש לכל רוחני טבע מציאות קיים ובלתי-בעלת-תכלית², וזה לפי שלא יפסק ויתבטל הרוח הנזכר אלא במה שהוא דבוק בזמן ובמקום, היינו, היותו מיוחד לארץ ודור פרטי, וביחס זה גם הרוחני הוא בעלת-תכלית ואובד בלי ספק; אולם במה שהוא רוחני בעצמותו בלא ספק יהיה נשאר חלק ומנה לאומה אחרת שכנתה, הקרובה אליה במקום או בזמן, אך בהבדל שבגוי קטן באבדן מציאותו לא תוכר לבחינתנו הרוחניות שהיתה בו, הגם שבאמת לא [ת] (י) אבד לגמרי, ורק באומה גדולה רבת פעלים ישארו הרבה רשמי רוחניותה ויוכרו היטב לדור אחרון במלאכת מחשבת, בשירים, בספרים ובחוקי משפט אשר לה, הבאים על-ידי זה לנחלה לכל המין האנושי ולרוחניותו הכוללת, שתצא בו לפועל ולאורה במשך כל ימי עולם. — מעתה, בהגיעך עמנו אל מקום מצב שכלי הלזה, תדע ותשכיל, שמה שקראנוהו רוח הכולל לאומה אומה הוא מה שנקרא בתורה ובנביאים הראשונים בלשון תחלת המחשבה (שהוא כמו שידעת, לשון כל הציורים התוריים, מבלי שיפחית³ מעלתם חלילה —) אלהי-האומה, ובדברי בעלי-החזיון⁴ והחכמים שבאו אחריהם— שר-האומה, היינו, שלקחו כלל הרוחניות המתפשט וגובר באומה אומה ושמו אותו לעצם ודבר מיוחד בשם ותוארים מיוחדים לו וראו, שכמו שמלך האומה הוא המקשר ומיחד אותה בחיצוני ולענינים, כן [ה]אלקית שלה הוא המיחד ומקשר אותה בפנימיותה גם במקום גם בזמן מדור לדור; וזה [ה]ציור התבוני של הענין המחשבי הנזכר, ועל פי דרכי-נו להאריך מעט בענינים ולקצר ברמזים לחכם ומבין מדעתו נזכיר איזה דבורים שבאו במקראות ובדברי חז"ל: אלקי הארץ, אלקי נכר העם, משפט אלקי הארץ, אשר חלק ה' אלקיך, אשר לא חלק להם, ההמיר גוי אלקים, כי כל העמים ילכו וגו', וקלל במלכו ובאלהיו, ודבורים הרבה דומים לאלה לא זכרנום בפירושו. — ובזה תבין כוונת המקרא: ובכל אלקי מצרים אעשה שפטים, ופקדתי על אמן מנא ועל אלהיה, ויצא כמוש בגולה, ויצא מלֶפֶס בגולה, וכוונת עומק המאמר לחכמים: אין הקב"ה נפרע מן אומה עד שנפרע מאלהיה תחלה.

והנה להיות⁵ על הרוב אחת המנות הרוחניות הללו שהזכרנו היא

¹ ההנחה. ² שאין תכלית וסוף לו. ³ מבלי שיפחית הדבר הזה. ⁴ חזו"ן החזיונות.

הכונה לדניאלי, שאמר -ומיכאל שרכם' (י', י"א). ⁵ היות.

הגוברת באומה ואמה והאחרות נערכות אליה ומוגבלות על ידה, הנה יהיה גם אלקים או השר שלה מתואר ביחוד בתואר רוחני זה. ועל דרך משל באומה המושלת בחרבה יהיה השר רוח הגבורה, ואליו תכונן עבודתה, ועל דרך זה ברוח מחשבת-המלאכה² וחריצות-ידיים, ברוח החן, המשפט, הערמה והידיעה. וכמו כן יתכן להם ליחד לכל אחת מהמנות הללו ולעשות להם לסימן איזה מהברואים הנכבדים בעולם, וביותר הכוכבים הסמוכים לארץ, לפי הענין הנודע או המדומה מכחותיהם, דרך משל: השמש למוציא לאור כל כח טמון, שבתאי להשכלה, צדק לרוח המשפט, מאדים לרוח הגבורה, נוגה לרוח החן. וכמו כן אפשר לאותה אומה לצייר ולפסול כל רוחני בתמונות וסימנים אחרים: תבנית איש חושב מחשבות, תבנית גבור לוכד ערים – בצל, תבנית מניקה ומשפעת – עֲשֶׂתְרוֹת, תבנית שוקל מאזני משפט וכדומה.

והנה הנביא מכריז ואומר: לא כאלה חלק יעקב, כי יוצר הכל הוא, וישראל שבט נחלתו ה' צבאות שמו, יאמר, כי הרוחני המוחלט, הוא ואין עוד מלבדו, מקור כל ישות רוחנית וְכָל ל כולם, שהם לעצמם ובפרטיותם, היינו, בדבוקם בצבאות השמים ובצבאות הארץ, כולם בעלי תכלית, קץ וחלוף, ואין להם אמתת מציאות וקיום מוחלט אלא מצד היותם³ בהשם ב"ה (ברוך הוא) הרוחני המוחלט ואין סוף. – וזהו הציור התבוני מן הדבור אל אלהים ה' – מציאות כלל הרוחניות⁴ באמתתן [ם] המוחלטת – ומן הדבור ה' אלהים צבאות – אמתת מציאות כלל הברואים, שהם כללים לפרטי הנמצאים. – ומאחר שיעצה⁵ ההנהגה האלקית לבחור המקור אשר ממנו חוצבנו, הם האבות הקדושים, וליחד מקרב זרעם בהפרדה אחר הפרדה זרע משפחה אחת, י"ב שבטי יעקב, ולהקים מספרם לאומה שלימה, מיוחדת בארץ אחוז[ת]ה בגבולות קיימות, וכמו שאמר הכתוב: יִצְבּ גבולות עמים למספר בני-ישראל, ראתה החכמה האלקית לנהלה ולהשלים ענינה⁶ לבעבור תהיה ממלכת כהנים, היינו מורים למין האנושי האמונה התוריית המוחלטת, והגדילה לעשות עמה עד שיתגלו ויתהוו בתוכה כל הנחלות והמנות הרוחניות בערך שווי⁷, באופן ובתואר, שכולן נאחזות בו יחברך ונסמכות אליו באמתתן; היינו, שבכל מעשה

¹ נמצאות בערך, ביחס. ² מלאכת-המחשבת, האמנות. ³ היותם משרשים, תלויים בקיומם ⁴ רבים מן רוחני ⁵ שמה בדעתו, החליטה. ⁶ להביא את ענינה לידי שלמות. ⁷ בהרמוניה.

אומתנו וכל רוח נעלה וטוב המתגלה ובא לאור בקרבנו נדע בלבבנו ונודה בפנינו כי אל חי בקרבנו ומידו הם לנו, היינו, שהם מושרשות[ים] בו ונאצלות[ים] מרוחו כלל הרוחניות כולם.¹ וזה סוד או, כפי דבורנו² [ה] ציור התבונני של הדבורים: ושכנתי בתוכם, כי אתכם אני, ורוחי עומדת בתוכם, וסוד השם שכונה, והדבור שכונה שורה בשראל. ובוה תבין כוונת אמרם³: גלו לבבל גלו לעילם שכונה עמהם. — קצורו של דבר השער: קדמוני האומות, כשהרגישו את הרוחני שנתגלה ביניהם במשך זמן חבורם⁴, גבר עליהם המאור שבו ונצחה אותם נעימותו והלהיב נפשם למורא, כבוד ועבודה; אמנם⁵ עמדו ברוחניים הפרטיים[ים] וחיליהם, שהם צבאות השמים והארץ. וזה לפי שלא הגיעו להשגת הרוחני במדע מבורר, ועליכן לא הגיעו להשיג שאין אמתתו וקיומו במה שהוא לעצמו פרטי, דבוק בזמן ומקום, שמצד זה הוא אובד וכלה. כי אם במה שהוא כללי, היינו, במה שיש לו אמתת מציאות בהרוחני המוחלט, ושהוא מושג הבינה הטורה לבד, ושעליכן אין לדמיון ותבנית ולא למחשבה ולא לשכל תפיסה בו כלל. וזו הסבה, שחוק מאיזה סגולות מועטים⁶ חשך [ה] האמת על המונם⁷, ושבו עליהם⁸ הרוחניות הנזכרים לאילילים אלמים ולשדים לא-אלוה, וגם עבודתם נשחתה, בפרט בימי הרשע והרעה, לתועבות גדולות, כנודע, עד אבוד הרוחני שבהם לגמרי, ונשמדו ואבדו גם המה. אולם בחסד אלקים על האומה אשר בחר בה, חסד שלא נוכל לתלות סבתו לא בנו ולא בדור מן הדורות שקדמונו, אלא נחזור בעל כרחנו לאחור, עד המקור הראשון לנו, היינו האבות, וכמבואר בתורה — בחסד עליון זה באה אלינו מחשבה זו העליונה על כל מחשבות הבינה, והיתה בנו תמיד [ה]השגה ההיא, הגדולה והקשה, הגם שהיא כמו כן קרובה וקלה מצד, — ביחוד אחרי שיעמדו עליה כלל אנשי האומה, ואם רצונך לידע קושיה וקלותה של מחשבה זו כאחד, הגע בעצמך, שגם ישראל שעמדו על הר סיני ושמעוה לא הגיעו אליה על טהרת אמתתה בהמונם ובכללותם עד סביב לזמן שוב הגולה מבבל, היינו, עד עבור אלף שנים מזמן נתינת התורה, אכן מני אז והלאה שבה⁹ כחרותה על לוח לבנו ולא סרה עוד מדורותינו, והיינו בה למורים להמון לאומים רבים, ובה אנחנו קיימים עד היום הזה, ועמה נעמוד ונפשע תשועת עולמים. —

¹ מרוחו, שהוא כלל הרוחניות — רבים מן הרבני — כלם.² כפי דרך הדבור שלנו.³ שאמרו חכמי התלמוד.⁴ כשהיו לאומה אחת.⁵ אכן, אפס, אך.⁶ סגולות של מועטים.⁷ על המון העם.⁸ וחזרו להיות להם.⁹ שבה להיות.

פן. קרוכמל יוצא בכל דבריו מן ההנחה וההשקפה האידיאליסטית, כי אין קיום אמתי אלא לרוחני, והרוחני הזה הוא אשר יצר את הגשמי. נמצא כי כל מה שהרוחני הוא רוחני יותר, בלתי-תלוי בגשמי יש בו יותר קיום, והקיום האמתי, הנצחי, הוא זה של הרוחני המוחלט. של האלהות המופשטה מכל גשם. אלהות זו בקשורה עם הגשמים מתגלית בהם במדרגות שונות, וזה הקיום של הגשמים האלה, קיומם הוא זה, שפועל בהם הרוחני, מתגלה בהם, כי זה טבעו של הרוחני לפעול, להכיר את עצמו ולהתגלות על-ידי פעולותיו. כשהרוחני הזה חדל לפעול בגשמים חדל גם קיומם. והנה כשהרוחני מתגלה בגשמים רק במדרגה ידועה, מבהיק בהם רק מקצת מאורו, אין כח נצחי לגשמים האלה. הקשר שלהם עם הרוחני הוא חלקי, זמני, עד כדי הבהקה של צד אחד מהרוחני הכוללי, שהוא אין סוף. אחרי העליה הרוחנית של עמים כאלה, המשקיפים רק צד אחד מהרוחני הכולל הזה, אם את רוח החן והתפארת, המיחסים לעם יון, אם את רוח המשפט ואמץ-הלב והגבורה, המיחסים לרומאים, וכדומה, באה תמיד הירידה. הירידה הרוחנית הזאת מביאה גם לידי ירידה חמרית: היא מביאה לידי התפרדות, לידי נתיקת החבור, שהוא תמיד רוחני. לא כן עם ישראל. גם האמונה של עם ישראל היא אמונה כוללת, ברוחני הכולל והמוחלט; בו משתקף אפוא ומתגלה הרוחני המוחלט, הנצחי, האין-סוף. נצחי הוא אפוא העם, כמו שנצחי הוא אלהיו.

כאמור מיסד קרוכמל על יסוד זה של השגתו השכלית הגבוהה, הצרופה באמונה, את אמונת האבות, האמונה ההיסטורית, בבחירת ישראל ובנצחיות ישראל. בשלשה שערים גדולים—שער ח' ט', י'—מספרו הוא אומר גם להראות את הדרך של הבחירה האלהית הזאת והנצחיות הזאת של ישראל. הוא אומר להראות אותן בעין בכל מהלך ההיסטוריה.

שלש עתים רואה קרוכמל בחיים הטבעיים של כל אומה ועם. הזמן הראשון הוא זמן ראשית צמיחת האומה. את הזמן הזה הוא קורא בלשונו: מועד הצמיחה והגדול לאומה. הזמן השני הוא: מועד העז והמפעל. הזמן השלישי הוא: מועד ההתוך והכליון. סדר זה הוא סדר-זמנים לכל אומה, ומפני שהוא טבעי לכל הוא טבעי גם לנו, אלא שכשהגיע לנו המועד הטבעי הזה, זה האחרון במועדים, מועד ההתוך והכליון, אז אנחנו שבים תמיד לבראשית, שבים תמיד לצמיחה חדשה, ועוד הפעם מתחדשים עלינו שלשת הזמנים הנזכרים.

את זמן הצמיחה והגדול הראשון באומה העברית רואה קרוכמל מאברהם אבינו עד משה, שאז בסוף הזמן הזה, הגיע העם להכרת הרוחני המוחלט, המקרה את חייו ואת קיומו. משנכנסו ישראל לארץ התחיל הזמי השני: מועד העז והמפעל. הוא

נמשך עד סוף ימי שלמה. במשך הימים האלה הגיע עם ישראל לידי חבור והתאחדות: בני־ישראל נקשרו גם על־ידי הממלכה וגם על־ידי העבודה במקדש אחד. אז רבו הבנינים והמלאכות והידיעות והמסחר של העם, ועלו בצני המשלי השיר והחכמה. אחרי מות שלמה התחילה הירידה, הזמן השלישי: מועד ההתוך והכליון. חלה אז ההתפרדות בין השבטים: שתי הממלכות. על־ידי התפרדות זו בא העם לידי עבודה זרה – הבמות חזרו למקומן ופרצו בעם עבודות אלהי הנכר ואמונת שוא ותפל. אז רבו גם המרידות בעם והריגת המושלים. בממלכת אפרים כבה גם כל כשרון ומלאכת־מחשבת. אמנם בממלכת יהודה היו גם מלכים צדיקים ונביאים נבאו והשאירו זכר רב לנו בספריהם. אך גם הם לא עצרו כח לגדור את הפרץ הגדול שבא על־ידי חלוקת המלוכה. גם יהודה נחרבה וגלתה מעל אדמתה ונשלם מועד ההתוך – או הירידה – והכליון עם הריגת גדליהו בן אחיקם. כראות אדם אי־אפשר היה לראות, כי אחרי הפזור הנורא שהוא יבוא עוד חבור וכי תהיה עוד תחיה אחר שעצמות העם נפזרו על פני הבקעה. ואמנם שאל העם לאמור: "יבשו עצמותינו ואבדה תקוננו, נגזרנו לנו־התחיינה העצמות האלה?" אך הנה באה הרוח אל תוך לבות הפזורים והנדחים וקרב עצם אל עצם, ושוב היתה תחיה. היה זה זמן צמיחה וגדול בפעם שנית. הוא היה שונה הרבה מן הראשון, כי היה ביסודו רוחני. חיי האומה לא היו תלויים מעתה כל־כך בארמה, בישיבה במקום אחד. הקשר לא היה עוד קשר של עם, המתקשר במשפחותיו ושבטיו לצאת למלחמה על אויביו ולנחול לו נחלה ואחווה לשבת, כי־אם רוחני היה הקשר הזה בעיקרו וביסודו: "לא בחיל ולא בכח, כי־אם ברוחי, אמר ה' צבאות". הזמן הזה, זמן הצמיחה והגדול בפעם שנית, נגמר עם כבוש פרס בידי היונים, עם כבוש אלכסנדר הגדול. מימי אלכסנדר הגדול מתחיל מועד העז והמפעל בפעם שנית, כי מאז היתה עליה והתגברות לאומתנו, ששרשיה היו בארץ וענפיה ופארותיה נתפשטו בכל גבול הממלכות והערים מסביב, שנכבשו בידי אלכסנדר. בימים ההם היו אנשי כנסת הגדולה, שהשלימו את העבודה הרוחנית הגדולה של עזרא. הם הם אנשי המסורה, אשר עשו סיג לתורה, שמרו את הנוסח על אמתתו וטהרו וקבעו אותו לדורות, הם הם שעשו את החלוקה הנפלאה בכתבי־הקדש וחלקו אותם לשלש מחלקות: תורה, נביאים וכתובים, והם שקבעו את המטבע הראשונה לתפלות ולברכות. אז היו שוני־ההלכות־התנאים – הראשונים והסופרים. בימי המועד הזה היתה התקוממות החשמונאים, שאם כי היא באה בסבת הפושעים שהתגברו ומרשיעי הברית והצרות שהשתרגו ועלו, הנה התוצאות היו, כי התחזקו הסופרים וכל איש נאמן בכריתו לאלהיו. מלבד הנצחון הגדול במדיניות היה זה גם נצחון גדול ברוחניות. הזמן הזה נמשך עד מות אלכסנדרה, אשת אלכסנדר ינאי בן הורקנוס. מאז התחיל בפעם שנית מועד ההתוך – הירידה – והכליון. הוא התחיל, כמו אחרי מות שלמה, מן המחלקת בין הורקנוס

ואריסטובלוס. ונמשך המועד הזה, כמו אחרי חרבן בית ראשון עד הריגת גדליהוי, עד כבוש ביתר והריגת רבי עקיבא. אחר-כך בא עוד מחזור שלישי של שלשה מועדים. מועד צמיחה וגדול התחיל שוב, בעיקר בימי רבי יהודה הנשיא; אחר-כך בא שוב מועד העז והתגברת עם הצלחת הערביים, כבושיהם והתפשטות מלכותם והשכלתם, אז עמדו גם בתוכנו גאונים גדולים, סופרים, חכמים ומשוררים, ונמשך הזמן הזה, זמן ההשכלה הערבית-הספרדית, עד מות הרמב"ם והרמב"ן. מאז התחילה שוב ירידה, שנמשכה עד שנת ת' לאלף הששי.

פח. השגתו של קרוכמל בהיסטוריה בכלל קרובה להיות ההשגה הטבעית, זו של הצמיחה, הגדול והכמישה. היא באה לקרוכמל, כנראה, דרך ספריהם של שנים ממחיי ההבנה ההיסטורית ומעורריה בעת החדשה, האיטלקי ג' ג' טי סטטה ויקו—חי משנת 1668 עד שנת 1744; התרגום האשכנזי מספרו „יסודות ראשיים של מדע חדש על-דבר הטבע הכללי של העמים“ יצא לאור בשנת 1822, ואפשר כי הגיע לידו של קרוכמל — והאשכנזי י. ג. ה'ר'ר — 1744 — 1803, — אולם לתוך הטבעיות הזאת, שהיתה טבעית להשכלה—ההשקפה הטבעית הזאת על ההיסטוריה נמצאת גם בספריו של המלך פרידריך הגדול — הכניס את האלהיות של ההשקפה הישראלית, ביחוד לגבי ההיסטוריה של ישראל, שראה אותה כיוצאת מן הכלל—דבר שגם הוא יש לו קצת שרש בתורת ויקו, הרואה גם הוא את ישראל כיוצא מכלל ההתפתחות ההיסטורית הטבעית של יתר העמים, ועוד הרבה הרבה יותר מזה יש לו שרש בתורת ישראל. הוא מקים ומיסד כמו מחדש את נצחיות ישראל, מקים ומיסד אותה על יסוד פלאי חדש, אך התוך הנעלם, הפנימי, של היסוד הזה הוא התבונה, שבני-ישראל כלם מאמינים בה. מטבע התבונה הזאת היא להגיע לידי הכרה ברורה, אמת מוחלטת, ולדעת את עצמה ואת פעולותיה, את עצמה מתוך פעולותיה. בדרך זו מגיע קרוכמל לתת ערך מוחלט, מכריע לבקרת ולהיסטוריה, יותר נכון — לבקרת ההיסטורית, להכיר הכרה ברורה ואמתית את דרך הפעולה של הרוחני, שהיא הכרת הרוחני את עצמו. רנ"ק מדגיש ומדגיש גם בפרקים ההיסטוריים שלו, „כי זה הוא העיקר הגדול, שמלבד ש[ת]ת(י)תהוה איזה רוחניות באומה מן האומות, אין בזה די, עד שידע לה במדע מבורר, שזה ההוה בקרבה הוא ענין רוחני, ושהוא המעמידה והמקימה“. ובמקום אחר הוא אומר: „ודע, שזהו עיקר גדול ונכבד, שהוא צריך ויפה לנו, כי נרבה לדרוש ולחקור על הדיעות והמוסרים והתכונות שעלו בקרב אומתנו באורך הזמנים ועל-ידי הקורות שעברו עלינו והחבורים וההצטרפות בהם שנתחברנו עם זולתינו יותר מכל אומה ולשון וכו', ואיך נתפעלנו ונשתנינו על ידי הדיעות והמוסרים והתכונות ההמה ואיך פעלנו בהם בזולתינו מדור לדור, ואפילו

אותן [ס] שהיו רחוקים ונתקרבו אלינו במקצת וקבלו מדרכינו וכו', וכן אותן [ס] שהיו קרובים לנו ונתרחקו וכו' — חובה על כל חכמי לב וגדולים שבנו לדרשם ולהבינם בעיקרם ובשרשם, והכל בשביל שנגיע בכח הדרישה לרשמים ברורים ולבסוף לבירור הכרת עצמות (י) נו ומהות (י) נו, שהיא נפש ישראל הכללית, ואיך נגלית בעולם בקורותינו ודברינו במסבות ותהפוכות העתים עד היום הזה, ומזה נקיש על הבאות". ובדומה לזה גומר קרוכמל את שלשת השערים הנזכרים, שבהם הוא מראה את הדרך ואת המהלך הכללי של ההיסטוריה הישראלית: „והדרישה בכל אלה מעולה ויקרה, למען נחכם באחריתנו“.

עם השערים האלה, שעליהם נוסף עוד אחד — השער הי"א ב„מורה נבוכי הזמן“, — שהוא תוספת הארות והערות להם, נגמר היסוד הראשי לספר רבי-התכן, היסוד הפילוסופי לבקרת ההיסטורית, מהשערים האלה ולמעלה אמר קרוכמל לתת את הבקרת ההיסטורית, שהיא לו בעיקר בקרת המסורה הדתית, חשיפת מקורותיה ויסודותיה הראשונים, גלוי דרכי התפתחותה ושגשוגה וצרוף אמונותיה לאור התבונה. לתכלית זאת אמר לחבר שלשה שערים בחקר התורה שבעל-פה, בחקר ההלכה, האגדה ודרכי הבאור של המקרא בתורה שבעל-פה. משלשת השערים האלה כתב רק שנים, אחד בחקר ההלכה ואחד בחקר האגדה, והם השערים התיכוניים, העיקריים, בכל הספר, ביחוד השער — הוא עתה השער הי"ג בספר — שבו עמד על יסוד ההלכה, עיקרה ויסודה הראשון, הקשור בעיקר ויסוד התורה שבכתב, והראה על חליותיה הקשורות זו בזו ומתרוממות זו על זו. בשער זה בחן וצרף את כל המושגים של סופרים, דברי סופרים, הלכות, שוני הלכות, תלמוד, מדרש, גמרא, תקון סופרים, קרי, כתיב, הלכה למשה מסיני, סדרי משנה, בעלי משנה, משנה חיצונה ועוד ועוד. בצרוף המושגים האלה של תורה שבעל-פה וקביעת גבולם יש גם מן הצרוף של כל היסוד הזה, יסוד המסורה הדתית. דבר זה יש גם בשער הבא אחריו — שער י"ד בספר — על „האגדה ובעלי האגדה“, קרוכמל קובע בשער זה את המושגים: הגד-האגדה, רבנן דאגדתא, ספרי דאגדתא, הגדות של לפי, שנזכרו גם כן בספרים קדמונים, וכדומה. גם בשער זה קבע את החוליות השונות של האגדה התלמודית והמדרשית וברר את חבורן וצרופן והשתלשלותן במסורה הדתית. בשני השערים האלה יש מן הבקרת היסודית של המסורה, מצרוף האמונה הדתית.

פט. עם השער הי"ד נגמר החלק הראשון של „מורה נבוכי הזמן“, אך קרוכמל אמר לחבר עוד חלקים אחדים לספר, ובכל אופן להוסיף עוד חלק אחד שלם לחלק הראשון הזה. לפי דרכו של קרוכמל בכל הספר, תכונתו והכנתו, אמר

לחשוף את יסוד כל הדעות שמצאו להן מקום ביהדות. הוא אמר לדעת ולהכיר את כל הדרך של הרוחני אשר ביהדות. ענין מיוחד מצא קרוכמל ב"קבלה". שלה אמר, כנראה, להקדיש שערים שלמים מספרו. מהשערים האלה נשאר בספר רק מעט מאד. השער הי"ב בספר עתה על-דבר הפילוסופיה האלכסנדרונית של פילון היהודי ועוד שני בלי ספק לחלק השני הזה—מסדר הספר, ההיסטוריון צונץ, הלך בדרך ההיסטוריה והציב את השער הזה לפני שער ההלכה. — וכנראה, ששער זה, אשר לא נגמר, היה הראשון שבהם צפה קרוכמל למרכבה העליונה של הקבלה. מן השערים האלה נשאר עוד שער אחד—השער הט"ו עתה בספר—על-דבר "דרך החיצונים": הכתות השונות הדתיות בישראל, לא המדיניות, עם זמן החרבן ולאחריו. קרוכמל אמר להתקרב בדרך זו אל ה"קבלה", הפילוסופיה הדתית היהודית, שמשכה מאד את לבו אחריה, אך לא הספיק להגיע אליה. את לבו של קרוכמל משך הרבה הדמיון הפילוסופי של ה"קבלה" הראשונה — לאחרונה התנגד הרבה — דרכי ה"רמז" וה"סוד". מצד זה היה קרוב אל לבו מאד אחד מחכמי ישראל בימי-הביניים, שגם הוא בעל דמיון פילוסופי וכלו איש הרמז והסוד, הלא הוא החכם אברהם אבן עזרא. לשיטת החכם הזה באלהות ובסתרי-התורה הקדיש שער גדול, השער הי"ז עתה בספרו. לפני השער הזה נתן בספר השער "גדרים והצעות לחכמת האמונה לקוחות מן הפילוסופיה ההגיונית", שלא נשלם, והוא או הקדמה לשער "חכמת מסכן" על-דבר שיטת אבן עזרא או הקדמה למספר שערים בבאור שיטות הפילוסופיה של חכמי ישראל בימי-הביניים, שלא נכתבו.

צ. נחמן קרוכמל היה הפילוסוף, הוגה-הדעות של ההשכלה בגליציה. רוח הבקרת שלו נטה אחרי יסודות המחשבה או האמונה. בקרתו ההיסטורית היתה בקרת המסורה הדתית. מבקר היסטורי ממין אחר היה חברו ותלמידו הקרוב אליו: שלמה יהודה ליב הכהן רפפורט (שי"ר). בקרתו היתה בקרת המקורות ההיסטוריים וברור התקופות — לאו דוקא תקופות ההיסטוריה הראשונות, שחשיבותן רבה למסורת הדתית.

שלמה יהודה רפפורט נולד בלבוב בי"ט סיון תק"ן. אביו היה בעל-בית בינוני בעיר מושבו, יודע תורה. שי"ר הצטנן עוד מימי ילדותו בזכרון נפלא. הוא היה בעל נפש ערה ושקדן. ימי גדולו היו ימים של תסיסה רבה בעולם, ימי נפוליון הראשון, ולאזונו של שי"ר הגיע שמע הגבור הזה ומעשיו עוד בהיותו נער. כן היה לבו פתוח כל ימיו לקראת ידיעות רבות ושונות. באפן זה קלט גם ידיעות, שהיה בהן מן ההשכלה. בכל-זאת שקידתו העיקרית של שי"ר בימי נעוריו היתה על התורה, עד כי זכה להיות חתנו של אחד מן החריפים

הגדולים בדורות האחרונים. "גאון" ידוע בין הרבנים, רבי אריה ליב הכהן, בעל "קצות החשן" ו"אבני מלואים". על הספר "אבני מלואים" הוסיף שי"ר בימי נעוריו גם הערות ו"חדושים".

בהיות שי"ר כבן עשרים התודע אל נחמן קרוכמל, שבא אז ללבוב לדרוש ברופאים. עוד קודם לכן עסק שי"ר בהשכלה ולמד גם צרפתית – דבר שעל-אודותיו יש ספורי אגדות שונים. קורטוב של אמת יש בודאי באגדות האלה, כי אמנם אחד מספרי-האוצר של ההשכלה והחכמה הצרפתית, ה"מלון ההיסטורי והבקרתי" (Dictionnaire historique et critique) של פֵּיֶר בֵּיל, עשה על שי"ר רשם לא ימחה בכל ימי חייו, ובצורת ספריו יש הרבה מצורת הספר הזה. אך שי"ר עצמו מספר, כי התודעותו אל נחמן קרוכמל היא שעשתה עליו את הרשם הגדול. מאז צלחה עליו רוח בינה ודעת וכמעט נהפך לאיש אחר בדברו אתו. את הרנ"ק, הרנ"ק היה אז בתקופה, שבה אסרו הרופאים עליו את העיון בספרי פילוסופיה. עיונו היה אז בעיקר עיון היסטורי והוא ושי"ר נפגשו על פני דרך, ששניהם קיבו ללכת בו, אם כי לא על פני מסלה אחת. עיקר עיונו של נחמן קרוכמל היה אז במאור עינים" של רבי עזריה מן האדומים, מבין היהודים המבקר ההיסטורי הראשון (ראה ספר ראשון, סעיף ט'). השפעת הספר "מאור עינים" גפרת בעבודת שי"ר עוד יותר מאשר בעבודת קרוכמל.

הידידות בין שי"ר ורנ"ק לא פסקה עד קרוב לזמן מותו של קרוכמל, בשנים האחרונות האלה עלו עננים קטנים על שמי הידידות הזאת והעיבו אותה במקצת. אך כמעט כל השנים, שבהן ישבו שי"ר ורנ"ק סמוכים זה לזה, זה בלבוב וזה בוז'לקיבי, הקרובה אליה, היו קשורים זה לזה בקשרי ידידות אמיצה. שי"ר היה נוסע אל הרנ"ק לעתים קרובות וישב בביתו יום או יומים וגם שבוע ודברו ביניהם בעניני תורה וחכמה, ויש שהרנ"ק בא אל שי"ר ללבוב והלכו יחד לשוח וישוחחו ביניהם.

בימים שבהם התודע שי"ר אל רנ"ק כבר נמצאו בלבוב ובערים הסמוכות עוד מספר צעירים דורשי השכלה. ביניהם היו יצחק ערטר, שמשון בלוך, יעקב שמואל ביק, יהודה ליב מיזס, ועוד אחרים, פחות ידועים מהם. שי"ר ארה לחברה גם עמהם. בביתו היו מתאספים בלבוב המשכילים הצעירים, הדורשים אל החכמה. בהיות שי"ר למדן גדול התגרה גם ברב העיר לבוב והראה את המקורות ל"חדושים", שהדפיס אז הרב. כל זה גרם כי יצא חרם מטעם הרב בעיר לבוב להחרים את שי"ר ורעיו. הקוראים בפרהסיה ספרי תנ"ך בתרגום הפילוסוף משה מדסוי" (מנדלסון). כתב-החרם, בלי חתימת הרב, הדבק על יד פתח בית-הכנסת הגדול בעיר לבוב ועשה רשם גדול. חבילת המשכילים נתפרדה במהצת על-ידי כך, אולם שי"ר הוסיף לדרוש חכמה.

בשנת תקע"ד הוציא שי"ר את מחברתו הראשונה "תכונת עיר פאריז ואי עלבא". שלא קרא את שמו עליה. המאורעות בצרפת הסבו את תשומת לבו אל העיר הזאת. עיר ההשכלה והחפשי. ואל האי אֶלְבָּה, אשר הושיבו עליו אז את נפוליון המנוצח. כשנוסד הספר השנתי "בכורי העתים" (ראה ספר ראשון, סעיף ע"ב) היה רפפורט מהראשונים מבין משכילי גליציה, שלקה בו חלק. עוד בספר הראשון הדפיס את השיר "הצלחת הבית", על-פי פרידריך שילר בחלק אחד משירו ה-פעמון". עוד חלק אחד משיר זה של שילר תרגם והדפיס אחר-כך ב"בכורי העתים" לשנת תקפ"ז. הוא הדפיס ב"בכורי העתים" עוד שירים אחדים, ביניהם ספר שלם, תרגום חפשי של החזיון "אסתר" לרַסְיִן - ב"בכורי עתים" לשנת תקפ"ח; יצא גם בספר מיוחד - עם מבוא גדול, שקרא אותו בשם "שארית יהודה".

את מאמריו ב"בכורי העתים" התחיל שי"ר במאמר-חכמה, הקרוב ברוחו למאמרי-החכמה של המשכילים מבית-מדרש ההשכלה האשכנזית. המאמר הוא מאמר התבוננות, אסטיטי-הסתכלותי ברוחו. הוא נקרא בשם "ספורי מפלאות הטבע" - "בכורי העתים" לשנת תקפ"ב - ומספר על חיי הנמלה הלבנה, ולפני הספור הקדמה על הסדר והערב הנפלא (ההרמוניה), הנמצא בפרטי הבריאה ומחלקותיה". את שי"ר, החושף מקורות היסטוריים חדשים ברוח בקרת, מכירים יותר במאמר השני, שהדפיס ב"בכורי העתים" - לשנת תקפ"ד - על-דבר יהודים חפשים הנמצאים בארץ ערב ובארץ כוש עד היום, ואשר נמצאו שם לפני ואחרי גלות ישראל עוד כמה מאות שנה". אך שי"ר ההיסטוריון נגלה כלו ב"תולדות", שהדפיס בכרכי "בכורי העתים" האחרונים - משנת תקפ"ט ומעלה. את תולדות רבנו סעדיה גאון וקורות ספריו הדפיס בשנת תקפ"ט. בשנת תק"ץ הדפיס את תולדות רבנו נתן, בעל ה"ערוך", תולדות רבנו האי גאון וקורות ספריו, תולדות ר' אלעזר הקליר. בשנת תקצ"א הדפיס הוספות לתולדות האלה. בשנת תקצ"ב הדפיס תולדות רבנו חננאל בן רבנו חושיאל ורבנו נסים בר' יעקב ממדינת קירואן. ה"תולדות" האלה עם ההערות הרבות והנוספות מן החקירות ההיסטוריות שבצדן עשו שם עולם לשי"ר. חכמי-ישראל הגדולים הרימו את פעולותיו על נס.

בימים ההם היה שי"ר גזבר ונאמן לחברת "חוכרי המכס של בשר כשר" בעיר לבוב, ומזה לחמו נמצא מאז ירד מעל שלהן אביו, שעליו היה סמוך עוד כמה שנים אחרי שנשא אשה והוליד בנים, כנהוג בימים ההם. הוא נתן למלאכתו זו את רב זמנו, ולתורתו ועבודתו הספרותית נשאר לו רק מעט פנאי. בשנים שבהן גדל פרסומו המדעי החל גם מעמד פרנסתו זה להתמוטט. הוא נשא אז נפשו להיות מורה התלמוד בבית-המדרש לרבנים בפדובה, וכשהדבר הזה לא הצליח

בידו נשאו לבו גם להיות לרב באחת הקהלות, בקוותו כי בשבתו על כסא הרבנות יוכל להגות בתורה ובחכמה כחפצו. משרת הרבנות, שאליה התאוה שי"ר, היתה צריכה להיות באחת הערים באשכנז, אונגריה או איטליה. ידידיו השתדלו בדבר ולא עלה בידם. שי"ר היה עוד שתף לאחד העסקים הגדולים זמן קצר, אחר-כך נספח שנית אל העבודה, שעבד בה קודם, אך הוא התאוה לשבת באהלה של תורה. בשנת תקצ"ח הסב יוסף פֶּרִיל (ראה למעלה, סעיף ע"ח) בדבר, כי נבהר שי"ר לרב בטרנופול, מקום מושבו של פריל וקֶמֶץ משכילים אחרים. החסידים שבעיר רדפו מאד את שי"ר והוא ישב שם כמו אל עקרבים. בסוף שנת ת"ר נתקבל שי"ר לראש-בית-דין בעיר פראג. כעבור שנים היה שם לרב ואב-בית-דין. תאותו של שי"ר, לשבת באהלה של תורה וחקירה, לא נתנה לו גם כשישב על כסא הרבנות בעיר גדולה, שהיו בה גם משכילים רבים, ואדרבה, טרדות רבות וענינים קטנים מנעו אותו לעבוד עבודת מחקר וימי הרבנות של שי"ר היו ימי ירידה לו. משני הספרים הגדולים, שהתכוון לכתוב ואסף חמר רב להם, ספר ראשון קֶבֶץ מלא ושלם של «תולדות», שקרא אותו «אנשי-שם», וספר שני לְקַסְיוֹן היסטורי בשם «ערך מלין», לא יצא במשך הזמן מן הראשון יותר מה«תולדות» שהדפיס שי"ר ב«בכורי-עתים» – הוא הוסיף עוד רק מעין תולדה אחת על רב חפץ בן יצליח – ומ«ערך מלין» יצא רק כרך אחד (בשנת תרי"ב). הכולל אות אחת, אית אלף, רק מאמרים נפרדים רבים ומחברות אחדות הדפיס עוד שי"ר בימי רבנותו, מהם מלאים חקירות היסטוריות עמוקות וחשובות, אך לרבם נתן צורה של וכוח. הוא הדפיס גם וכוחים ודברי פולמוס בשאלות הזמן, שהיו גם הן אז, בימים שהתקונים בדת עמדו על הפרט בחיי היהודים במערב אירופה, שאלות שנגעו בהיסטוריה וחקירתה.

בן שבעים ושבע שנה וירחים אחדים היה שי"ר במותו. הוא מת בפראג ב"ט תשרי תרכ"ח.

צא. את ההבדל שבין רנ"ק לשי"ר צִיֵּן במלים אחדות שי"ר עצמו באחד ממכתביו-מאמריו. הוא לא קרא במכתב ההוא בשמו של קרוכמל, אך צִיֵּן אותו בשם «היחיד הנעלה», «האדם הגדול». שי"ר התאונן שם, כי בודד הוא במלחמתו עם הסביבה ורבים הם המתגרים בו: «היחיד הנעלה, אשר בחרתי בו, יהיה נחבא אל הכלים בעת ירימו המה ראש לבלעני חנם. ופן תחשוב, כי כמו האדם הגדול ההוא אערב את לבי לגשת אל הקדש ולגלות מחשבות על יסודי הדת ועל דברי הנביאים. חלילה! ידעת כל חקרי לבי בקדמוניות ישראל, הם רק לדעת מתי ואנה [ואינה] היו, לא איך נהיו מראש. אדבר על קורות הילוד, מנער עד שיבה, ולא על תכונתו בטרם ראה אור». אכן כן הם הדברים! חקירותיו של שי"ר הן לחשוף

דברים הנמצאים במקורות נשכחים ובלתי-ידועים, לגלות את המקורות האלה, לנקותם ולטהרם, לבקר את הצריך בקור בהם, ליִשב דברים שנראו כסותרים זה את זה ולהעמידם על האמת, לתקן גירסאות, נוסחאות ומספרים ולהגיע על-ידי זה לידי מסקנות, לתבר דברים שצריכים חבור וללכת בדרך החבור ההוא במקום שאין דרך, כשמתגלה פתאום גיא-עמק בין הררי ההיסטוריה. גם ש"ר נתן בחוש אמת לחוש את העבר ואיננו עוד, כמו כן בדמיון היסטורי גדול, אך דמיונו של ש"ר לא היה דמיון מטפיסי, הוא נמצא תמיד מעבר מזה, בדרך החיים הברורה, רוחו לא נשאו לנתיבות בראשית, ליסודות ההויה הראשונים, בטרם עוד נגלו דברים ודרכים ומסלולים עוד לא היו, הוא לא יגע להכרת הכח או הכחות הפנימיים השולטים בהיסטוריה, דרכם ודרך התגלותם, בתולדות הדת והמסורה הדתית הראשונה חקר רק מעט, הוא התחיל את חקירותיו מן השעה שכבר היתה דת והיתה מסורת דתית, הוא דבר "על קורות הילוד מנער עד שיבה", חקירותיו העיקריות נמצאות בגבול הזמן, שכבר היו בישראל גם תורה שבכתב וגם תורה שבעל-פה, שדה חקירתו הראשי הם הימים שאחרי חתימת התלמוד ויתר ספרי המסורה הראשיים, תקופתו היא תקופת הגאונים מן השעה שאנו רואים בה התנוצצות אור של חכמה וחקירה ופיוט ורשום הקורות והתקופה הקרובה אליה, תקופת הנער של המסורה הדתית הגמורה והשלמה, הוא דבר עוד על קורות הילוד גם בכמה תקופות שבאו אחרי-כן, מנער עד שיבה, ודברים חשובים נמצאים ממנו גם על תקופות שקדמו לתקופת נער זו, אך זאת היתה התקופה הראשית של חקירותיו, שממנה גם התחיל.

את דבריו נתן בסדר של שמות אנשים ודברים, מגלות מגלות של ביאוגרפיות ו"ערכים" חתוכים ונגמרים, הרבה קשרים היסטוריים חדשים מצא ש"ר וגלה אילנות של יחוס ויחסים רבים בין ארץ לארץ או בין חכמים לחכמים, הוא האיר באור הבקרת שלו תקופות הנתונות עוד חצין בתוך האפל, אך רוחו ההיסטורי לא היה בעיקרו רוח כולל, את הפרטים ראה ומצא יותר מאשר את הכללים, ואת הפרטים צרך אחד לאחד, ובדרך זו יצר או חקר ובחן ודרש את הכללים.

ביצירתו ההיסטורית של רפפורט יש הרבה מן היצירה של המוֹיִאִיקָה, יש חריפות ושכליות בכל, לא רק בבחירת החמר, חשופו וגלוי עיני העולם, אלא גם בחבורו וצורפו יחד, אכנים קטנות לקט ממחצבים שונים וקבר אבן לאבן, ובאפן זה בנה את בנינו ההיסטוריים ומצא בדרך זו גם את הצבע ההיסטורי.

צב, היצירה הפנימית, השירית, של ש"ר, אשר נסה בה את כחו, לא הצליחה הרבה, עוד פחות מכל הצליח בידו עבוד הדרמה הקלסית של רסין "אסתר", מרחק רב יותר מדי היה בין ההיסטוריון של המלך לווי הי"ד בצרפת

על-פי מלאכתו ומשורר האשה על-פי רוחו ובין ההיסטוריון של העם היהודי, חופש חדרי תורה כלו ומגלה מטמוני עבר; רק בהקדמה יש דברים שמגלים גם הם – את ההיסטוריון שבש"ר. בהקדמה הזאת נשמע לפעמים מעין הַד לדברי רנ"ק והשקפתו על תולדות ישראל – דברים שבשעה שהדפיס שי"ר את ההקדמה הזאת עוד לא נדפסו על-ידי הרנ"ק ועוד לא הועלו בודאי גם על ספר. לרגלי נס "פורים", שעליו מיוסד החזיון, פונה שי"ר אל קוראיו בדברים האלה:

הידעתם, אחי, כי קיום אומתנו הנבחרה זה כמה אלפים שנה הוא אחד מן הדברים אשר יתפלאו וישתוממו עליו כל העמים אשר על פני האדמה. עת יראו לאומים קדמונים כלם, אשר נתנו חתיתם בארץ החיים, אשור, בבל, פרס ומדי, יון ורומי, כלם שלטו על קצות ארץ נושבת בימיהם, ויבנו להם עמודי אבן למוסד עולם, להקים שמש לדור אחרון, וכלם חלפו הלכו למו והיו כלא היו, גם מרבית חרבותם תמו לנצח, ואשר מהם יעמודו המה רק כמו עדים נאמנים על גבה רוחם ועל דרכם כְּסָל למו, כי בטחו על חילם ויאמרו בלבבם יחיו עוד לנצח וכימי האבנים ימי עמם, עתה ידעו גוים אנוש המה סלה, ומעשי ידיהם יבלו אותם, ואין נסתר משטף הזמן כי יעבור והיה לו למרמס; ויהודה עוד רד עם אלהיו ועם קדושי נאמן. – זאת נחמתנו, כי היעוד על שאריתנו לנצח כלל בלי ספק גם את זאת, אשר בכל עת יעמדו לנו אנשי-רוח לנהלנו ולשמרנו מכל קוצים מכאיבים. לכן עשו זאת גם אתם והחיו את יתר הפליטה. זרעו לכם לצדקה וקצרו לפי חסד, הפיחו בקרב אחיכם רשפי האהבה לאמונתם ועמם. הציתו במו שלהבת-יה להיות לאש תמיד תוקד על מזבחי לבותם, לא תכבה לעולם.

חשבתי דרכים הנכונים להשיג התכלית ההיא וראיתי, כי אחד מהם הוא בלי ספק להזכיר תהלות ה' ורב טוב לבית-ישראל כעל אשר גמלם כפעם בפעם כרחמיו וכלב חסדיו, וינטלם וינשאם כל ימי עולם, ואיך בכל צרותם הפליא לעשות עמם וישלח להם מושיע ורב ויצילם, ולספר להם בלשון עבר, היא אהובתם מנער, אשר עד זקנה ושיבה לא עזבוה, את תולדות כל הנבחרים ההם אשר מראש ימות עולם ועד עתה הם לנו למורי-דרך ומנהיגים באפלה. ככה עשו לנו כל הנביאים ממש בחירו עד עזרא ונחמיה, וגם אחרי חדלה הנבואה כתבו הנביה בן חזקיהו בן גרון וסיעתו את מגלת תענית, שהיו מחבבין את הצרות, שנגאלין מהן והנס חביב עליהן להזכירו לשבחו של הקב"ה (שבת י"ג. ב', וברש"י). וסופרים אחרים את ספוריהם אשר נמצא מהם דוגמא בבריתא ישנה (קדושין ס"ו, א') מעשה בינאי המלך וכו'. ויוסף בן מתתיהו הכהן, המכונה אצלנו בשם

בן גוריון, את ספריו בלשון עברי. אשר נאבדו מאתנו. ור' יוסי את סדר עולם וכו'. — ואנכי, הצעיר והקטן בעמי עם כל טרדותי ועל משכרת פקודתי להביא טרף לביתי, העמסתי עלי עוד בעתים הנוחרות לי לשלל את סבל אחי הנדכאים, ונסיתי את כחי לחבר להם ספר גדול קראתי אנשי שם, כולל תולדות כל אנשים מצוינים ומפורסמים בישראל מיום נסתם החזון עד עתה, אשר לקטתי ואספתי ביגיעות רבות וחקירות עצומות, וכתבתי בו חדשות ונצורות ת"ל (תהלה לאל). תוכן עלילות ומלמד לאנוש בינה יניח לי מעט מעבודתי ויצליחני להוות עוד בנעם העיונים ולבקר בצפונות, למען אוכל להשלים מהרה מלאכתי ופעולתי. —

לתכלית זאת עבד גם את החזיון של רס"ן ותרגם אותו עברית, לפרסם את הנס של מגלת אסתר. להדגיש את מעשה-הפלא, כי נשאר תמיד לישראל שם ושארית, שנה את שם החזיון וקרא אותו «שארית יהודה».

בספר עצמו נכרת עוד כונה אחת — להעלות על גיא-החזיון אנשים מישראל, משכילים כמובן, שהיו קרובים למלכות, ועל ידם דוקא נעשה הנס.

ממגמה זו של ה-השכלה יש במקצת גם בעבודתו המדעית של שי"ר. שי"ר חקר הרבה בדבר יחסי-הידידות שבין רבי יהודה הנשיא. מסדר המשנה, ובין אנטונינוס קיסר, כפי שמסופר בתלמוד ובמדרש, והתאמץ להוכיח, כי קיסר זה היה מרקוס אברליוס אנטונינוס, הפילוסוף. גם ב«תולדות» שחבר מחיי חכמי ימי-הבינים בחר בחכמים כאלה, שהיו מראשי המורים תורה לעם, וביהד עם זה היו קרובים אל החכמה. קרובים היו אל לבו המפרשים הראשונים של התלמוד, שדרשו בו וחקרו את מלותיו ואת מבטאיו. חבה יתרה נודעת לו לאחד החכמים האלה, רבי נתן. בעל «הערוך», «מהיר מאד בלשונות קדם», כפי שהוא קורא לו. מתולדות רבי נתן, בעל «הערוך», שנכתבו ראשונות לכל ה«תולדות», גם יצאו כל התולדות, שכתב שי"ר אהריהן. קרובים היו אל לבו החכמים, המלומדים, שומרי המסורת האמתית ודורשים לפרטיה ודקדוקיה.

אהבת המסורת נכרת בכל עבודתו של שי"ר, אך הוא אמר לנקות את המסורת הזאת ולטהר אותה מכל טפלי. הוא רצה להעמיד אותה על אמתיותה. אכן הרבה פרשיות היסטוריות סתומות פרש וברר שי"ר. הוא גלה תעלומות רבות של ההיסטוריה העברית והסיר את הלוט הלוט על רבות מתקופותיה. שי"ר הוא אחד מאבות המדע ההיסטורי העברי בעת החדשה, אחד מאבות «חכמת ישראל».

פרק שלשה-עשר

חכמת ישראל במערב – שד"ל

«חכמת ישראל» והמדע ההיסטורי האשכנזי. חרבן הצורה המקורית העברית של ספרות ישראל במערב. הספרות היא ישראלית רק על-פי התכן בלבד. הגניזה לדורות. הגעגועים על רכוש הזורות וחיים, הנדונים לכליה. יתר הגורמים ל«חכמת ישראל» בארצות המערב. צונץ, המיסד של «חכמת ישראל» במערב. הנטיה הרומנטית – אחד מן היסודות החזקים ביותר במדע היהדות של צונץ. המגמה הצבורית. חקר עניני העבודה בבית-הכנסת, לעומת שייר ורניק, שהמשיכו בחקירותיהם את עבודת «בית-המדרש» בישראל. ההתפתחות של «חכמת ישראל» במערב, שהביאה גם לחקר ההלכה. זכריה פֶּרְנֶקֶל. אברהם גיגר. החכמים שהתאמצו להוכיח את השתתפותם המתמדת של היהודים בתרבות האנושית הכללית. משה שְׁטֵינְשְׁטֵינְדֵר. ההיסטוריונים הגדולים של דברי ימי היהודים והיהדות: י. מ. יוסט וצבי (הינריך) גֶּרְץ. צמצום העברית ב«חכמת ישראל» המערבית. היחידים בין חכמי המערב בדור הראשון ל«חכמת ישראל» שֶׁחָבַר את רב חבריו בעברית. שד"ל. תולדותיו. הרצון של שד"ל להחיות את הקדמוניות של היהודים ועל ידן להחיות גם את גאותם הלאומית ואת עצמיותם ומקוריותם. הבקרת והחקר לא לשם עצמם, אלא כאמצעי לגלות את מקור התמימות והאמונה. החכם האידיאלי מבין חכמי-ישראל בימי-הביניים בעיני שד"ל – רש"י, – ובקרתו על הראב"ע והרמב"ם. יחס שד"ל לר"י יהודה הלוי. שירי שד"ל. חסרונות שירתו. מחשבות שד"ל הקרובות אל השירה. הפל עומד על הרגש. החכמה היא לדעת שד"ל לא ההשכלה, כִּי־אם ההנהגה הטובה ותקון המדות. מדת החמלה כיסוד היסודות של המדות הטובות וכיסוד ראשון ליהדות. התורה המדריכה בדרך החמלה. הנגוד בינה ובין חכמת יון. האברמיסמוס והאטיציסמוס. כמה נוצר העם היהודי להיות למופת ליתר העמים? ערך המעשה בחיי היהדות. המעשה כהדרכה לחיי קדושה. כמה נבדלת השקפתו של שד"ל מהשקפת מגדלסון? בחירת ישראל ולמה נבחרו. הצד הפלאי שביהדות, החשוב לשד"ל. האמונה בתורה מן השמים ובהשגחת אלהים, החשובה לשד"ל מן האמונה הצרופה באחדות אלהים. נטית שד"ל לאמונת העם. התנגדותו לאלה שאמרו להסיר את המעטה הפלאי מן הנבואה. מלחמתו בפילוסופיה של שפינוזה. שפינוזה כסמל הפרישה מן היהדות ההיסטורית. התנגדותו לכל אלה שפרשו מיהדות זו, ומטעם זה גם התנגדותו ל«קבלה». דבקותו בכל אלה שדבקו ביהדות ההיסטורית ודבקותו ב«חכמת ישראל». שד"ל כאיש ריב ומדון לרב החכמים שעסקו ב«חכמת ישראל». חכמת היהדות כשיבה אל דרך היהדות עצמה.

צנ. „חכמת ישראל“ זו, שחכמי-ישראל בגליציה לקחו חלק רב ביצירתה והיו בין מעורריה ומיסדיה. מקום יניקתה נמצא קרוב הרבה אל המדע ההיסטורי

האשכנזי, שנתפתח אז (ראה למעלה, סעיף ע"ו). וחכמי-ישראל באשכנז היו עוד קרובים יותר אל דרכי המדע הזה. מלבד זאת נחרבה ונהרסה בינתיים, מימי משה בן-מנחם עד ימי "חכמת ישראל" הראשונים, הצורה המקורית העברית של ספרות ישראל בארצות המערב (ראה ספר ראשון, פרק י') וספרות זו היתה ממילא עתה ישראלית רק על פי התכן. ולכן התכן היהודי החשוב הוא שהיה מצתה חשוב ונכבד למעלה מכל. טובי חכמי ישראל גם הרגישו אז, כי עם התפוצצות הצורה ושבירת הכלים הסכנה אורבת גם לתכן היהודי, כי יכלה ויאפס, והם אמרו לשמור על התכן הזה שמירה מעולה ולגנוז לדורות. היו גם געגועים על רכוש הדורות וחייהם, שנדונו כמעט לכליה, ורגשות רומנטיים התגברו בלבבות, המוכנים לכך בהשפעת הרומנטיקה, שהתגברה בספרות (למעלה, סעיף ע"ו).

הגורמים האלה יחד הביאו לידי יסוד "חכמת ישראל" בארצות המערב, וביחוד בארץ אשכנז. מן הנסיונות ההיסטוריים המעטים שב"שולמית" ו"ידידיה" (ראה ספר ראשון, סעיף ע"ג), שהיו ביסודם אסתיטיים-הסתכלותיים, הגיעו לידי אידיאל של חקירת העבר. היו עוד גורמים לדבר: שאיפות הזכיות, שאיפות האמנציפציה היהודית בארצות המערב, והתסיסה בין היהודים שם לתקונים בדרכי עבודת-אלהים ובדת. לכל זה היה צריך לבקש יסוד ומשען בדברי-הימים והיה צורך בדבר לפתוח את ספרי הזכרונות ואת ספרי הדת העתיקים, כדי להשכיל בהם ולחקור בהם. יחד עם "חכמת ישראל" בגליציה בשפה העברית קמה אפוא גם "חכמת ישראל" באשכנז. בשפה האשכנזית בעיקר, והיא עוד הקדימה במקצת את זו שבגליציה.

ליאופולד צונץ (מאמריו שכתב עברית חתם בשם: יום טוב ליפמן צונץ, נולד בדטמולד בשנת תקנ"ד ומת בברלין בשנת תרמ"ו) נחשב למיסדה של "חכמת ישראל" זו. ליאופולד צונץ היה גצר ממשפחה חשובה, שהיו בה רבנים ולומדים, וגם הוא, ליאופולד, עוד ישב בימי נעוריו בבית-המדרש היהודי והיה מן היהודים הראשונים באשכנז שנכנסו לגימנסיון. בהיותו תלמיד האוניברסיטה בברלין עמד בראש האוניברסיטה הזאת הפילוסוף שְׁלֵיִאָךְ מֵאָכְרִי, שנתן הבעה פילוסופית למחשבות הרומנטיקה על הדת, וצונץ שמע שעורים מפי מורים, שהיו קרובים ברוחם אל הרומנטיקים, והתרועע עם אנשים מחוג זה. יחד עם זה ארח צונץ לחברה עם מתקני הדת הראשונים בברלין והיה בין המטיפים הראשונים בבתי-הכנסת לרפורמים. בהטפתו היה מן הרגש הדתי וכשְׁלֵיִאָךְ מֵאָכְרִי ראה גם הוא את צורת ההטפה כצורה המתאימה ביותר להבעת הרגש הדתי הנשגב. עד כי אמר צונץ גם הוא לתת את חייו להטפה. הוא לא הצליח בזה, ובהקדישו את חייו למדע ולחקר דברי-הימים בקש בדברי-הימים האלה יסוד לתקונים בדרכי עבודת אלהים, וביחד עם זה נגלתה בו הנטיה לתנות את הצרות והיסורים של ישראל וקבה יתרה נודעת ממנו אל הפיטנים ובעלי ה"סליחות", ה"קינות" וה"תחנונות".

אלה ששמו את דמעות העם בנאדם. כל הגורמים יחד של "חכמת ישראל" במערב פעלו את פעולתם בנפש צונץ. הוא קוה כי מהכרת "חכמת ישראל" על-ידי העמים יבוא גם שוויון-הזכויות של ישראל. אמר אמר צונץ גם לעשות מעין גניזה לדורות של הַתְּכֵן היהודי אשר בספרות ישראל מחוץ לתנ"ך. שנתקבל גם על לב העמים, ובפרט הראשון במדע היהדות – במחברתו "דברים אחרים על דבר הספרות הרבנית" (תקצ"ט). זו שיש בה משום תכנית לעבודה צונץ, – אמר גם בפרושו כי מפני שהיהודים נוטים בלבם אחרי האידיאלים של עמים אחרים, מסגלים להם לשונות נכריות ומביאים אל קרבם השכלת עם נכרי, וכורים בזה קבר לספרות היהודית הרבנית. שמחוץ לתנ"ך. לכן "חובת החכמה עתה להתעורר ולדרוש דין וחשבון על כל הנעשה במקצוע הספרות הזאת, אשר כנראה בא קצה והגיעה לגמר חתימתה". צונץ הוסיף, כי פרוצס זה איננו דבר שנעשה בכונה תהלה, ואולי הוא נעשה גם למורת רוחם של היהודים. נִפְר בדברים האלה, כי גם בימי נעוריו של צונץ, בשעה שהתרועע את הינריך הינה, אָדוּאַרְד גֶּנְס ועוד, אנשים שכעבור זמן קצר תקעו את אהלם מחוץ למחנה ישראל, היו בלב צונץ געגועים חזקים על ספרות יהודית זו, שפורים לה קבר, ולבו דוה על כך. הגעגועים האלה התגברו בלבו של צונץ ברבות הימים. כמו שנטיית הרפורמה הדתית נחלשו בלבו במשך הזמן, ואחד היסודות החזקים ביותר במדע היהדות של צונץ היא הנטייה הרומנטית, זו שהביאה לידי כך, כי נתן את חייו הארְפִים לחקור הרבה גם על שמות נשכחים ולחפור בקברי העבר עצמות מתים.

"חכמת ישראל" הראשונה באשכנז היתה רומנטית יותר מזו שבגליציה. היא היתה גם קרובה יותר להיות בעלת מגמה חיצונית, צבורית. "חכמת ישראל" זו לא הרימה את ערך ההכרה כשהיא לעצמה, דעת האמת המוחלטת" כשהיא לעצמה, במדה שעשתה זאת "חכמת ישראל" בגליציה (ראה למעלה, סעיף פ"ח וסוף סעיף צ"ב). אדרבה, צונץ, המיסד של "חכמת ישראל", נטה בספריו יותר אל חכמי-ישראל ההולכים אחרי אמונתם מאשר אל אלה ההולכים אחרי שכלם. ה"תולדות" שכתב צונץ, עוד קודם שכתב שי"ר את ה"תולדות" שלו (ראה למעלה, סעיף צ'), שיש בהן גם קצת השפעה מאלה של צונץ, הן "תולדות רש"י", הפרשן הטפוס, התופס דברי אחרים והולך צעד אחר צעד בעקבות אלה שקדמוהו. ספרו הראשי של צונץ, שכתב אותו בזמן שנטה עוד אחרי ה"תקונים", הוא "על דרשות היהודים בבית-הכנסת" (די גאַטטעסדיענסטליכען פאַרטראַגע דער יודען", תקצ"ב). בספר הראשי הזה, אחד הספרים הראשיים של "חכמת ישראל" במערב, חוקר צונץ על תולדות הדרשה וההגדה. הוא נוגע בו גם בתולדות הפיוט. שלו הקדיש אחר-כך את רב ספריו. צונץ ועוד אחדים מחכמי-אשכנז, מראשוני החכמים ב"חכמת-ישראל", חקרו את עניני העבודה בבית-הכנסת, בעוד ששי"ר

וקרוכמל המשיכו בחקירותיהם את עבודת „בית-המדרש” בישראל: חקר נושאי התורה וההלכה, חקרי לב אנשים, שמתחסים לסוג הלכה זה או אחר, גם לזה של החקירה המדעית והפילוסופיה. גם בדרך חקירותיהם של שייר וקרוכמל היה מדרך ההלכה: חקירה לשם חקירה.

„חכמת ישראל” שבמערב עברה עוד גם היא דרך התפתחות גדולה. מאורעות הזמן והתסיסה של התקונים בדת והמלחמה נגדה הביאו גם הם לידי כך, ש„חכמת ישראל” זו השקיעה אף היא את עצמה בדברי הלכה. אך להלכה הזאת היתה תמיד מעין מגמה, אם מהמגמה של הנוטים לשמרנות להראות על ההלכה הקדומה בישראל, דבר שאנו רואים ומוצאים בספריו החשובים של זכריה פֶּרְנַקֵּל (נולד בפראג בשנת תקס”ב ומת בברסלוי בשנת תרל”ה), או מן המגמה של דורשי התקונים בדת להראות על השתנות ההלכה והתפתחותה לפי צרכי הזמן, מה שמתבטא בעיקר בספריו המלאים חריפות של אברם גיר (נולד בפּרנקפורט ע”נ מין בשנת תקע”ע ומת בברלין בשנת תרל”ה). חכמים אחרים מחכמי אשכנז התאמצו להוכיח, כי היהודים לקחו תמיד חלק גדול בתרבות האנושית הכללית ועזרו הרבה להתפתחותה. משה שֶׁטִּינְשַׁיְדֵר (נולד בפרוסניץ שבמדינת מורביה בשנת תקע”ו ומת בברלין בשנת תרס”ז) חשף פה מטמונים וספרי רשימותיו וספריו הם אסמים שלמים, שטמונים בהם גרעינים לאין מספר לתולדות היהודים והיהדות, כמו כן לתולדות כמה ענפים של המדע והתרבות האנושית הכללית. מיסוד „חכמת ישראל” באשכנז גם יצאו ההיסטוריונים הגדולים של דברי ימי היהודים והיהדות: יצחק מרדכי יוסט (נולד בכְּנֶפּוֹרְג בשנת תקנ”ג ומת בפּרנקפורט ע”נ מין בשנת תר”כ) וצבי (הֵינְרִיך) גֶרְץ (נולד בקשונז שעל יד פּוֹזֶן בשנת תקע”ז ומת במינכן, בדרכו לעיר מגוריו ברסלוי, בשנת תרנ”א).

רק חלק קטן מאד של „חכמת ישראל” זו הרחבה, שיצרו חכמי-ישראל במערב אירופה, ביחוד חכמי אשכנז, במשך דורות אחדים, נכתב עברית. רק אחד מחכמי-ישראל הגדולים במערב אירופה בדור הראשון ל„חכמת ישראל” חבר את לב חבריו עברית. החכם הזה הוא שמואל דוד לוצאטו (שד”ל) מפדובה אשר באיטליה. הוא חי כלו על השפה העברית והיה עברי כלו, ברוחו ובנפשו.

צד. שמואל דוד לוצאטו נולד בשנת תקס”ב בעיר טריאסטי לאביו חזקיה לוצאטו, איש ממשפחת המשורר המקובל משה חיים לוצאטו (ספר ראשון, פרק ב’) והמשורר הרופא אפרים לוצאטו (שם, סעיף ס”ג). חזקיה היה על-פי מלאכתו חרש-עצים ובשעות הפנאי היה עוסק בתורה וגם במדעי הטבע. הוא היה נוטה למסתורין והיה ירא-שמים גדול ועושה צדקה בכל עת, מפריש „מעשר” מכל מה שהוא משתכר. בהיות בנו בן שלש מסר אותו ל„חדר” והמלמד למד לשמואל דוד את

הקריאה העברית, וגם אביו היה בא אל ה"חדר" יום-יום ומלמד לבנו את קריאת הפסוקים שב"דברים" ו, כ' - כ"ה: "כי ישאלך בנך מחר לאמר: מה העלת והחטים והמשפטים, אשר צוה ה' אלהינו אתכם: ואמרת לבנך, וכו', כמו כן מובנם ופרושם. ירא ירא אביו, פן ימות בנו בקטנותו, כמו שמתו שני אחיו, שנולדו קודם לו, ואמר לקים בו את המצוה, כי על אביו ללמד את בנו תורה. בהיות שמואל דוד בן ארבע וחצי נכנס ליתלמוד תורה" שבעיר, אשר הוקם בראשית ימי ה"השכלה" על-פי הדרכים שהורה נפתלי הירץ ויזל ב"דברי שלום ואמת" (ראה ספר ראשון, סעיף מ"ח, מ"ט וסעיף ע"ב), שם למדו הנערים תורה שש או שבע שעות ביום ועם זה יחד למדו שתי שעות ביום את הלשון האיטלקית והאשכנזית והכמת החשבון. בן עשר נכנס שמואל דוד לשערי התלמוד, אחרי שלמד כבר קודם דקדוק שפת עבר ומשניות. אז נוספו בבית-הספר במצות הצרפתים - הימים ימי נפוליון הראשון וכבושיו - גם למוד לשונות צרפת ורומי ולמוד הגיאוגרפיה וההיסטוריה. במשך כל הזמן עוד הוסיף אביו של שמואל דוד ללמד את בנו תורה מדי יום ביומו. בהיות שמואל דוד כבן אחת-עשרה שנה עזב אביו את מקום מגוריו בתוך העיר ובנה לו בית בקצה בראש גבעה, שמסביב לה נשקפו גבעות אחרות. שד"ל מספר ומתאר איך שמאחרי הגבעות האלה היה השמש יוצא מחפתו בבקר בבקר ומשמח לבב שמואל דוד ומרומם נפשו לאלהיו. "וכבר היה מעשה-מוסיף לוצאטו לספר ולתאר - כשהיה שמואל דוד תר אחרי לבו ומביא בכור המחקר החפשי כל עיקרי האמונה, ומנסה כל שיטות הפילוסופים לדעת איזו תכשר, בקש לעשות עצמו - דרך נסיון - מכחש בה, והיה מלמד עצמו לומר אין אלהים; אך בכל פקר, בראותו השחר הפרוש על הגבעות ועל כל עץ רענן, והחמה יוצאת יום-יום מן המקום אשר היה שם אהלה ביום ההוא בשנה האחרת, היה לבבו מורד בעצתו ואומר: יש אלהים! - קרוב לעשרים שנה ישב שד"ל בבית ההוא, ולפי דבריו הועילה הרבה ישיבת הבית הזה לשמואל דוד, כי חייו היו בכרך ובכפר כאחד, בביתו היה רואה על סביבותיו שדות וכרמים, וכל שכניו היו עושים במלאכה ועובדי-אדמה, ובכל יום היה בא לעיר והיה רואה את העיר העליוה ודרכי אנשיה.

בנגוד אל יתר ה"משכילים" לא באה החקירה ללוצאטו בתחלה על-פי איזו סבה חיצונית, כדחיפה מן החוץ, הוא גם לא נלחם עם מכשולים רבים, חיצוניים, שמנעו ממנו את החקר ואת הבקור. אביו עצמו היה אדם מתפש דרך, אך הוא בקש אותו על-פי מספרים מסתוריים וגמטריאות ובנו חפש אותו באפן ישר. הישרות היתה מונחת בטבעו כאהבת-האמת, כמו כן היתה בטבעו נטיה גדולה אל הפשטות ואל התמימות. לראות את הדברים בפשטותם ולהיות תמים עם אלהים ועם אנשים, על-ידי הפשטות והתמימות הזאת הגיע, בעודו נער רך, בן ארבע-

עשרה שנה. לידי החלטה, כי בימי התנאים והאמוראים לא היו ספרי-הקדש מנוקדים, ועל-ידי כך בא לידי מחשבה, כי ספר "הזהר" וה"תקונים", שנזכרים בהם הנקודות והטעמים, מאוחרים הם. הוא התרחק באפן זה מן ה"קבלה", שאביו דבק בה הרבה. אך הוא לא בא מכפירה אל כפירה, כי אהב מאד את הפשטות והתמימות של היהדות הפשוטה והתמימה. רק התעמק מאד בחקר השפה העברית ודקדוקה. בימים ההם כבר עשה לו סדר לחבר שבעה ספרים גדולים במשך עשרים ושש שנה, וכל הספרים האלה הם בחקר השפה העברית ובחקר התנ"ך, או ספרי שמוש להם. הוא לא חבר את כל הספרים האלה, אבל רב הספרים והמאמרים שחבר בימי חייו הם בשני המקצועות האלה.

שד"ל היה בודד עוד מימי הנעורים. היהודים באיטליה היו גם אז מעטים, וצעירי היהודים עברו אז, עודם בימי נעוריהם, אל המסחר. גם את שד"ל שכשרונותיו היו בלתי-רגילים, אמרה אמו למסור לחנות, להיות שם לעזור. אך אמו מתה עליו בהיותו בן י"ג וחצי. הוא נשאר אפוא בבית אביו, שעזר לו קצת במלאכתו, ואת יתר הזמן נתן ללמוד וחקירה. רק לשעה אחת ביום היה הולך אל בית הרב בטריסטי, לשמוע מפיו שיעור בתלמוד, ועוד לשעה אחת היה הולך אל חכם אחר, שהיה עור, להקריא לפניו ממה שיצוה עליו. כעבור שנים אחדות חדל גם מזה ולמד הכל מעצמו. רק רעים אחדים מצא לו שד"ל, שדבק בהם כל ימי חייו.

בהיות שד"ל בן שמונה-עשרה, ושמו יצא כבר בעירו כמשורר ועוסק בחקירה, בקר אותו החכם יצחק שמואל ריג'ו (יש"ר) מגוריצייה (ראה ספר ראשון) סעיף ע"ב), שנודמן לבוא לטריסטי. הדבר הזה היה למאורע בחיי שד"ל. הוא התקשר אז עם יש"ר בקשר של ידידות, שארך זמן רב. בהשפעת יש"ר גם נמנה אחר-כך שד"ל, בהיותו בן עשרים ושמונה שנה, לפרופיסור בבית-מדרש הרבנים שנוסד בפדובה, ונתנה לו מאז היכלת ללמוד וללמד.

הדבר הראשון, שהדפיס שד"ל בעברית, הוא מאמרו-מכתבו ב"בכורי העתים" לשנת תקפ"ו בחקירה של השמות הנרדפים העברים. באותה שנה הדפיס שם את קבץ שיריו "כנור נעים". בהקדמה לשיריו הוא מתאונן וכותב מגלת "איכה ישבה בדד" על השפה העברית, שאין דורש לה ואין מבקש. לרגלי שכחת הלשון באה שכחת התורה. הוא התעורר אפוא, כאשר נדפסו דברי שיר הראשונים בחקירת קדמוניות ישראל ב"בכורי העתים" ודברי חכמי אשכנז בחכמת ישראל, לחקור גם הוא הרבה חקירות אלה, לחקור ולדרוש בכל העבר היהודי. בשנת תק"ץ הדפיס (בוינה) את ספרו "אוהב גר" על תרגום התורה לאונקלוס, את חקירותיו בשמות הנרדפים העברים המשיך ב"בכורי העתים", וב"כרם חמד" הדפיס חקירות חשובות בענינים נפרדים. בשנת ת"ר הוציא לאור (בפראג) קבץ "שירי

רבי יהודה הלוי עם מבוא גדול ועם באורים שקרא אותו בשם "בתולת בת יהודה", וכעבור שנה (פראג תר"א) הוציא לאור ספר "אבני זכרון". מצבות בית-העלמין בעיר טולידה בספרד. בשנת תר"ז הדפיס (בלבוב) את "בית האוצר" לשכה ראשונה. הוא הדפיס עוד את ה"וכוח על הקבלה" (גוריציא תרי"ב). שִׁחְבַּר אותו בימי נעוריו, וספרי פרושים על התנ"ך (לתורה ולספר ישעיהו) ועוד ספרים, וביחוד מאמרים רבים בכתבי-העתים העבריים, ובכתבי-העתים האשכנזים, האיטלקים והצרפתים לעניני היהודים והיהדות, כמו-כן הערות והוספות לספרים רבים. ספרים חשובים חבר גם באיטלקית, ואחרי מותו יצאו לאור מספריו העבריים: "פרושי שד"ל" (לבוב תרל"ו), "נחלת שד"ל" (ברלין תרל"ט), "כנור נעים", חלק ב' (פדובה תרל"ט), "יסודי התורה" (לבוב תרמ"א), "בית האוצר", לשכה שניה ושלישית (פשמישל תרמ"ח וקראקא תרמ"ט), "פניני שד"ל" (פשמישל תרמ"ח), "אגרות שד"ל", ט' חלקים (פשמישל תרמ"ב - תרנ"ד) ועוד. חלק מספריו ומאמריו של שד"ל יצאו לאור מחדש בשנת תרע"ג (ביבליותיקה "תבונה", הוצאת "הצפירה" ורשה) בשני כרכים, שנקראו בשם "מחקרי היהדות".

שד"ל לא רק חקר בעצמו הרבה בקדמוניות ישראל, אלא שעזר עוד הרבה מאד לאחרים בחקירותיהם אלה, הוא העתיק ספרים שלמים מכתבי-היד העבריים הנמצאים באיטליה למען אחרים וחפש בכתבי-יד רבים ובספרים כדי לעזור לאחרים. איש טוב ומיטיב היה וחיוו היו כלם קדש לתורת ישראל וספרותו. על-ידי העיון הרב בספרים לקה בשנות חייו האחרונות כמעט בעורונו. הרבה עמל ותלאה נשא בחייו ושנות-חייו האחרונות היו ביחוד קשות ומרות. בליל יום הכפורים לשנת תרכ"ו מת בפדובה עיר מגוריו.

צה. שד"ל פִּזַּר את דבריו בחקר הקדמוניות, הוא לא בנה את דבריו בהיסטוריה בנינים שלמים. הרבה עסק גם בהערות, בהגהות ובשנויי נוסחאות. החקר בהיסטוריה לא היה לו רק ענין מדעי, אלא ענין של חבת הלב, אבני ההיסטוריה העברית היו יקרות והביבות עליו מאד גם כשהן לעצמן, אף בלי התועלת שאפשר להוציא מהן לצרכי בנינים היסטוריים. ולכן הרבה מכחו נתן שד"ל לחבר פרושים לספרים קדמונים, פרושים על התנ"ך ועל שירי רבי יהודה הלוי ועוד. גם אבני מצבות בדק וחקר, ונוסחאות של פיוטים ועוד. הוא היה מדובב ברוחו שפתי ישנים.

שד"ל היה הרומנטיקן האמתי בין בעלי "חכמת ישראל". את קדמוניות היהודים שחקר אמר גם להחיות ובא בטענות ותביעות אל שאר החכמים, ביחוד אל חכמי אשכנז, העוסקים בקדמוניות אלה, שנראו לו כאלו הם עוסקים בהן כמו שחכמים אחרים עוסקים בקדמוניות מצרים ואשור, בכל ופרס, בלי זיקה פנימית אליהן.

הוא אמר להחיות על-ידי קדמוניות היהודים גם את הגאווה הלאומית היהודית ואת העצמיות והמקוריות של העם היהודי.

על-ידי החקר בקדמוניות היהודים אמר שד"ל להחיות את רוח האב-
 כמיסמוס, רוח בני אברהם, יצחק ויעקב, שהיה לו כנגוד גמור אל רוח יון,
 האפיציסמוס בלשונו. הבקרת והחקר לפי דרכי המדע היו לשד"ל לא כמטרה,
 אלא כדרך אל המטרה, כאמצע להגיע למקור התמימות והאמונה. יש מבעלי
 "חכמי ישראל", שנטו להוכיח, כי בימי-הבינים היו לנו אנשים שעסקו בחכמה
 והועילו הרבה להתפתחות המדע (ראה למעלה, סוף סעיף צ"ג וצ"ד), שד"ל לא
 נטה אחרי האנשים-החכמים האלה, אדרבה, החכם האידיאלי מבין חכמי-ישראל
 בימי-הבינים היה לו רש"י, והוא התיחס בבקרת חריפה וגם חדה אל רבי
 אברהם אבן עזרא, החוקר והחשוב מחשבות, ואל הרמב"ם, באחד ממכתביו
 מאמריו כתב: "אני מאז החיליתי לחקור בספרי קדמונינו שאחר התלמוד ראיתי
 בעיני, כי אותם שלמדו רק תנ"ך, משנה ותלמוד היו דרכיהם ישרים ותמימים,
 והיו מדותיהם משפחות הרבה יותר מאחרים, שלמדו חכמה יונית ודבקו אחריה,
 ואין לך ספר ישן, הבא לידי, שאינו עד חדש, המעיד על הדבר הזה".

מכל חכמי-ישראל בימי-הבינים, מחכמי ספרד שנטו אל החכמה, דבק שד"ל
 רק ברבי יהודה הלוי, המשורר בעל התשוקה הגדולה לציון ולירושלים
 והפילוסוף בעל הלב, שראה את ישראל כלב שבאומות, גם שד"ל בנה כמוהו את
 בנין החכמה האמתית, שכל הרוחות שבעולם לא יזוּו אותה ממקומה, על קבלת
 אבות ועל אמונת הלב החזקה.

צו, כמו שי"ר חבר גם שד"ל שירים, וכמו כנורו של שי"ר כמו כן ה"כנור
 הנעים" של שד"ל אינו נעים ביותר, אך בשד"ל היה הרבה מן המשורר, הוא היה
 בעל המית הלב, וכשלבו ההומה קמה מאד יש שהצליח להניע גם את נימי
 הכנור, הוא הצליח בפזמון "לתשעה באב", ברוחם של פיטני ימי-הבינים, אשר
 החיה אותו עם רוחו השומם, הקודר, המלא יגון אין סוף, ועם רוח התפלה וכלות
 הנפש וחרדה וצפיה לגאולה הממלאה אותו:

לְבִי לְבִי	כָּבֵד מְאֹדִי	הָהוּ! גְּתוּלָל	בְּכִי וְלֵל
הִנֵּה עֲצִבִי	יֵשֶׁן נוֹשֵׁן	בְּכָאָב אָנוּשׁ	יִמָּם וְלֵל
אֲבָבָה, אֲסַפֵּד	עוֹרֵי צַפֵּד		
כִּי־קָם סָרְפֵד	עַל הַשׁוֹשֵׁן	עֵיר פּוֹרְיָה	אֹזִי לִי! אֹיָה!
הִנֵּה צִיּוֹן	כְּמִקּוֹם צִיּוֹן	כְּפָרוֹם הָעֵיר	הִנֵּה צִיָּה
גֵּיא תְּצִיּוֹן	תְּמִרֹת עֵשֶׂן	עַמִּי גֵרָשׁ	בֵּית־אֵל שֶׁרָשׁ

עשיר וְרַשׁ	כב עם צִעִיר.	אוֹיֵה! אוֹי לִי!	מַה רַב חֲבָלֵי
אוֹתֵי קָמַל.	אִף לֹא חָמַל.	יֹמֵי לַיְלָה,	אֲבָבָה בְּכַה.
הַרְבֵּה עָמַל	יֹשֵׁב שְׁעִיר ¹ .	הַבַּט צְלָמֵי.	וְרֹאֵה רָמִי
בְּבָבִי וַיִּלַּל	הֵה! נִתְגַּוְּלַל	וְזָכַר אֶל־מִי	עוֹלָלָתָּ כַּה.
יֹמָם וְלַיִל	בְּבָאָב אָנוּשׁ.	אֲרִיָּה וְנָק.	אוֹתֵי חֲנֻק;
— — — —	— — — —	לְלִשׁוֹן יֹנֵק	דְּבַק חֲכוּ.
— — — —	— — — —	בְּבָבִי וַיִּלַּל	הֵה! נִתְגַּוְּלַל
— — — —	— — — —	יֹמָם וְלַיִל	בְּבָאָב אָנוּשׁ.
אָרוּר יוֹם זֶה	מִשְׁחַת נְבוּזָה!	הַבִּיטָה צוּר	וְלִמּוֹשׁ הַצּוּר;
יוֹם הַלְּקוֹה	אֵל יְרֹאֵה אֹזֵר!	הוֹצֵא עֲצוּר.	כִּי עַד מָתַי?
וְדַעַךְ גְּרוּ!	יִמַח זָכְרוּ!	אִין עוֹד תְּדוּנָה.	אִין עוֹד שְׁלֹה:
וְחִשְׁףֵה שְׁחָרוּ!	כִּי לֹא טָהוּר.	מִי הוּא שְׁנָה	אֵל צְרוּתֵי?
כִּי הוּא עָרוּף	אֶל־רַע אָרוּף:	אֵיכָה יוֹעַם	כַּבְּתִי עָם?
יֹם לֹא בְרוּף ²	יוֹם לֹא נָאוּר.	מִי־זֶה טַעַם	אֶת־אֲנַחֲזוֹתֵי?
בְּבָבִי וַיִּלַּל	הֵה! נִתְגַּוְּלַל	בְּבָבִי וַיִּלַּל	הֵה! נִתְגַּוְּלַל
יֹמָם וְלַיִל	בְּבָאָב אָנוּשׁ.	יֹמָם וְלַיִל	בְּבָאָב אָנוּשׁ.
כִּי בּוֹ גָּה	מִשׁוֹשׁ. גִּילָה;	הַעַד עוֹלָם	אֲשַׁב נְקָלָם?
כִּי בּוֹ סָלָה	כָּל־אֲבִירֵי.	עַד־אֵן גַּעֲלָם	תַּהֲנֶה מַנִּי?
כִּי בּוֹ חָרַב	מִקְדָּשׁ אֵל רַב.	עַד־אֵן שְׁדִי ³	כָּרַם, מְרִי,
כִּי עָרַב רַב	הַשְּׁבִית שִׁירֵי.	יֹאכַל בְּדֵי ⁵ .	יֹאכַל בְּפָנֵי?
כִּי בּוֹ הוֹדֵשׁ	בֵּית־הַמִּקְדָּשׁ	עַד־אֵן סוּפָה	תַּחַת חֲפָה?
וְשׁוֹן חֲדָשׁ ³ .	מִנְד צָרִי.	עַד־אֵן אִשְׁפָּה	יִהְיֶה גְּנִי?
בְּבָבִי וַיִּלַּל	הֵה! נִתְגַּוְּלַל	בְּבָבִי וַיִּלַּל	הֵה! נִתְגַּוְּלַל
יֹמָם וְלַיִל	בְּבָאָב אָנוּשׁ.	יֹמָם וְלַיִל	בְּבָאָב אָנוּשׁ.
כִּי בּוֹ נִשְׁבָּה	עַם חֲפְצֵי־בַה ⁴ .	אֶהְיֶה! אֶהְיֶה!	קוּם כְּאַרְיָה:
כִּי בּוֹ כָּבָה	אֹזֵר כִּי יִהְיֶה.	עַד־אֵן תַּהֲנֶה	אֵל מִסְתַּתֵּר?
גּוֹי מִמְּרַחֵק	עָלִי צָחֵק.	עַד־אֵן תַּכְלִים	כָּל הַמּוֹלִים,
כִּי בּוֹ רַחֵק	מִמֶּנִּי אֵל.	וְלִקְזֹל דְּלִים	לֹא תַעֲתָר?
כִּי בּוֹ גָּאוּר	עָלִי אֲבָרָה.	הַחֲלֻכָאִים	הַנְּדָבָאִים
כִּי בּוֹן גָּוֵר	צוּר יִשְׂרָאֵל.	הֵה! נִתְגַּוְּלַל	מְרַב בַּתֵּר.
בְּבָבִי וַיִּלַּל	הֵה! נִתְגַּוְּלַל	בְּבָאָב אָנוּשׁ.	
יֹמָם וְלַיִל			

¹ עֶשֶׂו — אָדוּם, בְּשִׁירַת יִמִּי־הַבִּינִים הָעֵבְרִית כְּנֻי לְרֹמָא. ² לְפִי חֲכָמֵי הַתְּלִמּוּד חֲשַׁעָה בָּאָב הוּא יוֹם מוֹכֵן לְפִוְרַעֲנִיּוֹת. ³ גַּם מִקְדָּשׁ רֹאשׁוֹן וְגַם מִקְדָּשׁ שֵׁנִי. ⁴ עַם שֶׁהוּא אֲהוּב וְיִקָּר, עַל־פִּי "כִּי לֶךְ יִקְרָא חֲפְצֵי־בַה" (ישעיה ס"ב, ד'). ⁵ עַנְפִּי.

ובנה הרֹאֵל:	הבא גֹאֵל	הה! נְתוּגֹלֵל	בְּבָכִי וַיֵּלֵל
יִלְבַּשׁ מַדְיּוֹ.	כִּהֵן בֵּית־אֵל	בְּכָאָב אָנוּשׁ.	יוֹמָם וַלֵּיל
יַעֲדָה כְּחוּר.	כְּרַפֵּס וְחוּר	— — — —	— — — —
הָדָה יְדִיּוֹ ² .	גְּמוּל עַל־חוּר	— — — —	— — — —
אוֹתִי צִפִּיר ³ ;	לֹא־עוֹד יִחְפִּיר	כִּלְהָה וְעַמָּה:	שׁוּב אֵל כְּרַמָּה,
וּמְרִיא יִתְדוֹ ⁴ ;	עַגְל וּכְפִיר	תִּשְׁכַּח אַיִם.	חֲטָאתִי עִם מֶלֶךְ
לֹא נְתוּגֹלֵל,	בְּבָכִי וַיֵּלֵל	מִהַר הַמֶּלֶךְ;	יִשְׂרָהּ הוֹלֵךְ
בְּכָאָב אָנוּשׁ.	לֹא יוֹם, לֹא לַיִל	בְּמַצְלוֹת יָם.	כֹּל חֲטָא הַשֶּׁלֶךְ
— — — —	— — — —	מִהַר יַהֲלֵ:	גַּר יִשְׂרָאֵל
— — — —	— — — —	וַיִּנָּח מְרִיָּם.	הִבָּא גֹאֵל
		לֹא נְתוּגֹלֵל,	בְּבָכִי וַיֵּלֵל
		בְּכָאָב אָנוּשׁ.	לֹא יוֹם, לֹא לַיִל

צו. שד"ל החוקר בקדמוניות ישראל בימי־הבינים. התחבר גם ברוחו אל יצירת ימי־הבינים העברית. הוא חבר עוד שירה גדולה בנוסח ימי־הבינים. את שירת ה"עבודה" ביום־הכפורים בבית־המקדש. כאחדים מן הפיטנים הראשונים פרש גם הוא בשירו את פרשת היום הגדול בחיי הדת עם מעשיו הרבים והשונים. כפי שהם מספרים במסכת "יומא". הוא שר בשיר זה שירה דתית. שיש בה יסודות אפיים. חסרים רק המעשים הגדולים, הדמיוניים, כדי לעשות את השיר לאפוס. יש בשיר זה של שד"ל יותר מדי ספור הדברים כהויתם. עד כדי שיקבל צורת חזון. בשירה של שד"ל יש גם יותר מדי פרישות ונזירות מן העולם, וחסר לה אור העולם המאיר. האור שבשירת שד"ל הוא אחר, הוא אור האמת. ואמנם נסה שד"ל לשיר גם שירים דְּנִטְיִים אחדים על האנשים כפי שהם נראים לפני שערי המשפט העליון, בבואם על שכרם בעולם האמת. החשוב בשיריו אלה הוא שירו הגדול "עֵמֶק הַחֲרוֹץ" אשר לא גמר אותו. הוא מן הטובים בשירים מסוג זה של המשוררים העברים באיטליה, שחברו בהשפעה החזקה של שירת דְּנִטְיִ (ראה ספר ראשון, סעיף ז' וסוף סעיף ס"ד).

כשירת הפיטנים בימי־הבינים היתה שירת שד"ל כלה בעלת פנים של אימה. הוא השתמש בצורת השירה להביע בה גם מחשבות. החשוב

¹ רבים מן חטא, ולכן "תשכח אים" בלשון זכר. ² על־פי ישעיה ייא, ח'. ³ הצפיר — בשירת ימי־הבינים כנוי לעֶשׂוֹ־רומא, על־פי דניאל ח' כ"א: "והצפיר השעיר". ⁴ עגל וכפיר ומריא ירעו יחדו, על־פי ישעיה י"א, ו'.

ביותר בשירי המחשבה של שד"ל הוא שירו *חֶלֶק חֶלֶק יֶאֱכְלוּ*, אשר בו הביע את רעיון השלומים וההשואה בין טוב לרע שבעולם, בין עשר ועני, שהפילוסוף האמריקני אַמֶרְסֹן הקדיש לו אחר-כך אחת ממסותיו היפות. שד"ל בא לרעיון זה על-ידי הרעיון הדתי של ההשגחה האלהית:

הם הם המְבַרְכִים, רואי בְּיֵשַׁע
 ומְשׁוֹשׁ לָבָם נְכוֹן, חֲנוּק מְסַלַּע,
 נֶפֶשׁ הַצְּדִיקִים זָכָה מִפְּשַׁע
 מְדוּעַ תִּקְלַע תוֹךְ בַּר הַקָּלַע,
 וּבִשְׁקֵט חֲטָאִים יִגִּילוּ יַחַד,
 יִשְׁלִיזוּ בְּתֵיהֶם שְׁלוֹם מִפְּחָד?

— — — — —
 — — — — —

הוֹי, בְּנֵי-אָדָם, אֵיכָה נִפְתָּה לְבָדָה
 לְחֻשׁוֹב כִּי יִמְצֵא תַחַת הַשָּׁמַשׁ
 יִתְרוֹן אֶל-הַנְּשִׂיָא עַל אֲבִיוֹנָה,
 יִתְרוֹן אֶל-הָאֲרֻיָּה עַל כָּל-הַרְמֵשׁ?
 הִסְכַּת וּשְׁמַע מִלִּי, הַטָּה אֲזִינָה,
 וּלְמַד הַיּוֹם אִם לֹא יִדְעָתָ אִמְשׁ,
 כִּי לֹא הַבְּדִיל שְׂדֵי אִישׁ מֵאֲחֵיהוּ,
 כִּי כָל-הַיְקוּם בָּלוּ הוּא הוּא אֲבִיהוּ.

כָּל-גִּבְרָאָיו בְּרַךְ מֶלֶךְ כָּל-מֶלֶךְ,
 וַיַּחֲלַק אֶל-כָּלֶם עֲגָג וְגָגֵעַ,
 צָוָה, כִּי לֹא יִסְבּוֹל עֲנִי וְחֶלֶךְ²
 יוֹתֵר מִכָּל עֲשִׂיר רָעָה וְפָגַעַע,
 גָּזַר, כִּי רֶשׁ וְדָל, גַּם שָׂר הַפֶּלֶךְ,
 לֹא יִבְדִּיזוּ, לֹא יִצְחָקוּן כָּל-רָנַע:
 עֲלִיזוֹן בְּתִבּוֹנָתוֹ נָטָה מִשְׁקֶלֶת
 גָּנַע וְעֲגָג עִמָּר לְגִלְגֶּלֶת.

מִי גִבֵּר עַל-הָאָרֶץ יִבְכֶּה נְצַח?
 עַד יוֹם מוֹתוֹ מִי גִבֵּר יֶאֱגַח?
 כָּל הַיָּמִים מִי גִבֵּר יָרִים מִצַּח

מִה־זֶה, שְׂדֵי! מִה־זֶה רַבִּים יִשְׁלִיזוּ
 מֵעַגְג וּבְרָכָה, חֶלֶב וְדֶשֶׁן,
 וְאַחֲרֵים בְּמִרְרוֹת בְּכַה יִבְדִּיזוּ,
 וַיִּתְכַּסּוּ שְׁקִים, אַפֵּר וְדֶשֶׁן?
 לָמָּה מוֹחֶסֶר כָּל אֱלֹה יְהִימִי,
 וְאֵלֶּה יִתְעַלּוּן כְּדַמוֹת הַעֲשָׂוִי,
 וַיָּנָם אִישׁ מֵאִישׁ וַיִּפְרֹץ-פִּרְצוֹ
 כְּנִבְזָה הַשָּׁמַיִם עַל הָאָרֶץ?

מִה־נִּשְׁתַּמְנֶה, שְׂדֵי, גִבֵּר מִגִּבֵּר?
 לָמָּה יִתְרוֹן לְאִישׁ יֵשׁ עַל רַעְהוּ?
 מְדוּעַ יִשְׁבַּע זֶה הַיּוֹנָה וְשִׁבֵּר
 וַיּוֹנֶה הַחֶסְרוֹן יְהִיָּה גְוָהוּ,
 וְשִׁבַּע טוֹבָה יִרַד אַחַר אֵל קָבֵר
 וּבְשִׁיבָתוֹ עַד-הַיּוֹנָה טוֹב מִרְאֵהוּ?
 מְדוּעַ אִישׁ מֵאִישׁ שְׁנֵה שְׁנֵיתָ?
 זֶה לָמָּה גְדַלְתָּ? זֶה מִה־דְּבִיתָ?

אִם בְּנִיָּה, שְׂדֵי, כָּלֶם כָּלֶמוּ,
 לָמָּה שְׁנֵאתָ זֶה, וְזֶה אֶהְבֶּתָ?
 כָּל-יִרְעוּ אֲב אֹהֶב לֹא יִבְדִּילֶמוּ,
 וְאִיךָ רַחֲמֶת זֶה, וְזֶה כִרְבֶּתָ?
 כִּפְעֻלָּתֶם (תֹּאמֶר) גְּתִיתִי לְמוֹ —
 אֹלָם אֵין זֹאת, אֲדוֹן; אֹלָם עֲזַבְתָּ
 בְּרַעְיָה, בְּצָרָה, דִּלּוֹת וְחֶסֶר
 רַבִּים מֵאֲנָשֵׁי חֶסֶד וּבְגֵי יִשְׂרָאֵל.

וּבְגֵי עֵמֶל וְאֹוֹן, עוֹשֵׂי רָשָׁע,
 אֲנָשֵׁי כָּזָב וְשִׁקְרָה, דְּבָרֵי בָלַע,

¹ הַעֲשָׂוִי. בא בצורת הסמיכות לצורך החרון. ² חֶלֶכָה — אימללי מסבין.

לֹא יַעֲדִיפוּ, לֹא יִחְסַר רִגְעַ מִפְּלִג
טְבוּר הָאָרֶץ אוֹ אוֹצֵר הַשְּׁלֵגִי.

דַּע, בְּיָאֲדָם, דַּע כִּי לֹא תִשְׁפֹּט יִשְׂרָאֵל
אִם תִּמְנְנֶה הַטּוֹבָה עַל־פִּי הַכֶּסֶף,
דַּע, כִּי בְלִתִּי זָהָב וְיִמְצָא אִשָּׁר,
גַּם בַּעַל רְבוּזִים יִקְצוֹף קֶצֶף;
אִם מִנְחוֹק תִּרְאֶה אֲנָשִׁי הָעֵשֶׂר,
תִּבְעֵר תוֹכְדֵה הַקְּנָאָה וּבִשְׂעָף;
אֲלִימוֹ אִם־תִּתְקַרֵּב, תִּדַּע יָדַע,
כִּי אֵין כֶּסֶפְמוֹ אֶל־נִפְשָׁם מְרֻנָּע.

דַּע, בְּיָאֲדָם, דַּע עוֹד, כִּי לֹא יִמְדוּ
בְּכֻלֵּי שְׁעוֹת שְׂמֻחָה, יְגוֹן וְאֶבֶל.
יֵשׁ אַרְבָּעִים שָׁנָה בְּטוֹב עֲמָדוֹ,
אֲבָן אֵין טוֹבָתָם כִּקְ טוֹבַת הַבֵּל,
כִּי לְמוֹדָם² בֵּן הוּא, כִּי בָה נוֹלְדוּ;
אוֹלָם יָתוּם נִדְבָא, שְׁבַע חֲבָל³,
דְּמַעוֹת שְׁשׂוֹן וְנִיל יוֹיֵל עַל־לַחִי,
אִם כִּק שְׁעָה אַחַת בְּנַעַם יָחִי.

הַנוֹלֵד רֵשׁ מִי הַמְּאֵשֶׁר כְּמִזְהוּ?
רַע לֹא יִמָּאֵס כִּי בּוֹ הַרְגָל מִרְחָם,
לֹא יִדְאָג כְּעֵשִׂיר עַל דְּבָרֵי תְהוּ,
נִגְדַּת הַבְּטָלָה הוּא לֹא יִלְחָם;
גַּם פִּתְחֵי גֵיל הַרְבֵּה אֲלִיו יְבוֹאוּ,
עַל כָּל גְּרָה יִשְׁמַח, עַל כָּל פִּתְלֻחָם,
וּבְלֵב תֵּאָב יֵאָכֵל פִּתּוֹ בְּמִלְחָה,
וּבְגוֹף בְּרִיא יִגִּיעַ אֶל הַבְּלָה⁴.

וְהִי מוֹשֵׁל תְּמִיד נוֹצֵחַ?
יֵשׁ מִתְאוּנָן הַיּוֹם וּבְאָבוֹ נְצַח,
יִבְרָר הַרְבֵּה צָחֵק וּמְאֹד שְׂמֵחַ.
כְּעֶבֶד בְּאֲדוֹנָיו יֵשׁ עֵת יוֹיֵלוּ,
וְזָמַן אַחֵר דְּמַעוֹת יְגוֹן יוֹיֵלוּ.

מִקְרָה אֶחָד לְכָל פֶּה עַל־הָאָרֶץ,
אֵין יִתְרוֹן לְאָדָם עַל־מַרְעֵהוּ;
כְּלִיחֵי יִרְאֶה טוֹבָה גַּם יִרְאֶה פְרִיץ,
כְּלִיחֵי נְכָרָא אֶחָד יִהְיֶה מִקְרָהוּ.
כְּאֲרִיֶּה בְּקָר, כְּאִישׁ בְּשָׂרָץ,
אִישׁ וְאִישׁ אֶחָד הוּא לְפָנָי עוֹשֵׂהוּ;
כְּלָם כְּלָם בְּנִיו, וּבְמִשְׁפַּט־צֶדֶק
לֹא יִמָּן הַשּׁוֹשֵׁן כִּק עַם־הַחֶרֶק.

כְּבֵד עֵשֶׂה, חֲכַמְתוֹ הַכִּינָה,
כִּי רַבָּה הִיא, יַעַן בְּתֻמוֹנוֹת אֶלֶף
אִשָּׁר אֶחָד אֶל הַיְצוּרִים הַכִּינָה,
וּבְכָל־נְכָרָא תֵאָר אִשְׁרוֹ יִחְלֶף;
מִצָּב אֶחָד לְבָנֵי תַבַּל הַזְּמִינָה,
וּתְרַבָּה צוּרוֹתָיו כְּרִסִּים דְלָף;
כְּשִׁנֵּי כְלִים, שְׂוִים אִם יִשְׁקֻלוּ,
וּלְכַד אֶל מִרְאָה עֵין יִבְדְּלוּ.

לֹא כֹה נֹכַח תוֹכֵל חֲמָה הוֹפִיעַ,
גַּם לְאַחֻתָהּ יֵשׁ תוֹר וּלְכָל הַחִיל,
אֶף לֹא לְזֶה הַרְבֵּה מִזֶּה יִגִּיעַ
הָאֹזֵר, וּכְמִדַּת יוֹם בֵּן מִדַּת לַיֵּל,
פְּלִג שְׁנָה מִמַּעַל לְרַקִּיעַ
יִרְאֶה כְּלִינּוֹף מְאֹד הָעוֹשֶׂה חִיל:

¹ גם טבור-הארץ - קו-המשווה - ואוצר-השלג - שני צירי-האדמה בצפון ובדרום -
לא יעדיפו ולא יחסרו אף רגע מחצי-שנה יום וחצי-שנה לילה, כי במדה שיארך היום בקצת
חדשים באותה מדה יארך הלילה בחדשים אחרים. ² הרגלם. ³ כאב, צער. ⁴ הוקנה.

אם בן אפוא מה בין גִּבְר לַגִּבְר,
 וּבְנֵי יוֹצֵר הַכֹּל בְּמַה נִבְדְּלוּ?
 כִּלְהֲאָדָם טָרַם יוֹבֵל לַקֶּבֶר
 עַל קִדְקִדּוֹ טוֹב וְרַע יִתְגַּלְגְּלוּ:
 לֹא יִחְסַר הַעֲשִׂיר צָרָה וְשָׁבֵר,
 אִם רְעוּת חֲסָרֵי כֶסֶף לֹא נִכְפְּלוּ:
 תוֹרָה אַחַת: כּוֹס רַעַל גַּם בְּרִינְחַת
 נִשְׁתָּה כְּלָנוּ בְּאַרְצָא מִתַּחַת.

וּבִיּוֹם טוֹבָה תִּהְיֶה בְּטוֹב שְׂמֵחַ,
 וּבִיּוֹם רַעָה תִּרְאֶה: אָמַר קִהְלַת.
 מִה־יִנְעֲמוֹן מְלִיּוֹ אֱלֹהֵי אִישׁ פִּקְחִי!
 לִבְכוּת יוֹם גִּיל עַל־רַע עֲתִיד־אוֹלַת,
 וּבִיּוֹם רַעָה חֲכָם לֹא יִתְיַפֵּחַ;
 יִרְאֶה יְבִין כִּי יֵשׁ לְרַע מִשְׁקָלַת:
 כִּי שְׂמֵחַ אִם יִשְׂמַח אִישׁ יִשְׁבַּע בַּעֲשׂוֹ,
 כִּי גַם־זֶה עֲמִת־זֶה אֵל שַׁדַּי יַעֲשׂוֹ.

מִחֲשֻׁבַּת כְּלִיזְמֵי הַגָּה שְׂמֵעֵת,
 אֵלֶיהָ בְּרֵאדָם הִטָּה אֲזוֹנָה:
 אִם רַב דְּלוּת, אִם הִרְבָּה יַגְעָת,
 הִסֵּר קִנְאָה וְכַעַס מִנַּפְשָׁה;
 דַּע כִּי מֵאֲנָשִׁי אֲשֶׁר לֹא נִגְרַעְתָּ,
 לֹא תִשָּׁנֵא אֶת אֲחִיהָ בְּלִבָּהּ,
 כִּי אִם הִשְׁוּוּ יִתְדוּ כְּל־זֶרַע נַח,
 רְאִיתִי כִּי אֵין טוֹב כִּי אִם לְשִׁמּוֹחַ.

נולד בעֶשֶׂר וַיְדַל - יְדוּע
 כִּי אִם יִדְאָג עִמָּה, שְׂמֵחַ מִקְרָם,
 וּבִצְדָק וּבְמִשְׁפָּט הַיּוֹם יוֹזַע,
 אִם יוֹם אֲתִמּוּל אֶהֱב שְׁנֵה וְרָדְמִי,
 וּבְדִין יִהְיֶה עִמָּה מִכָּה נִגּוּע
 אָדָם רַךְהָ מֵאִז אַחֲזוֹר וְקָדָם:
 כִּי טוֹב וְרַע כְּל־הַחַיִּים יִקְחוּ,
 יֵשׁ עַת בָּכָה וּבְכָנוּ אִם עַת יִשְׁמָחוּ.

גַּם רַבִּים הָמָה פִּחַת הַיָּרֵחַ
 בְּנִעוּרֵיהֶם קָלוֹן וְרַע מְלֵאוּ
 וּבַעֲת אַחֵר שְׂמֵשׁ לָהֶם זוֹרַח,
 מִכָּל צְרוּתֵיהֶם פִּתְאֹם יִצְאוּ,
 כַּנְּשֵׁר הַמְהִיר שְׂמָעַם פּוֹרַח,
 מִשְׁפָּל מִצְבָּם חִישׁ יִנְשָׂאוּ:
 מִבְּלַתִּי אֵב וְאִם הַחַזִּיקָה פְּלִדָּ
 וּתְלַקַּח אֶסְתֵּר אֵל בֵּית הַמֶּלֶךְ.²

גַּם כָּל אֲנָשִׁי תִבֵּל הַגָּה יְדַעוּ,
 כִּי שֶׁבֶל אֶת יְדֵיו שׁוֹכֵן שְׁמַיִם
 וּמִבְרָכִים מִצַּד, מִצַּד נִגְרָעוּ;
 לַגִּבְר הַחֲרָשׁ הִיטִיב עֵינָיו,
 וְאֲשֶׁר לֹא טוֹב יִרְאוּ, הֵן טוֹב יִשְׁמְעוּ
 וַיִּחַן תַּחֲבֻלוֹת לַנְּבָה רַגְלָיו,
 וַיִּרְבַּ הַעֲצָמָה אֵל חֲסָרֵי מַחַ,
 וּלְהַפְּדוֹ - הַחֲכָמָה אֵל חֲסָרֵי כַחַ.

צַח. גם את מחשבותיו על היהדות הביע שד"ל לפרקים בצורה של שירים. מחשבותיו קרובות בכלל אל השירה. הוא מעמיד את קיום העולם בכלל וקיום היהדות בפרט על הרגש. החכמה היא אצלו לא ההשכלה, כי

¹ תרדמה. ² מנערה יתומה. בלי אב ואם, המחזיקה כלי־טוֹיָה, לוקחה אסתר לבית המלך. ³ על־פי הפסוק בקהלת ז' י"ד: "ביום טובה היה בטוב וביום רעה ראה", ששד"ל מפרשו בפרושו על קהלת: ביום טובה היה בטוב ואל תחבונן בענין קלקולי העולם וביום רעה ראה והסתכל, למען תדע "כי גם את זה לעומת זה עשה אלהים".

אם ההנהגה הטובה ותקון המדות, וזאת היא דרך החכמה שבספרות ישראל העתיקה. לפי שד"ל. הוא נמשך בזה במקצת אחרי נפתלי הירץ ויזל (ראה ספר ראשון, סעיף מ"ח). אך הוא פרש את הדברים, הרחיב והעמיק אותם עד כדי שיטה שלמה. לשד"ל אין גם ההנהגה הטובה ותקון המדות ענין של השכלה, כמו אצל ויזל, ואדרבה, הוא מעמיד אותם, כרוסו והרומנטיקים שנמשכו אחריו, בנגוד אל ההשכלה. שרשם בתמימות לב האדם, ברגשי הנדבה שבקרבו, רגשי לבו הטהורים והנקיים. יסוד היסודות של המדות הטובות היא, לפי שד"ל, מדת החמלה שבלב האדם, והמדה הזאת מטבעה באדם מתחלת יצירתו, ובה שרש האהבה והחסד, וגם שרש הצדק והיושר. היהדות, לפי שד"ל, מדריכה את האדם בדרך החמלה הזאת והיא לה היסוד הראשון:

היסוד הראשון, והוא האמצעי המיוחד לתקון המדות, הוא החמלה. מדת החמלה הטבעה באדם מתחלת יצירתו, והיא בו שרש האהבה והחסד והיושר, והיא לבדה המביאה אותנו לעשות מעשים טובים שלא על מנת לקבל שכר, לא בדרך הטבע ולא למעלה מן הטבע, לא בעולם הזה ולא בעולם הבא. כי מדת החמלה היא שכר לעצמה, כי החומל כואב בכאב רעהו, ולא ישקוט עד אם יחבוש את שבר רעהו ומחץ מכתו ירפא.

ואמנם הרגשת החמלה היא נמצאת באמת, אם מעט ואם הרבה בטבע כל אדם. וראיה ברורה לזה, כי אנחנו רואים כי אבירי-לב הרחוקים מצדקה, המבלים ימיהם בשמחה ובמשתה, הם מרחיקים מעליהם העניים והאביונים וכל נגוע מפה אלהים ומעונה. ולמה זה? מפני שראית פניהם ושמיעת נאקתם של האמללים עוכרת שמחתם ומביאה בלבם (שלא ברצונם ועל אפם ועל חמתם) עצבון ויגון, אם מעט ואם הרבה. ואיך זה, לולא שהחמלה טבעית בכל אדם ומצויה ומורגשת גם לאבירי-לב? אין להכחיש, כי הרבה סבות מקריות תוכלנה להחליש באדם כח החמלה והרחמים, ולשימו אכזרי וקשה-לב, אך כל זה במקרה, לא בטבע. אם ראינו ושמענו אנשים, אשר התאכזרו על רעיהם בלא חמלה, לא היה זה אלא מפני השנאה והקמה והנקמה, המקלקלות את השורה ומעבירות את האדם מדעתו, או עשו מה שעשו לצרך השעה להשיג מבוקשם. ואין ספק, כי גם האנשים הנראים אכזרים ביותר הם גם כן לפעמים חומלים ומרחמים. — והנה הרגשת החמלה היא לבדה תספיק לעשות האדם בוחר בטוב ומואס ברע, כי מי שיכאב לבו בכאב רעהו ובצרתו לו צר, אין ספק שלא יגרום

רעה לרעהו, אבל בהפך, ישתדל לגמול חסד לכל אדם ולהיות לעזר להם להצילם מרעתם. ומהחמלה תמשך גם כן אהבת הצדק והמשפט. כי בראותי שני בני-אדם הבלתי ידועים לי אני חומל על כל אחד מהם בשוה, ולפיכך לא אעשה טובה לאחד שתצא ממנה רעה לאחר, אבל אבחר שיהיה גורלם שוה, ואם אראה האחד גוזל חפץ מיד הברו אחפוץ להוציא את בלעו מפיו ולהשיבו לבעליו. – לפיכך אם נחפוץ להדריך הילד בדרך הטובה, ושתהיה הדרכתנו מועילה באמת לתקון מדותיו, אין לנו אלא להשתדל להוסיף כח ואמץ להרגשת החמלה הנטועה בלבו, וזה בדבור ובמעשה. כי כמו שאם נרגילהו לראות מעשי אכזריות ולשמוע תהלות אבירות-לב, אין ספק שתחלש החמלה בלבו, ומעט מעט יתהפך הילד ויהיה איש קשה ואמיץ-לב, ככה אם נרגילהו לראות פעולות חמלה וחסד ולשמוע תהלות החסד והחמלה וגנות אמץ-הלב וקשיו. תתחזק בלבו מדת החמלה והרחמים ויגדל הילד ויהיה לאיש חומל ורחמן, צדיק, ישר ונאמן.

והנה התורה הזאת, אשר שם משה לפני בני-ישראל, היא מדריכה אותנו בדרך החמלה והחנינה. על-ידי מה שצותה להניח לקט, שכחה ופאה לעני ולגר, ליתום ולאלמנה, ועל-ידי מה שאסרה לקחת מן העני נשך ותרבית, ומה שאסרה לבוא אל ביתו לעבוט עבוטו, ומה שצותה לבלתי חבול רחים ורכב ולבלתי חבול בגד אלמנה, ומה שצותה: אם חבול תחבול שמלת רעך עד בא השמש השׁיבנו לו, והתבונן במה שכתוב אחר הצווי הזה: "כי היא כסותו לבדה, היא שמלתו לעורו, במה ישכב?" – וכן: "השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל לאמר: קרבה שנת השבע, שנת השמטה, ורעה עינך באחיק האביון ולא תתן לו – נתן תתן לו, ולא ירע לבבך בחתך לו." – וכל-כך היתה החמלה חביבה וגדולה אצל נותן התורה יתברך, עד כי מיד אחר מתן תורה, בבואו ללמד את העם המשפטים אשר יתנהגו על פיהם, במה פתח? "כי תקנה עבד עברי" – הכל יודעים מה היה מעמד העבדים בימי קדם, שהיו אחוזו קוניהם, הם וורעם, כשור וכחמור, והיה האדון רשאי להכות ולהרוג את עבדיו ואין מחריד. והתורה בתחלת משפטיה קראה דרור לעבד עברי, לבלתי יעבוד יותר משש שנים, ואפילו העבד הכנעני אסרה להרגו או להכותו מכת אכזרי; וצותה, שאם יכהו אדוניו ומת תחת ידו, נקם ינקם, ואם ישחית עינו, או יפיל שנו, לחפשי ישלחנו. גם צותה, שינפש העבד בשבתות ובחגים. – ולא על האדם לבדו צותה התורה החמלה והחנינה, כי גם

על הבהמה והעוף, וזה מצד אחד לטובת בעלי-החיים עצמם, כי רחמיו על כל מעשיו; ומצד אחר הוא לתועלת האדם עצמו, כדי שיתרגל במדת החמלה ולא ילמד מדת האכזריות. מן המין הזה היא מצות לא תחסום שור בדישו¹, וכן לא תחרוש בשור וחמור יחדו², כי — כדברי רבי אברהם אבן עזרא — אין כח החמור ככח השור, וכן ושור או שה, אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד³, וכן מצות מנוחת הבהמות ביום השבת. וצוהה התורה לכבד את המרחם ולחמול עליו, אפילו הוא בהמה ועוף, וזה במצות שלוח הקן. כי הגה האם הרובצת על האפרוחים או על הביצים יכולה היתה לעוף ולהמלט על נפשה, בשמעה או בראותה האדם הקרב אליה; ולמה לא תעוף ותנצל? מחמלתה על בניה. ואם יהיה האדם רשאי לקחתה, יתרשם בלבו. כי החמלה ענין גרוע ומנהג שטות, הגורם רע לבעליו, ובהפך: להיות לקיחתה אסורה לו, יקר תפארת מדת החמלה יוחק בלבו חקוי עמוק ו⁴.

צמ. שד"ל מעמיד את מדת החמלה היהודית הזאת בנגוד אל ההשכלה המטפיסית והמדעית, בנגוד אל חכמת יון. כל ההשתדלות של חכמי יון וההולכים בעקבותיהם ליסד את תקון המדות על יסודות אחרים מיסוד החמלה לא הצליחו, לפי דעת שד"ל, מה שהשכל אומר לאדם, כי עליו להתגבר על תשוקותיו ועל תאוותיו, אם מפני סופי התאוות והתשוקות להביא לאדם לא אשר והצלחה קימת, כי אם לגרום לו צרות ומכאובים — דעת הקינים והסטואים היונים — או מפני שתועלת החברה היא, כי אנשים ילכו בדרך ישרה, ולכן ראוי לכל אדם ללכת בדרך ישרה ולדרוש את שלום החברה, כי בשלומה יהיה גם לו שלום — דעת מבקשי התועלת במוסר — ועוד דעות בדומות להן, הנובעות, לפי שד"ל, כלן מהדעת השכלית של היונים, אינן מועילות ליסד את המוסר על יסוד נכון, יסוד המוסר והמדות הטובות הוא רק רגש החמלה, ובוה נבדל העולם היהודי מן העולם הנכרי: אַבְרָהָם מִסְמוֹס מִצַד זֶה וְאַטְיִצְיָסְמוֹס מִצַד אַחֵר. אַטְיִצְיָסְמוֹס הוּא: שְׂכָל, חֲשׁוֹן, תּוֹעֵלַת, סֹדֵר שֶׁל דְּבָרִים וְיוֹפֵי חִיצוֹנִי, בְּעוֹד שְׂאֵבֶר מִסְמוֹס הוּא: אֲהַבְתָּ הַלֵּב, מִסִּירוֹת־נַפֶּשׁ. הַתְּלַהּבוֹת דְּתִית וְיוֹפֵי פְּנִימִי.

את העולם היהודי המיוחד אין שד"ל רואה בזה, כי ליהודים יש דעת-אלהים נשגבה ואמתית (ראה למעלה, סעיף פ"ו ופ"ז, השקפתו של הרנ"ק), כי ליהודים יש אמונה מיוחדת, צרופה, כי אם בזה שחנכו את היהודים ברגש-נדבה מיוחד, ברגש של חמלה. העולם היהודי עומד על רגש של צדקה, ובוה נבדל

¹ חקיקה עמוקה.

העולם היהודי מהעולם הנכרי, ובוה נוצר העם היהודי להיות למופת ליתר העמים. לא במושגיו הנעלים יותר על האלהים. הוא נוצר להיות עם קדוש במעשיו הטובים.

כמנדלסזון (ראה ספר ראשון, סעיף מ"ה) מדגיש גם שד"ל את ערך המעשה בחיי היהדות, אך מנדלסזון, האיש של האמונה היפה, השכלית. ראה בכל־זאת את המעשה כהדרכה לאמונה, בעוד ששד"ל, איש־הרגש, רואה במעשה הדרכה לחיי קדושה, והוא מִסד על זה בחירת ישראל. כמנדלסזון, שהיה רואה בזה עֶזְל, לו נתנו לישראל בארץ פלא אמתות נצחיות. שלא יספיק כח בינת בני־האדם להגיע אליהן בדרך טבעית (שם, סעיף מ"ו), כן גם שד"ל, כאילו היה רואה בזה עֶזְל לו היינו אנחנו מיוחדים בדעות נעלות ונשגבות שנתנו לנו. אנחנו מיוחדים בזה, שהטילו עלינו חובות קשׁות יותר לקימן. ובוה עלינו להיות למופת לכל באי־עולם. על־פי יסוד זה מבאר שד"ל את ההתבדלות של בני־ישראל מיתר העמים. עליהם היה להִבְרַל ולהיות קדושים ככהנים. גם רבות מן המצוות יסודן בשרש קדושה זה — כי יתגבר היהודי על התאוות וימשול ברוחו. רבוי המצוות בכלל והחקים מרגיל את היהודי למשול ברוחו ולסבול ולפרוש.

ק. לשד"ל, איש־הרגש. היה חשוב הרבה ביהדות הצד הפלאי, המעורר את הרגשות. ולכן האמונה בתורה מן השמים ובהשגחת אלהים על ברואיו היתה חשובה לשד"ל מהאמונה הצרופה, הטהורה והנקיה באחדות אלהים — מהמונות־איס־מוס הטהור. שד"ל נלחם כל ימיו נגד אלה, שנותנים מקום לרפיון האמונה בתורה מן השמים ובהשגחה ומדגישים הדגשה מיוחדת את המונות־אסמוס הטהור, התבוני והשכלי. אצל שד"ל אף מתבלטת הנטיה לתת ערך גדול יותר לאמונת היחוד הפשוטה, לאמונת העם. ולכן התנגד גם הוא — כמנדלסזון בשעתו (ראה ספר ראשון סעיף מ"ה), אכל מטעם אחר — לאלה שמעמידים עיקרים, יסודות וכללים שכליים. ליהדות, או לאלה שאמרו לעשות את היהדות גדורה ומסויגה. הוא התנגד להרמב"ם גם על אשר העמיד עיקרים ליהדות וגם על אשר היה ברצונו בחבור ספרו "משנה תורה" לעשות את היהדות גדורה וקבועה לכל הדורות. רָאָה רָאָה שד"ל בכל זה את יד החכמה היונית עם שכליותה היתרה. שד"ל גם התאמץ להוכיח — בדומה לבן ארצו יש"ר מגוריצייה (ראה ספר ראשון, סעיף ע"ב), אבל לא מטעמו, — כי המשנה גם היא והתלמוד אין ביסודם ובאפיים הראשון מִסְפָּר־חֻקִּים, והביא כל מיני ראיות להחלטה אחת שהחליט, כי גם אחרי חבור המשנה והתלמוד לא נכתבו אלה ימים רבים

על ספר, ולא היו אלא תורה שבעל־פה, ענין של מסורת חכמים, הקרובה אל מסורת העם.

גם מהנבואה לא נתן שד"ל להסיר את המעטה הפלאי והוא, בעל החוש הלשוני הדק והמבין הגדול בהבדלי סגנון, נלחם כל ימי חייו עם חכמים גדולים, מובהקים, המאחרים את הפרקים בישעיה, מפרק מ' ואילך, עד גלות בבל. הוא ראה בזה מעין כפירה בכח הפלאי של הנבואה, היכולה לראות ולחזות מראש את אשר יקום ויהיה גם אחרי ימים רבים, עם הפרטים. שד"ל, הרומנטיקן הגמור, ראה את כל קיום היהדות על יסוד הפלא, ויתר מכל אמר לשמור על פלא זה, שיתקיים.

קא. אחת מן המלחמות הגדולות של שד"ל בימי חייו היתה מלחמתו בפילוסופיה של שפינוזה (ברוך שפינוזה נולד בעיר אמסטרדם לאחד מגולי ספרד בשנת שצ"ג, נחרם על דעותיו ומעשיו בשנת תט"ז ומת בשנת תל"ז), פילוסופיה פְּנְתִיאִיסְטִית זו, שאחד מן הרומנטיקים האשכנזים אמר עליה, שהיא "רוויה אלהות", והרומנטיקים כלם או שהיו נוהים אחריה או שהיו קרובים אליה. הרומנטיקן שד"ל התנגד תכלית נגוד לפילוסופיה הזאת, יען כי על פיה יש לעשות טוב, לא מתוך חמלה — שפינוזה קורא לזה "רחמנות של נשים" — ולא מתוך נגיעה בדברי, רק על־פי שלטון השכל בלבד. האדם החי על־פי שלטון התבונה שואף ככל האפשר, על־פי שפינוזה, שלא לבא לידי התרגשות של חמלה זו, שהיתה ליסוד היסודות בתורתו של שד"ל ובתורת היהדות שלו (ראה למעלה, סעיף צ"ח, צ"ט). על־פי יסוד שיטתו של שפינוזה, שהכל בה הכרחי, אין מקום גם להשגחה, ליסוד הפלאי הנה בחיי האדם ובחיי העם, ששד"ל הקפיד עליו מאד (למעלה, סעיף ק'). ולכן ראה שד"ל בשיטת שפינוזה את מקור הכפירה.

שפינוזה היה לשד"ל גם סמל של הפרישה מן היהדות ההיסטורית, והוא שנא את כל אלה שיצאו מחוק שיטת היהדות הרגילה, כל אלה שהתרחקו מאמונת העם הפשוטה, בלשון חכמים: שהציצו ונפגעו. מטעם זה התנגד שד"ל גם ל"קבלה" וכתב בימי־נעוריו את ספר ה"וכוח על חכמת הקבלה" — נגד החכמה הזאת. שד"ל דבק בכל אלה שדבקו ביהדות ההיסטורית, והוא דבק מפני זה גם בחכמת ישראל, שהתעוררה בימיו. אך "חכמת ישראל" שלו היתה הדבקות ביהדות, זו שראה אותה בימיו שוקעת במערב, וביחוד באיטליה, ולכן היה שד"ל כל ימי חייו אי־שִׁרִיב ומדון לרב החכמים שעסקו בחכמת ישראל. נוטה היה לחשד ונדמה לו תמיד, כי גם אלה שדבקים בחכמת־היהדות אינם דבקים עוד ביום ביהדות עצמה. לשד"ל היתה חכמת ההיסטוריה של היהדות — השיבה אל הדרך ההיסטורית של היהדות.

פרק ארבעה-עשר

ההתעוררות במזרח

המזרח בשעת שקיעת ההשכלה במערב. ההתעוררות להשכלה בין היהודים בפולניה ובליטה שבאה בימי נפוליון. ספרות ההשכלה העברית לשם פתרון שאלת היהודים בממלכה. נצני ההשכלה העברית שעלו במקומות שונים בממלכה. יצחק בר לוינסון (ריב"ל). תולדותיו. ספריו שהועילו הרבה להפיץ את דעות ההשכלה. «תעודה בישראל». השאלות שהריב"ל עונה עליהן בספרו זה. המעשיות בשאלות האלה ובדרך הצגתן. האפן המעשי של התשובות. לוינסון על חובת האיש הישראלי ללמוד מלאכה או אומנות. עבודת האדמה. הדעות של לוינסון הקרובות אל דעות המשכילים העברים באשכנז. הצורה המעשית שהדעות האלה מקבלות בספריו. הוא מנסד אותן על התלמוד ועל הספרות הרבנית. קרבתו בזה לחכמי גליציה. הרצאתו הפשוטה הקרובה לאפן הרצאתם של חכמי אשכנז. האסתטיות שלהם והמעשיות שלו. חסר החריפות בדבריו. בלי «מליצה». הראיות הרבות וההוכחות של לוינסון. חסר היצירה בדבריו. בעל-האסופות. הנכנע תמיד למוסכמים. לא סותר דעות נושנות, כי אם מתבר ומתקן אותן. ספרו «בית יהודה». מה שהמחבר כולל וכורך בו. אין «בית-יהודה» בלי «ירושלים» של מנדלסזון. הרוח של משפחה ומסרת קדמוניה השורר «בבית-יהודה». הפתוס הלאומי הנכר לפעמים בספר. הפתיחה. המעלות והסגולות שיש לאומה הישראלית. הכל נופל תחת גדר הדת. הרכבת היהדות החדשה בתוך היהדות הישנה. היהודי מצוה על מצוות ההשכלה. חק ההשכלה. הצעת התקונים המעשיים שבסוף הספר «בית-יהודה». יתר ספריו של לוינסון הנכונים. הסטירות של לוינסון נגד «חסידים». פני ההשכלה העברית הראשונה בליטה ובגלילות הקרובים אליה. השכלה שכולה פשט. החקירה בלשון והקולטוס של הלשון בליטה. הנטיה למדעים פוזיטיביים. מ. א. גינצבורג. קולומבוס והשאיפה לרחבי העולם הגדול. ספרו «דביר». הסגנון שלו הפשוט. שיש בו עם זה מן הרגש ומן ההתעוררות הזקה ומן הנעימות. השקיפות שבסגנונו. הפקחות העולמית והחדוד הקל והיפה. התרגומים, שלהם נתן מ. א. גינצבורג בעיקר את כחו. ספרו המקורי «אביעזר». המגמה של הספר. המשל שבהתחלה. המראה על מקור השם וגם על המקור הספרותי עם הנטיה אל הטבעיות ואל הטבע. השורות הראשונות בספר, המספרות כי קרא גינצבורג את «חזון ואמת» של גיטה. השפעת גיטה הגכרת בהרצאה. החיים העניים בעיר קטנה בזמוט. המלמד וה«חדר». המשלים הרבים. הבאים גם הם ללמד. ההשכלה המלפפת את הספור מן ההתחלה. מותו של מ. א. גינצבורג בדמי ימיו. ההשכלה בזמן מותו. הנסיונות ליסד מאסף לפרחי השירה והספרות. «פרחי צפון». ההשכלה האנושית מאד.

קב. בשעה שבמערב, באשכנז והארצות הקרובות אליה. כבר שקעה שמשו של ההשכלה העברית עוד היה המזרח – פולניה מחוץ לגליציה, ווליניה, ליטה.

רוסיה הלבנה ויתר ערי רוסיה שישבו בהן יהודים - ישן כמעט את שנתו, שנת ימי-הבינים. ההשכלה הברלינית עוררה פה בתחלתה רק יחידים, לרב היו יחידים אלה מבין הנוטים על-פי טבעם הפנימי להשכלה, שנמצאו גם קודם פה ושם בפולניה (ראה למעלה, סעיף ע"ה) ובליטה. יש שנספחו אל ההשכלה גם אנשים מבין העשירים, הקרובים למלכות, וכדומה. בין הסופרים שלקחו חלק ב"המאסף" נמצא עוד בשנת תקמ"ה דב ב"ר אריה הלוי מדלהינב במדינת ליטה, כמו כן כי הדפיס שירים ב"המאסף החדש", שיצא בעריכת שלום הכהן, המהנדס והתוכן אברהם יעקב שטרן (תקכ"ט - תר"ב), יליד הרובשוב בפולניה, שישב אחר-כך בורשה. בין החתומים על "המאסף" נמצאו אנשים גם מן המזרח. היו ביחיד ערים, שהיתה בהן איזו מסרת של השכלה. בין הערים ההן היתה זמושץ בפולניה, שממנה יצא עוד ישראל זמושץ, רבו של מנדלסזון (ספר ראשון, סעיף מ"א), שקלוב והסביבה ברוסיה הלבנה. בבית-הדפוס העברי, שעמד בשקלוב, נדפסו עוד באמצע המאה הששית לאלף זה ספרים שהיה בהם מן "המליצה" ומן החכמה, ולא רחוק מהעיר הזאת, בעיקר אוסיצה, היה אחר-כך מושב ה"שר" יהושע צייטלין, שבבית-המדרש שב"חצרו" ישבו רבנים משכילים ועסקו בתורה ובחכמה. ביניהם ברוך משקלוב, שתרגם את ספרו של אִיקְלִידוֹס בחכמת-השעורים והדפיס ששה מאמרים ממנו (האג תק"מ) וחבר ספרים בחכמת התכונה, האנטומיה ועוד. ביחוד נמצאו אנשים נוטים להשכלה בוילנה. מלבד מחברים רבניים, שנטו במקצת להשכלה, נמצא עוד בראשית ימי ההשכלה שם הרופא יהודה בן מרדכי הורוויץ (מת בשנת תקנ"ח) שחבר ספר "צל המעלות" (קניגסברג תקכ"ד) על המדות והמוסר בחרוזים, ספר "עמודי בית יהודה" (אמשטרדם תקכ"ו), חקירות בדת, במוסר ובמדות, ועוד ספרים שיש בתכנם מן ההשכלה. בין ההסכמות על "עמודי בית יהודה" נמצאת גם הסכמה של מנדלסזון ושיר מאת נפתלי הירץ ויזל. מימי הגאון רבי אליהו מוילנה (ת"פ - תקנ"ח), בעל השכל הישר והעמוק, שנטה בכל אל הפשט ומאס בפלפולים וב"חלוקים" והתנגד הרבה אל ה"חסידות", גברה בכלל מדת הבלרת השכלית בין חכמי ליטה, והיא שסללה את הדרך ליחידים מעמיקים אל השכליות בכלל ואל ההשכלה. היחידים האלה, שהיו גם בפולניה וגם בליטה ובגלילות הקרובים להן, הכניסו לרב את השכלתם אל דברי התורה שלהם. יש שהם נשאו גם דעה למרחוק והעמיקו לראות בעניני החיים, כמו רבי מנשה מאיליץ (תקכ"ז - תקצ"ג), אדם מקורי, בעל רוח כביר, שלא מצא את דרכו בחיים, יען כי לא מצא את מקומו בליטה שבימים ההם ואת זמנו. ספרות זו, שנולדה עוד "בין החומות" - על גבול התקופה החדשה - אינה שייכת עוד לספרות ההשכלה, בעיקר על-פי צורתה, צורתה עוד היתה

לרב רבנית: הסגנון מעורב הרבה ביסודות בלתי-עבריים, או מנומר מאד במאמרים ופתגמים מספרים שונים, הנאמרים ברמז ונדרשים על-פי דרש. מהספרות הזאת יש להזכיר ביחוד את הספר „שְׁלֵמָה מוֹל אֶדְרָם” (ורשה הרע"ד) מאת שמואל אריה צהלין מפּינטְשֵׁב, הכולל „שבע מעשיות שונות מאנשי מרמה”, מעין הנובלות הראשונות בספרות העברית החדשה. אך כתובות עוד בנוסח ימי-הביניים, ביחד עם באורים ופרושים למקומות קשי-הבנה בתלמוד ומדרש, וכל ספורי-המעשה הוא על-פי דרך ספרי ימי-הביניים. יש שכתבו את דבריהם הפרושים גם בחרוזים, בסגנון של מליצי ימי-הביניים. גם המשכילים הראשונים בפולניה ובליטה, אלה שעמדו כבר ברגלם האחת בתחום ההשכלה, כמו טוביה פֶּדֶר (ראה על-אודותיו למעלה, ע"ף ע"ח), לא יכלו להשתחרר מזה.

ההתעוררות להשכלה בין היהודים בפולניה ובליטה ובגלילות הסרובים להן החלה, כנראה, בעיקר בימי מלחמת נפוליון. בימים ההם נפרצו גבולות הממלכות והתסיסה הנפולינית גם היא הכניסה תסיסה בלבבות. לפני ימי נפוליון ולאחריהם היו נסיונות שונים מצד אנשי-המלוכה בפולניה וברוסיה למצוא פתרון לשאלת היהודים. שאלת היהודים עמדה כל הזמן על הפרק והשלטון הרוסי כאילו אמר אז לפתור אותה על-ידי „השכלה”.

ספרות ההשכלה העברית, שנולדה בשנות השמונים למאה שעברה למספרנו (רק קונטרס אחד בשם „קול שועת בתי-הודה” מאת יהודה ליב נַחוּבִיץ-מת כמומר בשנת תקצ"ב - והוא תרגום מחברתו שחבר שנה אחת קודם ברוסית בשאלת היהודים, שגם היא רק מעין תרגום והעתקה מדעות המשכילים היהודים באשכנז, יצא לאור בשקלוב עוד בשנת תקס"ד), נולדה אפוא בזמן של השכלה לשם פתרון שאלת היהודים בממלכה. היא נטתה מלכתחלה להיות מעשית. המשכילים גם נלוו לכתחלה אל כת ה„מתנגדים”, שחנו על דגל הגאון מוילנה, אשר רדף הרבה את ה„חסידות”. גם מצד זה היתה ההשכלה הזאת נוטה מלכתחלה לעסוק בדברים הנמצאים „מתחת לגלגל הירח”, כמו שהביעו זה לפנים בספרות ימי-הביניים. בנגוד אל ההשכלה העברית בגליציה לא היתה ההשכלה העברית ברוסיה מטפיסית הרבה.

קנ. צנני ההשכלה העברית עלו כמו בבת-אחת במקומות שונים במדינות המערביות שתחת השלטון הרוסי בימים הוים. אך ההשקפות של ההשכלה נתגלו ביחוד מבין סופרי ההשכלה הראשונים בספריו של החכם הווליני יצחק בֶּר לִינְסוֹן (ריב"ל). זה שנמצאו מי שקראו לו בשם „מנדלסזון הרוסי”. יצחק בֶּר לוינסון נולד בשנת תקמ"ח לאביו יהודה לוי בעיר קרְמֵנִיץ שבווליניה. אביו של יצחק בֶּר היה ממשפחת סוחרים עשירה וחושה. הוא אהב

את מליצת הלשון העברית ואת בנו הנוולד לו למד גם תנ"ך. דבר בלתי-רגיל בימים ההם, וגם שפת רוסייה. בהיות הנער כבן עשר כבר ידע הרבה מן התלמוד וכמעט כל ספר התנ"ך היה שגור על פיו. שקדן גדול היה וזכרונו היה בלתי-מצוי. הוא ישב בבית אביו על התורה עד היותו בן שמונה-עשרה. אז נשא אשה ובא לשבת בעיר רדזווילוב על גבול אוסטריה (גליציה). שם למד את הלשון האשכנזית. הצרפתית והרומית וקרא ועיין בספרות שבלשונות ההן. על-ידי ידיעת הלשונות נמנה בשעת מלחמת צרפת ורוסייה, בשנת תקע"ב, למתרגמן על-יד אחד הגנרלים הרוסים, מפקד בעיר רדזווילוב. מלב עבודה ויגיעת בשר ורוח חלה לוינסון בקדחת-העצבים. הוא בא אז לברודי בגליציה, לשאול שם ברופאים. שם התודע אל המשכילים העברים, ביניהם יצחק ערטור (סעיף ע"ט). את מחיתו מצא בעבדו בתור פנקסן בבית-מסחרו של אחד המשכילים, ואת שאר זמנו הקדיש להשכלה. לוינסון בא אחר-כך לטרנופול, ושם כרת ברית-ידידות את "שר" ההשכלה העברית בגליציה, יוסף פריל (סעיף ע"ח), ובהשתדלותו נמנה למורה עברית בבית-הספר הריאלי ליהודים בברודי. לוינסון תרגם אז לשפה המקדבת בפי היהודים את "לוח המכס" הרוסי, ספר שמושי, ובא לז'ולקבי, מקום מגורי הרנ"ק (סעיף פ"ב-פ"ט). להדפיס שם את הספר. הוא התודע אל הרנ"ק והתהלך אתו חדשים מספר. את הזמן שבלה בחברת הרנ"ק ראה לוינסון כזמן היפה ביותר בחייו. לרנ"ק ראה לוינסון גם את חברו וכתביו והקשיב למשפטו עליהם. אחד החבורים האלה, בשם "המוזכיר", זכה בעיני רנ"ק. עד כי הבטיח ללוינסון להשתתף גם בחלק מהוצאות הדפוס. לוינסון לא הדפיס את הספר הזה, שחלקים ממנו נכנסו לחבוריו, שחבר אחר-כך. במשך ימי שבתו בגליציה התודע לוינסון גם אל יתר החכמים והסופרים שם, לשי"ר (סעיף צ'-צ"ב), בלוך (סעיף פ"א) ועוד. לבקשת אחדים ממשכילי קרמניץ שב לוינסון שמה בשנת תקפ"ה. הוא היה למורה בבית אחד העשירים וחבר ספר "יסודי לשון רוסייה". הספר הזה לא ראה אור. הוא חבר אז את הסטירה "דברי צדיקים" (וינה תק"צ בעלום שם המחבר¹) נגד ה"חסידים" והתחיל לעבוד גם על המתעודה בישראל. הספר שצינו אותו אחר-כך כ"נר הראשון לרגלי ההשכלה לאחינו בני-ישראל במדינת רוסייה". אך לוינסון לא ישב זמן רב בקרמניץ. מפני הרדיפות של ה"חסידים", ועבר לברודי צ"ב. לאוסטראה ועוד. בכל הערים האלה הפיץ לוינסון דעת ה"השכלה" ועשה נפשות לה. בשנת תקפ"ג שב לוינסון לעיר מולדתו קרמניץ, ושם חלה מחלה כבדה ושכב

¹ המחבר כנה עצמו בשם יעבץ רקח ממשפחת בן-לביא מעיר קצרינין. ויש באותיות של השם בסדר אחר יצחק בער, כמו כן באותיות של העיר - השם קרמניץ (קרעמיניץ) ובן-לביא הוא כבן-לוי (לוינסון).

על מטתו שתיים-עשרה שנה. במשך השנים האלה שקד לוינסון על ספרים רבים ועל למוד השפה הערבית, הסורית, היונית ועוד. את ה"תעודה בישראל" גמר עוד בשנת תקפ"ג. אך לא נקל היה למצוא דרך להוציא את הספר וגם פחד הקנאים היה גדול עליו. לכן פנה לוינסון בשנת תקפ"ז אל הממשלה בבקשה להוציא את הספר על חשבונה. באופן ששם הממשלה אשר יקרא על הספר יהיה למגן לו. הדבר הוצע לפני ניקולי הראשון והוא לא הסכים להצעה זו. אך צוה לתת פרס למחבר הספר אלף רובל. בינתיים יצא הספר מבית-הדפוס בוילנה (בשנת תקפ"ח). ולמגן לו היתה ה"הסכמה", שקבל עליו המחבר או המדפיס מאת ה"מגיד" בוילנה בימים ההם. הסכמה זו לספר באה בודאי מפני הדברים שנאמרו בו נגד ה"חסידים". כעבור זמן קצר אחרי צאת הספר נודע גם ענין הפרס שקבל המחבר מידי הקיסר וידי הקנאים רפו.

לממשלה פנה לוינסון עוד במקרים רבים, בראותו את עצמו בודד, הוא ו-משכילים" מספר, בתוך צבור של חסידי ווליניה וקנאיה. הוא גם האמין אמונה גדולה בהשכלה, שבכחה לרפא את כל שבר העם ואמר להביא את הרפואה לבתי-ישראל גם על כרחם של בעלי-הבתים, בעזרת הממשלה התקיפה. שם הממשלה המגינה עליו, היה ללוינסון כתרס מפני כל מיני פורעניות ובחברו את ספרו השני, ספרו הראשי "בית יהודה" (נשלם בשנת תקפ"ח ונדפס בוילנה בשנת תקצ"ט). ענה על שאלות, ששאל אותו בעניני הדת היהודית, הנסיך לין, שר ההשכלה או ברוסיה. בינתיים התקרבו גם היהודים החרדים ללוינסון ובקשו טובתו בשעת עליית הדם, שהיתה בעיר זסלב. הם בקשו ממנו, כי ימליץ בעד היהודים הנאסרים לפני שרי המלכות ויחבר ספר, שבו יראה את כל השקר שבעלילת הדם. לוינסון חבר אז את ספרו "אפס דמים" (וילנה תקצ"ז), שתרגם אחר-כך לאנגלית ולרוסית. הספר נכתב בצורה של וכוח בין יהודי ונוצרי, גם יתר ספריו של לוינסון היו מעתה לרב וכוחיים, נגד עלילות ודברי שטנה על היהדות והתלמוד. החשוב שבהם הוא הספר "זרבבל" בד' חלקים (נדפס רק אחרי מותו של לוינסון: ב' החלקים הראשונים באודיסה בשנת תרכ"ג-כ"ד וכלו בורשה בשנת תרל"ח). מלבד זה חבר עוד לוינסון הרבה מאמרים ומחברות - ביניהם גם מחברת ביהודית מדברת בשם "די הפקר וועלט" - וגם שירים חבר לעת-מצוא או תרגם שירים. רב הדברים האלה נדפסו רק אחרי מותו.

חיוו של לוינסון היו קשים מאד. מאז השתקע בקרמניץ באחרונה (משנת תקפ"ג) לא יצא עוד ממנה. כמעט כל השנים שכב במטה או ירד ממנה צעדים אחדים. רק לעתים רחוקות מאד עזב את חדרו. מאימת הקנאים התישב מחוץ לעיר, וכה ישב בודד וערירי - גם משפחה לא היתה לו, אחרי אשר גרש את אשתו בימי נעוריו ואחרת לא לקח - קרוב לארבעים שנה. ואשר שאלתני

איך אתה לך עם אנשי העיר הזאת? — כותב לוינסון שנים אחדות לפני מותו לאחד מידידיו — הלא כבר ידעת, כי בחרתי לשבת רחוק מהעיר מיום שבאתי לגור אחרי עובי עיר ברודי היקרה, בדד אשב מחוץ למחנה, ואין לי עסק עם שום אדם, וממחלתי לא אסבול ההליכה והטלטול, ולא הייתי בעיר פנימה זה שלשים וחמש שנים. אך תודה לה' כי זכני במתי מעט אוהבים מאנשי הישר והצדק, ואשר סביבי יתהלכו, ויבקרני לפעמים, שנתגדלו על ברכי, ומהם אשר ידעו את העולם, וכענבים במדבר מצאתי אלה הנבחרים והמה חביבים בעיני עד מאד. — ומלבד אלה מתי מספר מגרי העיר הזאת יבקרני פעם בפעם עוברי דרך הקרובים והרחוקים, כעברים כנוצרים, כקטנים כגדולים, ולפעמים יסבבו בכונה האורחים הללו כמה פרסאות מדרך נסיעתם, למען בוא הנה לראות את פני. יהי ה' אתם וישיב לאיש כגמולו". במכתב אחר משנת תרי"ז הוא כותב: וואני בתוך הגולה, מושבי עיר תלאובות: אין אורח, אין סופר, אין ספר, אין מגיד חדשות, אין קורא בספרים ואין רואה עלים חדשים". צער חסר הספרים, הנחוצים לו לחבור ספריו ולהשתלמותו הרוחנית. שעסק בה כל ימי חייו, היה גדול לוינסון כל השנים לא פחות מצער הפרנסה והכלכלה לאדם חולה, שלא היה יכול לחיות בלי סמך וסעד. הוא מת ביום כ"ד שבט שנת תר"כ בהיותו בן שבעים ושתיים.

קד. ספריו של לוינסון הועילו הרבה להפיץ דעת ההשכלה בין היהודים יושבי המדינות אשר תחת ממשלת רוסיה בימים ההם, ביחוד הועיל הרבה בזה ספרו הראשון "תעודה בישראל". לוינסון ענה בספר זה על חמש שאלות ראשיות של ההשכלה, ואלה הן: א. אם הכרח הוא לבעל דת יהודית ללמוד לשון הקדש על-פי הדקדוק בתכלית השלמות? ב. אם מותר לו ללמוד לשונות העמים? ג. הילמוד מהחכמות החיצוניות? ד. מה תועלת תגיענו בידיעת הלשונות והחכמות, אם הן מותרות? ה. ואף אם תגיע לנו תועלת-מה, אולי איננה שוה בנוק הדת ומכשול האמונה אשר יסבבו הלמודים האלה? — לוינסון מציג את השאלות האלה כאילו הציעו אותן אנשים, העים וידידים, לפניו ובקשו ממנו להורות להם את הדרך ילכו בה. לדעת איזה הם הלמודים ההכרחיים לשלמות האנושית בכלל ולשלמות האדם הישראלי בפרט. השאלות האלה ודרך הצגתן יש בהן מן המעשיות, והוא עונה על השאלות באופן מעשי: הכרח הוא ליהודי ללמוד לשון הקדש על-פי הדקדוק בתכלית השלמות, וממילא הכרח הוא ללמוד מקרא, תנ"ך, עד כדי להיות בקי בו; הכרח הוא לאדם מישראל לדעת גם לשון אחת לפחות מלשונות העמים, ביחוד לשון המדינה, ומותר לדעת ולקרוא ספרים גם בלשונות רבות, הדבר תלוי רק במה שנאמר בלשונות האלה; גם החכמות החיצוניות מותרות; יש תועלת בידיעת הלשונות והחכמות ואין בזה כל נזק לדת ולאמונה. הוא מביא על כל זה

ראיות רבות מן ההגיון וביחוד מדברי החכמים, חכמי-התלמוד. מן התלמוד מכיא לוינסון ראיות רבות על למוד הלשון העברית בתכלית השלמות, שהיא חובה, ועל יתר הלמודים והדברים. הוא גם מסדר רשימה שלמה של החכמים, ממשה רבנו ועד האחרון בחכמים שבין הרבנים, שכלם עסקו בכל הענינים האלה. בסוף הספר מסדיש לוינסון פרקים אחדים, לדבר בהם מחובת האיש הישראלי ללמוד איז מלאכה או אומנות לפרנסתו, ביחוד הוא מתאמץ להוכיח, כי העבודה הנעלה ביותר היא עבודת-האדמה.

הדעות שמביע לוינסון בספרו קרובות אל דעות המשכילים העברים באשכנז (ראה ספר ראשון, פרק ד'). ורק שבספריו הן מקבלות צורה מעשית. הוא גם מיסד את דבריו על התלמוד ועל הספרות הרבנית הנמשכת מן התלמוד, ובוה הוא קרוב לחכמי ישראל בגליציה (ראה למעלה, סעיף פ"א). גם בהרצאה הפשוטה, שהיא לפי כח ההבנה של כל איש, היודע לעין בספר, קרוב לוינסון לאופן ההרצאה של המשכילים העברים הראשונים מבית-המדרש האשכנזי, אלא שהוא איננו אסתיטי כמוהם. הוא אינו מעמיד כמוהם את הדברים על הצחות ועל היופי והנעימות, כי אם בעיקר על התועלת ועל המעשיות. אף סגנונו, שיש בו מן האריכות של משכילי-אשכנז הראשונים ומוכיר הוא לנו לפעמים את סגנונו של ויזל (ספר ראשון, פרק ה'), הוא יותר פשוט, ויותר מעשי ועניני.

בכל ספריו לוינסון מתוכח או מוכיח, אך הכל בפשטות, בלי חריפות יתרה. הוא אינו מרעיש את הלב בחדוש שבאמרו, בעמק וברחב שהוא מגלה לפנינו, כמו שהוא אינו לוקח את הלב שבי גם בנעימות שבדבריו, במליצה שבהם. אם יש שהוא מתגדר במקצת, אז רק בבקיות שלו. הוא פותח ספרים ומראה לכל: הנה כתוב כך וכך, שופע הוא הרבה ראיות והוכחות, כדי להראות את הדבר בעין, להוכיח באופן שאין עוד להטיל ספק בדבר, להשפיע על-ידי כך השפעה ודאית, להביא את הדבר לידי תכלית מעשית, להפיק מזה תועלת.

קד. לוינסון לא היה יוצר רעיונות חדשים ולא היה מעלה מחשבות חדשות, או נותן להם בטוי חדש. הוא היה בעיקרו מחבר ומצרף מחשבות של אחרים — מבצלי האסופות היה — ונכנע תמיד למוסכמים. ולכן את כל דבריו על ההשכלה בנה על יסוד מוסכמים כאלה. הוא לא סתר בכלל דעות נושנות, כי-אם חבר ותקן אותן. את היסודות לא שנה אף פעם, אולם לתוך היסודות הישנים הכניס איזה תקון חדש, הוסיף איזו שורה על שורות היסוד, ועליהן בנה בנין, שגם הוא מחובר ומצורף. תמיד היה טח טיח ומוסיף נדבך חדש על גבי ישן וישן על גבי חדש, וכך יצר בדעתו את "בית יהודה".

ספרו "בית יהודה", ביחד עם הספר "זרבבל", שמחברו ראה אותו כחלק

שלישי לשני חלקי "בית יהודה", הוא הספר הראשי של לוינסון. הספר הזה כולל קורות הדת לישראל מראשית היותה עד היום הזה, עם ראשי יסודות הדת וגדריה — וקורות האומה במעמדה המדיני — וראשי החבורים בתורה ותכן עניניהם, שעליהם הטבעו אדני הדת. וראשי החבורים בחכמות ומדעים וזולתם, שנתחברו בכל זמן מהזמנים ותכן עניניהם, וראשי החכמים והמחברים שקמו בכל דור, הן בתורה והן בחכמה. עד היום הזה. וקורות האבות מאברהם עד משה, ידיעותיהם, הנהגותיהם וצדקותיהם וכדומה. ויבוא בו מתולדות משה רבנו וגדולתו בבית פרעה, גם ידבר על הכתות שנתחדשו בכל זמן, וראשי התקנות שנתיסדו בכל זמן ומקום לטובת עם ישראל, והרבה באורים חדשים בלשון התלמוד, וביחוד בשמות התוארים והמלאכותיים שנתחדשו בזמניהם. — גם נלוה אליו אפן תחבולה, במועצות ודעת, לַיִשְׂרָאֵל הַמְּסֻלָּה לְאֶחֱיוֹנוֹ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל פֶּה בְּמִדְיָנָה בְּסֻצָּת תִּקּוֹן הַתּוֹרָה וְהַחֲכָמָה וְדֶרֶךְ-אֶרֶץ, אחר קבלת רשיון מאת הקיסר האדיר יר"ה. "הנה זאת תורת הבית הזה ותכניתו בקצרה". כולל בו המחבר וכורך בו יחד קורות הדת וקורות האומה במעמדה המדיני, וראשי החבורים בתורה וראשי החבורים בחכמה, וראשי החכמים והמחברים, הן בתורה והן בחכמה, וקורות האבות, הנהגותיהם וצדקותיהם וגם ידיעותיהם, ומתולדות משה באה בהדגשה מיוחדת גדולתו בבית פרעה, וקורות הכתות, והתקנות שנתקנו בכל דור לטובת עם ישראל וכו'. ונלוה אל הספר אפן תחבולה לַיִשְׂרָאֵל הַמְּסֻלָּה לְאֶחֱיוֹנוֹ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל פֶּה בְּמִדְיָנָה וכו'.

רוח של בעל-אסופות מרחפת על שער ה"בית". וככה הוא גם האולם וכל השערים הפנימיים. אין "בית יהודה" של לוינסון בלי "ירושלים" של מנדלסזון (ספר ראשון, סעיף מ"ה, מ"ו), עד כי גם השם "בית יהודה" נראה כמכוון לקראת "ירושלים", אך ביחד עם זה שורר בבית הזה יותר רוח של משפחה ומסורת קדמונית. לפעמים נכר בספר גם מעין פתוס לאומי. הדבר נכר בעיקר בפתיחה, המזכירה קצת מדברי החבר ב"כזרי" לרבי יהודה הלוי.

מהמעלות הסגוליות והנכבדות ומהשלמות הטבעיים (ות) והנקיים (ות)!

אשר תחשבנה לשלמות אומה ככודה ומאושרת, הוא: א. בהיותה מופלגת בקדמותה כמה אלפים שנה והיותה יודעת בברור גמור יחוסה הקדמוני עד צור מנו נחצבה. ב. בהיות לה מאז היתה לגוי הנהגות נמוסיות טובות וישרות, ודת מחוכמת שלמה וטובה, עד שגם אומות גדולות זולתה, המפורסמות במדע והכמה והמכובדות בעולם, ישאבו ממקור הדת הזאת. ג. להיות סופרי קורותיה מוחזקים מרב העולם לאנשי-אמת, וספרי דתה מוחזקים לְדַבְרֵ-

¹ והגריכשוה.

אלהים. בעדות קיום היעודים והנבואות אשר חזו נביאייה לעתים רחוקים[ות] ולא נפל דבר ארצה. ד. בהיות לה לשון יפה ושלמה וצחה מאד. ומאוסרת בכתב¹. ה. בהיות לה מקרב עמה חכמים וסופרים מופלגים ומליצים ומשוררים נפלאים, נביאי אמת ומחוקקי צדק, וחבורים הרבה – בכל זמן מעודה עד היום יפים ונעימים, ומהם אשר מועתקים לרב טובם ויפים ללשונות זולתן². ו. בהיותה נותנת מקרב עמה מחוקק־דת לאומות זולתה, הנודעות בעולם לאומות מחוכמות, מגדולי חקרי־לב וסופרים מופלגים. אומות הנותנות חתיתן על כל יושבי תבל. ז. בהיות לה בתי־מדרש לחכמיה ובתי־ספר לכל הנערים ורובם, קטנים עם גדולים, כזכר כנקבה, יודעים לקרות בספר וכתב לשון ארצם, עד שנמצאות לפעמים ביניהם גם איזו נשים בעלות חכמה ובעלות מליצה ושיר כאחד הגדולים. ח. בהיות לה עבודת ה' יפה ונעימה, ותפלות יפות ונהדרות בהדרי קדש והשופכות ענג אל כליות נפש העצובה, העומדת לבקש על נפשה. ט. בהיות אנשיה בטבעם רובם בעלי דעה והשכל, ומוכשרים לכל חכמה ומלאכה ולמסחר וקנין, ולא תעצלנה ידיהם לעבוד בחריצות אדמתם וכדומה מ[ה]עבודות ההכרחיות למחית אדם. י. בהיות ארץ מכורתה ארץ טובה ורחבת־ידיים, לא תחסר כל בה, כעדן גן אלקים, ועל מבואות ים מוגבלת, ומוכשרת לכל מסחר וקנין עם כל הארצות הקרובות והרחובות. י"א. בהיות אנשיה בעלי רוע וכח. גבורי־חיל, אנשי־קרב ומלומדי־מלחמה. י"ב. היותה בשבתה על אדמתה מאוסרת ומוצלחת ימים רבים, כן בימי השקט והשלום, וכן בשדה־קרב, בהצותה את אויביה. י"ג. בהיות לב אנשיה טובי־לבב, אנשי־אמונה, ובדרכי־מוסר יתהלכו למו, ומתנהגים כפי האפשר בצדק עם אחיהם בני בריתם, ועם הגר הגר בתוכם. י"ד. בהיות אנשיה רובם יפי־תאר וישי־מראה, וממזג בלתי גס ומגושם, ומהם רכים וענוגים כאחד מבני־חפש. ט"ו. גם בהיותה בארץ לא לה, מפוזרת ומפורדת בארצות שונות ואומות משונות ומשועבדת תחת ממשלתן, ולפעמים מנוגעת ימים רבים בשבט עברה וזעם ממושל אכזרי ומנוגשים בליעל, ובכל ימי עניה ומרדיה לא תאבד מכל וכל את דתה, חכמיה וסופריה, ולפעמים תוציא מחלציה גם אנשי־שם, ומחזקת בכל עז כפי אפשרותה את בדיקה, ומתנהגת גם אז במדות ובכוסר עם שאין לה קצין ושוטר ומושל מקרבה, ולא תסוג אחור ימינה מכל חכמה ומלאכה וכדומה. אם יש לה מקום ויד ללמדה, ולפעמים תשליך מנגד אח נפשה נגד כל אסון ופגע, העומד לשטנה, מבלי תת לה דרך אל מבוא גן החכמה

¹ שזכתה לכתב נאה ומקובל, רמו לכתב אשורי. ² ללשונות אחרות.

לאמר: לא תאכלו מפריו ולא תגעו בו פן תמותון. כספינה המטורפת במים אדירים מסועה וסער, והיא מתאמצת בכל כחה לחתור אל מחוץ הפצה, ותעפיל נגד שאון גליהם והמית משבריהם, אשר יפתחו לועם לבלעה או להתעותה בתהו לא דרך. ט"ז. כל הימים אשר תשב בגלותה בצל מלכים אחרים נושאת בלי תלונה על המדינה לכל דבר, כאזרחי הארץ, עם שאין לה לפעמים כל זכות של האזרחיים, ומקימת את שבועתה ביתר שאת ועז, לבלי היות נמנה בקושרים הקמים לפעמים. אבל רוחה נאמנת למלכה ולמדינתו ומרחקת כל פעולה טבעית – למען לא תחלל את שבועתה – להשיב על ידה אל קדמותה, לא תשועת חרב ולא תשועת פשע ומרד, אך תשב דומם ומיחלת עזר אלקי ממעון קדשו להשיבה על כנה כבראשונה. מכל המעלות והסגולות האלה יש באומה הישראלית. אף את זאת אמר לוינסון להראות בספריי, וביחוד בספרו זה, בבית יהודה."

קן. לוינסון ראה, כאמור, את "ירושלים" לפניו בחברו את "בית יהודה". גם הוא מדבר על המדינה לחוד ועל האמונה לחוד, אך אין הוא מבדיל, כבן-מנחם (ספר ראשון, סעיף מ"ה), הבדל גמור, פנימי, בין המדינה והדת. אדרבה, הוא כאילו מתאמץ לחבר את שני המושגים האלה לא רק בזה, שהוא קורא לשניהם דת ("דת נמוסית" ו"דת אלהית"), אלא בזה שהוא מניח כיסוד לכל דעותיו בספרו, מיד בעמוד הראשון, כי לא כיתר האומות האומה הישראלית אשר "אצלה [ה] דת התורתית והמדינית וכל הלמודים והמדעים וכל דרכי הנימוס ודרך-ארץ, הכל כאשר לכל, משולים, קשורים ומשותפים יחד, אין הבדל ביניהם, והכל נופל תחת [ה]דת התורתית". במקום להבדיל בין המושגים של המדינה והדת, כאשר עשה בן-מנחם, הוא מחבר אותם, ומרכיב בהם את "הלמודים והמדעים וכל דרכי הנימוס ודרך-ארץ". אמנם גם לדעה הזאת נמצא עדות ב"ירושלים" של בן-מנחם, אך מה שהיה לבן-מנחם ב"ירושלים" ענף רחוק, שהוא נאחו בו לפעמים בשעת מבוכה, נעשה לוינסון בבית יהודה "עיקר ושרש ראשון. לוינסון גם מדגיש, כי "הדת הנימוסית לא תוכל להשיג בשלמות תכליתה ואשרה הזמני, כִּי־אם בעזר הדת האלהית", וכזו זה הוא בנגוד גמור אל דעותיו של בן-מנחם ב"ירושלים", שיש בהן כונה להבדיל בין שתי הרשויות, המיוחדות לפי דעותי, רשות המדינה ורשות האמונה. לבן-מנחם "דת נימוסית" לחוד ו"דת אלהית" לחוד, ועל כל אחת לבלי לגעת בחברתה. והדת האלהית הנבחרה היא לפי בן-מנחם "הדת הטבעית". זו שהיא טבעית לכל בן-אדם מבין ומרגיש, ושמגיעים אליה בדרך טבעית, בנגוד אל "הדת הנגלית" על-ידי דרכים ונתיבות למעלה מן הטבע שיש בהאמונות בלתי-טבעיות (ספר ראשון, סעיף מ"ו). אך לא כן לוינסון. לפי דעותיו של לוינסון "הדת הנגלית"

היא גבוהה מהדת הטבעית. וכגבוה שמים מהארץ כן גבהה [ה]דת הנגלית ושגבה בחכמה וכשרון דעת מ[ה]דת הטבעית, וכמו חכמת אנוש ותחבולותיו נגד חכמת אלקים, כן [ה]דת הטבעית נגד [ה]דת הנגלית, כי היא ר"ל (רצוני לומר) [ה]דת הנגלית שלמה בתכלית השלמות, ככל מפעל ד', אשר ברא בתבל ארצו, ומביא את האדם, כחכם כבלתי-חכם, כוקן כנער, כגבר כאשה, אל התכלית הנרצה. לפי כן-מנחם ההתגלות המיוחדת של היהדות היא, כי יש בתכנה מן הדת הטבעית, ולפי לוינסון ההתגלות הזאת היא מיוחדת וגדולה על-ידי כך, שיש בצורתה ובדרכי גלויה, כמו כן בשלמות תכנה, מן הדת הנגלית, אולם הדת הנגלית הזאת שביהדות יסודה גם היא הדת הטבעית, זו של אברהם אבינו, שהיתה הכנה לזו של משה, וגם תכנה העיקרי של הדת הנגלית הזאת הוא טבעי: הרחקת עבודה זרה, ובכללה כל אמונת הבל. הדת עומדת בראש ובראשונה על דעות, שמחויב כל אדם להאמין בהן, ויש לה גם מעשה חיצוני וגופני, והוא הנקרא עבודת ה' המעשית, המעוררת אל לבב(ינו) והמוכרת אותנו פעם בפעם אל [ה]עבודה הרוחנית, שהיא לב העבודה.

לוינסון מרכיב באופן זה את היהדות ההיסטורית עם היהדות החדשה של ההשכלה, הוא מכניס אל תוך היהדות הישנה הזאת הכל: גם את הנימוס המדיני, גם את הדעות הטהורות והנקיות, בלי אמונה טפלה, גם את הלמודים והמדעים וכל דרכי הנימוס ודרך-ארץ, על כל מצוות ההשכלה האלה מצוה היהודי, הוא מצוה עליהן עוד מסיני.

קו, ההשכלה של לוינסון מעשית היתה, ולפי המגמה המעשית שלה היה טוב ורצוי לה, כי בארץ שהכל נשא עליה אז את חותם הדת והיהודים גם הם, שאליהם דבר שם, דתיים היו כלם, תשא גם היא עליה חותם דתי זה, גם בזה יש מן הדרך המעשית, כי חק ההשכלה יהיה לחק דתי - חק זה, שהיה חזק אז ותקיף.

המעשיות מלפפת כלה את הספר "בית יהודה", זה התורתי ביותר מבין ספריו של לוינסון, והוא גם גומר את הספר בהצעת תקונים מעשיים בחיי היהודים. יתר ספריו של לוינסון גם הם נושאים עליהם חותם המעשיות בזה, שהם לרב וכוחיים: מתוכחים עם אויבי היהודים והיהדות, שבדברי השטנה שלהם, בתואנותיהם ובעלילותיהם הם למכשול על דרך הצלחת היהודים, מעין אלה הן גם הפטריות האחדות שחבר לוינסון נגד החסידים, "דברי צדיקים" בנוסח של יוסף פרייל (למעלה, סעיף ע"ח) ו"עמק רפאים", קצת בנוסח של יצחק צ'קטר (סעיף ע"ט), (המחברת, מגלה עפה" נגד החסידות, שהדפיס א. דיינארד - קארני תרס"ד - על-פי כתב-יד של הריב"ל, ספק הוא אם הריב"ל חבר אותה, אין חותם הסגנון

של הריב"ל עליה). ב"עמק רפאים" הוא מספר שני חזיונות, אשר ראה אחד מ"מכה-ירח" (סומנבול) בעולם האמת.

מהחזיון הראשון :

בכ"ז לחדש טבת העבר באנו אל בית חולה אחד עם הרב בעל המופת... ואחר שעשה להחולה הוקונים כמשפט של בעלי הסודות האלה, והנה תרדמה נפלה על החולה וירדם. וישאל אותו הרב ראשונה מהות מחלתו ורפואתו. כידוע לו, והשיב לו החולה על כל דבריו. אחר זה אמר לו הרב: שאלו-נא אותו כחפצכם. ועמד השואל ושאל בדבר הגיהנום, ויספר לנו החולה דברים הרבה מזה הענין הנורא. עד שנפלה עלינו ועל כל הנצבים עלינו אימה וחרדה גדולה. — ואחר זה שאל אותו השואל: היש שם בגיהנום איזה אנשים מקהלתנו והסביבה, שמתו זה זמן לא כביר? ויען: יש ויש. וישאל אותו שנית: ומי הם בשמותיהם? ויען: אלו ואלו. ויהי בהזכירו לנו בין הנידונים כעת בגיהנום גם כן אנשים שהיו מוחזקים אצל(י)נו בחייהם לאנשים כשרים, ויש מהם שנחשבים אצל(י)נו לצדיקים גדולים וחסידים ועמודי-עולם נודעונו כלנו ואמרנו אליו: הלא צדיקים המה, ואיך תאמר שהמה בגיהנום? השיב לנו: השכחתם מאמר התלמודי האלקי¹, שראה גם כן כמוני היום בעולם הנשמות ואמר: עולם הפוך ראיתי. עליונים למטה ותחתונים למעלה, ויען איש את אחיו מאתנו: ויהי מה! נשמעה מה בפיו. הלא דבר הוא. ואמרנו להשואל, שישאל אותו, ויאמר לו השואל: ספר-נא לי מאלה האנשים הנדונים עתה, שהיו מוחזקים אצל(י)נו לצדיקים גדולים, ויפתח החולה את פיו ויאמר: הרב שהיה נודע לכם בק'... בשם ר'... והיה מפורסם לצדיק וחסיד ובעל-מופת הוא נדון כרגע זה במדור של גיהנום התחתון, הנקרא מערת הרצפה, על שם הגחלים הבווערים[ות] בו, ודנים אותו ביסורים קשים, וקולו הולך מסוף העולם ועד סופו, ובכל הכאה והכאה ולכל כויה וכויה, שעושים בו, הוא מצדיק את הדין, כמו שנוהגים שם כל הנדונים, והוא מספר בעצמו בקול גדול כל מעשי הרשע מתחלתו ועד סופו שעשה, והפנקס פתוח לפניו, הוא ספר הזכרונות, שמאליו יקראו גם כן כל מעשיו, והיה אם יכזב הנדון או שישכח מעשיו הרעים, ספר הזכרונות מזכירו. — ועתה שמעו-נא דבריו של הרב הגדול: אוי לי! שהייתי מפורסם גדול לצדיק וחסיד נורא, ואז היה בכחי להטעות יותר ויותר; ואחר זה ראיתי, שכל העולם מאמינים בי, ויחשבוני לצדיק וחסיד אלקי, ובעל-מופת ונביא, עד שלפעמים טעיתי בעצמי ועשיתי בנפשי שקר ואמרתי בלבי: יכול להיות שאני בעל-מופת ונביא באמת. — בהיותי עוד צעיר לימים, בן תשע-עשרה שנה, עלה על רעיוני להטעות את

¹ רב יוסף, בנו של רבי יהושע בן לוי, כמסופר בתלמוד בבלי, פסחים נ' וכבא

העולם. — וכה היה משפטי: נסעתי על שבתותי, ובפרט על ראש-השנה, מקדוש לקדוש, כדרך כל המאמינים בקדושים בימים ההם. ויהי בחזירתי הביתה ספרתי יום ולילה כל מעשיהם, תפלתם, שיחתם, אכילתם, עשרם וגדולתם, והפאר של נסיעתם במרכבות וכדומה. וביחוד ספרתי נפלאותם ונבואותם, אשר לא נבראו בכל הארץ. ונתקרבו אלי נערים צעירי-ימים בני י"ד שנה לשמוע את הנסים והנפלאות, ואמרתי להם, שהקדושים האלו לא באו לכלל זה מלמוד התורה, רק מיראת ה' ומתפלה ומאמונה חזקה בלב. ואני בידעי, שבעיר הגדולה שנוולדתי בה איני יכול להתנהג בסלסול ורבנות. א. מחמת שידועים אותי שאני עמ'הארץ גמור ובעל מעשים רעים, וממשפחה בזויה. גם הייתי בעצמי בקטנותי משרת, ולפעמים הייתי בעל-עגלה אצל הקדוש ר' ל... שהיה מפורסם ובעל-מופת אצל ההמון, ואפילו הייתי מיוחס ויודע ספר וכדומה לא הייתי יכול להטעות אנשי העיר הזאת, מחמת שיש בהם הרבה לומדי-תורה מיוחסים, ויש בהם הרבה חכמים וסופרים, ומלומדים בחכמות שונות, והרבה סוחרים משכילים, הסובכים את כל הארץ ובקאים מאד בהיות העולם, וכל אלה אינם מאמינים כלל בדברי נסים ונפלאות המסופרים למו. — ואם אפילו היו רואים בעיניהם איזה נס או מופת, שדרך ההמון להפליא עליו מאד, הם מקרבים זה אל השכל ומראים בראיות ברורות שכל דבר זה מזויף. ואנשי העיר הזאת אינם אוהבים כי אם הלומדים הגדולים אשר בעולם. — והבקאים באיזו חכמה, ועוסקים יום ולילה בתורה ובהכמה דוקא, אבל מי שמתנהג בתמידות בחסידות מעמי'הארצים, אפילו יעשה נסים ונפלאות כרבי חנינא בן דוסא הוא ללעג ולקלס בעיניהם. על-כן בחרתי לשבת בעיר קטנה מאד, שאין בה לא לומדים ולא סופרים. — ואנשים אשר לגדל עניותם טרודים בפרנסתם ואינם מבינים אפילו עניני העולם, ומכל-שכן רמאות ותרמית, והמה מאמינים בני מאמינים בכל כזב ותרמית והבל, שואלים במעוננים ובמכשפים. מאמינים בנשים הזקנות וקסמיהן, ואמרתי: פה אשב. ושכרתי לי בית סמוך לבית-הכנסת וישבתי סגור ומסוגר, והתפללתי בקולי קולות ובניגונים ומחיאות-כפים ותהום כל העיר לקולי ורעשי. — ובבואי לפעמים לבית-הכנסת עשיתי שהיות בתפלתי ובכל דבר-מצוה וספרתי תמיד נסים ונפלאות ומעלות הקדושים והנהגותיהם, עד שראה ההמון שכל הנהגות שלי מסכימים[ות] ממש להנהגות של גדולי הקדושים המפורסמים לאנשי-מופת. ובעת בואי מקדוש אחד, שנסעתי אליו, סבבוני כל אנשי העיר, וספרתי להם כל מה שעלה על רעיוני ממעשיות של הקדוש הזה, ונלוו אלי אחד אחד נערים וצעירי-ימים והאמינו בי עד שנשיתי מנין מיוחד, ואלו הצעירים היו מאנשי סודי ומהסרים למשמעתי, והתפללו אצלי, והיו משנים כל המנהגים הישנים ונהגו מנהגים חדשים, והתפללו בנוסח ספרדי. — ונקרא בפי כל המנין שלנו בשם מנין החסידים. ובהדרגה אחר הדרגה כזאת באתי לכלל זה לעשות כנופיה בשלש סעודות, לזמר ולומר קצת תורה. ואחר-כך, בגדל האמונה בי ובצדקתי,

בא אלי כל מי שהיה לו פגע, חולאת, דבוק, גולה, גגבה, אבדה, בקשו לשרים וכוזמה והביאו לי פדיונות. — ונתארחו אצל בעלי-הבתים בעירי והיה להם שפע ופרנסה על-ידי זה. והיה הקול נשמע בעירות הקטנות השכנות, שברך ה' את אנשי עירי בזכות שאני מתגורר אצלם. ואנשי עירי, כשהלכו לפנים בעסק ענינים בעירות הקרובות והרהוקות שבחו את שמי וספרו נסים ונפלאות גדולים לאמור, כי אני מרפא כל החולים שבעולם, מעשיר עניים ומתיר אסירים ופוקח עורים וכדומה. או באו האנשים מכל העולם אלי ונתגדלתי. גם אנשי עירי גדלו והצליחו מאד, ושמי נתגדל מאוד בעולם. גם האנשים המשמשים אותי, כגון החזן, הסופר, הגבאי, השוחט וכדומה, עלו לגדולה, ויהללו שמי ברבים, וספרו נסים ונפלאות ממני. — — —

אין בחזיון זה, בכל גלגוליו הרבים עוד, אף מעט מן היצירה החפשית, הדמיונית, של ערטור. אין בו מן החזון כלל. הוא כלו מעשה שכלי, עשוי במחשבה תחלה לתכלית מעשית. להלחם את מלחמת ההשכלה עם הבערות, עם החשך, עם ה-חסידות. הספור הזה היה אחר-כך לספור הטפוסי של מלחמת ההשכלה בחסידות.

קח. ההשכלה העברית הראשונה בולגריה, כהשכלה הראשונה בגליציה, עמדה בקשרי מלחמה עם ה-חסידות. היא היתה גם קשורה קשר פנימי עם ה-חסידות הזאת, ובכל נטייתה אל השכליות המעשיות היה בה יותר משמינית שבשמינית מן השכליות הנבדלת, הנאצלה מן המעשיות, מן הטיוול סתם בפרדס החכמה. כהשכלה העברית בגליציה, שגם השפיעה עליה בזה, עסקה היא הרבה בדברים שלמעלה מן הזמן שאנו חיים בו; יסוד חקירתה הוא יסוד היסטורי ונושא חקירתה הוא נושא הדת. עוסקת היא הרבה בקורות הדת והאמונה, כמו כן בקורות האומה. אף החקירות הלשוניות של לוינסון בספרים אחדים (בספרו "אהלי שם" ועוד) הן חקירות היסטוריות. בחקירותיו אלה בלשון אף נטה לוינסון לא אחת מן הפשט של ההשכלה אל הדרש. פנים אחרות היו להשכלה העברית הראשונה בליטה ובגלילות הקרובים אליה, הרחוקים מן ה-חסידות" ומן העסק בנעלם. ההשכלה הזאת נטתה מלכתחלה להיות כלה פשט. אף אחד מן הספרים הראשונים שלה — נחל עדנים" מאת צבי הירש קצנלנבויגן (תקנ"א—תרכ"ח) שנספח לספרו נחל דמעה" (וילנה תקפ"א) — גם היה בפשט המקרא, בבאור לשוני והגיוני, קצת מעין זה של ה-באור" על התנ"ך, שחברו המשכילים באשכנז וביתר ארצות המערב (ספר ראשון, סעיף מ' ס"ו). ב-באורים" למקרא עסקו הרבה חכמי ליטא הראשונים¹. הם עסקו הרבה בדקדוק הלשון, ואף החקירה התלמודית שלהם

¹ במשך השנים תר"ט—תר"ג יצאו לאור בוילנה "מקראי קדש" עם "באורים חדשים" מאת אד"ם הכהן לְבַנְסוֹן ועם "באורים" מאת יהודה ג'יק.

היתה מיוסדת בעיקר על החקירה בלשון - צבי הירש קצנלנבויגן בספרו "נתיבות עולם", הוא "בריתא דל"ב מדות" עם באוריו (וילנה תקפ"ב) - או על החקירה ההגיונית והלשונית יחד - מרדכי פלונגין (תקע"ד - תרמ"ג) בספרו "תלפיות" (וילנה תר"ט) על "הגזרות שוות" בתלמוד: - הקולטוס של הלשון. היה בליטה גדול מאד, כמו כן הבטוי המדויק, המלא והשלם. שם הקפידו יותר גם על שפת המקרא וכלל הלמדנות הליטאית לא נשתקצו המשכילים בליטה הרבה בחקירות תלמודיות ודתיות. הם היו גם בדבר זה פשטנים: ההשכלה היא השכלת העולם, לדעת ולהכיר את העולם הגדול. המשכילים בליטה כמו נטו מלכתחלה אל המדעים הפוזיטיביים.

בשעה שההשכלה החדשה בווליניה החלה בעיקר עם התעודה בישראל. החלה בעיקר ההשכלה החדשה בליטה עם גלות ארץ החדשה" (וילנה תקפ"ג). על-פי הסופר האשכנזי קמפה, מאת מרדכי אהרן גינצבורג (נולד בשנת תקנ"ו בעיר סלנט שבזמוט לאביו יהודה אשר גינצבורג, שנטה כבר להשכלה. הוא בא אחר-כך לוילנה ומת שם בשנת תר"ז). קולומבוס וגלוייו אשר גלה את העולם החדש זה היה הגלוי הראשון של ההשכלה החדשה הזאת. נכרת בזה השאיפה לרחבי העולם הגדול, שיהודי ליטה, אשר ישבו לרב בערים קטנות ונדחות, המלאות עני רב, נהו אחריו. הספר הזה היה כעין פתיחה אל הספר "תולדות בני אדם", שתרגם מ. א. גינצבורג והוציא לאור חלק ראשון ממנו (וילנה תקצ"ה). הוא חבר גם את "עתותי רוסיה" (וילנה תקצ"ט). ספר דברי ימי רוסיה בקצרה, כמו כן את ה"צרפתים ברוסיה" (וילנה תר"ב) ו"פי התרות" (וילנה תר"ה), שבהם הוא מספר על מלחמת נפוליון הראשון.

מאורעות העולם הגדולים הם שמשכו את לבו של מ. א. גינצבורג. הוא נטה לספר לקוראיו דברים שאמנם קרו ויאתיו, אך יחד עם זה הם נפלאים ומעוררים רגשי פליאה והשתוממות. בספרו "דביר" (החלק הראשון ממנו נדפס בוילנה בשנת תר"ד; החלק השני, שיצא אחרי מות המחבר, בשנת תרכ"ב, על-ידי אחיו, כולל רק דברים שנשארו בעזבונו) הוא מספר בחמשה מכתבים גדולים. המלאים הרפתקאות רבות ומקרים שונים. נוראים וביחד עם זה נפלאים. שתרגם מדברי הדוקטור לוי. הידוע בתור מזכירו של משה מונטיפיורי. שלוה אותו בדרכו ובנסיעותיו לטובת ישראל לדמשק ולרוסיה. על-דבר נסיעה מספנת לארץ-ישראל בשעת מגפה ומלחמה בימים שאחרי הרעש הגדול, שהיה בארץ בשנת תקצ"ז; כמו כן הוא מספר - על-פי אחרים - על-דבר היהודים יושבי בְּרֶבְרֵיהַ ועל-דבר היהודים היושבים בסין ועל נסיעה כמדבר ערב ועוד. הסגנון שלו הוא פשוט ויחד

עם זה יש בו מן הרגש ומן ההתעוררות הדקה ומן הנעימות, המושכים את הלב. סגנונו איננו עמוס, לא תורה ולא חכמה יתרה, ושקוף הוא ובהיר, ויש בו פקחות כללית, עולמית, ולפעמים חדוד קל ויפה. לא לחנם ראו בו משכילי-ישראל בליטה סגנון של פרוזה למופת.

קט. כבעל סגנון נאה ויפה, שלבו מלא התעוררות להשכלה כללית. עולמית, נתן מ. א. גינצבורג את כחו בעיקר לתרגומים – בין תרגומיו יש גם המלאכות אל קיוס קליגולה מאת פילון היהודי (וילנה תקצ"ז), שתרגם מן התרגום האשכנזי, – אך כתב גם דברים מקוריים אחדים. מבין הדברים המקוריים החשוב ביותר הוא ספרו "אביעזר" (ו' פרקים ממנו נדפסו ב"דביר", ספר ראשון, וכל נ"ד הפרקים הקטנים נדפסו אחרי מות המחבר על-ידי אחיו, בוילנה, בשנת תרכ"ד). ספר אבטוביאוגרפי, קצת בנוסח האבטוביאוגרפיות שנתפרסמו אחרי האבטוביאוגרפיה (ה"ודויים") של רוסו, המגמה של הספר היא להראות על-ידי משל של אמת, לא דמיוני, על חסרונות החנוך הישן, לפקוח על-ידי זה את העינים להשכיל. אין בספר ציוריות יתרה, אך יש בו תאור נאמן, נעים ויפה, ספור הדברים כהויתם עם התעוררות פנימית, ועם דברי חדוד במקצת ועם משלים נאים, הקלועים בתוך ספור-המעשה, לעורר תשומת-לב.

ההתחלה של הספר הוא משל, שבו נמצא גם מקור השם של הספר – "אביעזר", – וגם על מקור אחר מראה המשל הזה, על מקור הספרות עם הנטיה אל הטבעיות ואל הטבע, זו ששמו של רוסו קרוא עליה:

"לרגלי האפוד, אשר הציב ירבעל בעירו בעפרה, היה צבור גם מלא כף החטים, אשר חבט בגת ביום אשר מלא אלהים את ידו חיל להכות את מדן; וכראות החטה את ישראל זונים אחרי האפוד ותאמר: מה ראה ירבעל להקים למקדש גלם-זהב, אשר לא תאזר לו ולא הדר כמוך?"

– ומה ראה ירבעל להניס אותך מחמס מדין, ואף הדלה בבציר אביעזר.

– טובה אני – ענתה החטה – בת דשני ארץ. אך עתי היתה רעה: הקדים אשר בקע עלי דרך משבצות התבן הכשיל כחי, והאויב אכף לקצרני בלא עתי ולא נתנני הוציא יתר כחי למענהו – ולו היה ברכה ושלוש בימי. אז ידעתי כי לא בושתי להרים ראשי.

– ולו ידע ירבעל את אשר אהיה לישראל אחריו – ענהו האפוד, – כי עתה אולי שכל ידו בחרשת-מעשה להוציא מגלמי היקר

מפעל אשר בו יתכבדו אלהים ואנשים, אבל על אלה לא התבונן.
עליכן לא השכיל מעשהו. —

או מי יתן ויתבוננו ההורים — על תוצאות המפעל היוצא
מביניהם ועל סבותיו המתגלגלות ממנו עד ימי עולם כי עתה לא
יקלו דעתם בדבר הגדול הזה, — והיה תוצאותם פרי שלם. גבר
תמים בגויה וברוח. — — —

וכאשר יחבלו את מעשה ידיהם —, ככה יוסיפו לחבלו — —
כי האָמוֹן¹ המיוחד למרבית הילדים איננו מסגל להשלים את גרעון
הזרע, כִּי־אם לספות חסרונות מקריים על חסרון העצם. כמעט
יִשְׁמַע קול האורח. הבא במלון החדש הזה, והנה נתנו עליו חתולים
ומטפחות, חבלים ומוסרות, מכף רגל ועד קדקד, לבל יניע את אבריו
הרכים כחפצו ברשיון הטבע. בן־אדם! בן־אדם! לא כימים הראשונים
הימים האלה לך; אבד לך השלטון, אשר היה בידך תשעה חדשים
בהיות הטבע לבדה שומרת לראשך, לעוף במעוף אחד את כל חלל
עולמך, מעלה ומטה, ימין ושמאל; עתה אף אבר קל, אף אצבע
קטנה לא תזוז מדעתך בלתי־אם ברשיון האוֹמָנָה, אשר הרכיב הזמן
לראשך, כי לעבדות נשלחת תָּנֶה.

במרצאות חמים ירְכִּכּוּ את בשרו, במצעות עבות יבדילו בינו
ובין האויר החיצון, אשר הכינה הטבע להקשות את האברים בו. ואם
חלילה עוד יהיו אבותם עשירי־עם, כי עתה יתהפכו מסבות בתחבולות
לרופף את עמודי בריא[ו]תו, וחרפה היא לילדי הגדולים היות בריא־
אולם כאחד מבני הכפרים עובדי־האדמה, כי היות חולה למצער
בראשית ארבע תקופות־השנה, והָרִיחַ תמיד בצרי ומזור היא תפארת
לילדי העשירים, לא יתכבדו בו בני דלת עַם־הארץ. ככה ימעדו רגליהם
בידים, למען יוכלו תת בידיהם מקל תפארה להשען עליו, והיה זה
כבודם. כי יחל רוח השכל לפעמו לפי חדשיו ויערה עליו רוח חמדה
לחפוף חפץ, ומחסר כשרון לגלות מחסורו וחפצו לזולתו באמר ובדברים
והיה בכי מאמרו ורסיסי־עין דבריו, ומה תעשה מינקתו או אומנתו
האוהבת לנום? תפחידהו באימים: בדב שוקק, בכלב נובח, באנשים
שחרחרים וכדומה מחזיונות מבהילים אשר תבדה לתת לו מורא לירוא
מכל אשר סביביו. על הדרך הזה תמוגג את לבב הילד באָבו ותכריע
רוחו היות מגינת־לב ופחד מנת כוסו. זה חלק הגוף וזאת נחלת הנפש
מאת הַלְדָה ומאת האָמוֹן, אשר גם אני לא נקייתי מהם.

¹ התנוך.

כזאת היא ההתחלה-ההקדמה של הספר. אחר-כך כתחיל המחבר בהרצאת ספור תולדותיו משעת הנלדו עד שהיה לבן שש-עשרה. השורות הראשונות בספר תולדותיו, שבהן מספר גינצבורג על "החרדים על דברי הוברי-שמים" אשר "יתהללו בדברי אביר-זקנו, אשר תר את השמים ויבטיח. כי המזלות אשר עשו משטרם בארץ ברגע גוחו מבטן אמו היו נרצים ומסוגלים להכין אותו לאיש יודע ספר וכו'" – השורות האלה מספרות לנו, כי קרא גינצבורג את הספר "חזון ואמת" (מחי) של גֵיטָה, המתחיל גם הוא בשורות מעין אלה. ואמנם השפעת גֵיטָה נפרת בספר בהרצאה הנעימה והפשוטה, מלאת החן, בהתבוננות השקטה, בשירת האמת שבו. האמת הפשוטה כאילו היתה גם פה לחזון. אך החזון הזה לא בא ברב ענין. החיים בעיר הקטנה בזמוט הם עניים. יש כאן רק המלמד וה-חדר", האב והמורה. יותר מדי יש פה גם מן הנטיה להוראה, להראות דרך. המשלים הרבים גם הם, שכונתם להעיר ולעורר, ללמד לשמור ולקיים, גם הם כאילו חוצצים לפעמים בעד המהלך הטבעי של הדברים, עושים כעין שֶׁכָּר לשטף הספור. ה"השכלה" כמו מלפפת את הספור מההתחלה, מן השרש, והיא נכנסת לכל חגו, לכל בקיע ולכל נקרה. ואמנם כן גינצבורג להמשיך את ספרו זה עד בואו לעיר הגדולה, לחברת ה"משכילים" בוילנה, ואמר לספר גם את חיי ה"השכלה", להרצות על המאויים והשאיפות שמלאו את לבו ולב חבריו. בני דורו, הוא לא הספיק לעשות זאת ומת באמצע עבודתו. על מותו בדמי ימיו, קודם שהגיע לעת-זקנה. ספרו ובכו הרבה חבריו ה"משכילים".

ק'. בזמן מותו של מ. א. גינצבורג כבר יצאה ההשכלה העברית ברחבי ממלכת רוסיה ממצב ההתעוררות. כבר היו אז בכמה ערים חבורות של "משכילים", שהיה ביניהם קשר וחבור. עוד קודם קצת היו נסיונות ליסד מאסף לפרחי השירה והספרות של הסופרים העברים בממלכת רוסיה, ואחרי הכנות רבות גם עלה נסיון אחד קטן של המשכילים בוילנה, שהוציאו את "פרחי צפון", ב' חוברות (וילנה תר"א – תר"ד). ב"פרחי צפון" אלה לקחו חלק גם אנשים מן הדרום, אך הרוח אשר נשבה בין העלים היתה ביחוד צפונית, ליטאית. חקר השפה העברית ובאורי התנ"ך היו כאן ליסוד, וביחד עם זה חקרו פה על יסודות המליצה והשירה. חקירות מטפיסיות כמעט שאינן פה, וגם חקירות תלמודיות ודתיות לא היו שם בנמצא אלא מעט מאד. ההשכלה הליטאית כאילו היתה משוחררת מכל זה עוד מראשיתה. מן ההתחלה. היא היתה מלכתחלה אנושית מאד, ואמנם הצליחה עוד מתחלתה לת' שירה אנושית חשובה, את שירת אד"ם.

פרק חמשה-עשר

שירת אד"ם

שירת אד"ם - שירת האדם של ההשכלה. המשורר המכניע בדרך ישראל בלתי-אמצעית, את מאווי לב הדור. קול עזי פתוס בלי פתיסיות יתרה. איש בעל הגיון-לב ורצון עז ואמיץ. שירה המלאה שאלות, תמיהות. השאלות הן שאלות חיים. תולדות אד"ם. בעל טבע כבד. התפתחות לא מהירה. השירים הבשלים, הגמורים הם פרי תקופה מאוחרת, נוצרו בימי העמידה. חסרון שירי נוער. אין רוח, געגועים: אין גם שירי-בסר. חסרון האידיליה בשירי אד"ם. אין רשם של אפיקה מקראית. חסר הרגשות למראה כל טבע, כל יופי. הטבע היפה - טבע האורה. שירי אור. המנונים לאור המאיר. השיר המוקדש ליום הארוך. הבונו לחשך. החשך מלא מחשבות רעות: אורב הוא לאורה. השיר "הגיון לערב". האור הוא גם אור הדעת והשמש היא שמש החכמה. האלהים הוא "אל נאור". ההתמרמרות על החשך ועל המות. הקרע שבין הדעת והמות. השיר "הדעת והמות". האדם באכלו מצץ הדעת לא פקח עוד את עיניו לראות הכל. הגדר והמחיצה לאדם ב"דעת. יודע שאינו יודע. יודע את המות. יודע את "ים התהו". הגנוד בין התהו ובין הידיעה השכלית. התקוממות לב בן-האדם "משכיל" נגד התהו והמות. האדם יודע שימות. השאלה שאלה מוסרית. מדוע אין חמלה, אין רחמים? מדוע אין סדר ומשטר שכלי? השיר "החמלה". ההשפעה הנכרת מ-אגדת ארבע כוסות". האלהים הנגלה מן הסערה, כמו לאיוב. נסיונו של אד"ם לבקש פתרון לשאלותיו בסדר הרמוני שבעולם. המתאונן מתגבר על המשורר. אד"ם מדבר בשם האדם הנדכא, הטעון רחמים. שירתו האנושית היא גם שירה יהודית. שירתו יונקת מן השירה של "בחינת עולם". החק השליט בשירת אד"ם. הבית המהודק שלו. החבור ההגיוני החזק. המשקל האחד. הגנרה הקשה על השוא. המושגים המפשטים בשירי אד"ם. "אמת ואמונה". האליגוריה של ההשכלה. היסודות הריאליים באליגוריה. המעבר מן האליגוריה הזאת אל הספור הריאלי של ההשכלה.

ק"א. שירת אד"ם - ראשי-תיבות: אברהם דב טיביליסקר, כמושנקרא בעיר מושבו וילנה על שם העיר שבה ישב מספר שנים; שמו העצמי היה: אברהם דב לבנסון (בן-חיים) - היתה גם שירת האדם של ההשכלה. לא קם כמוהו משורר לפניו, אשר יביע ככה, בדרך ישראל בלתי-אמצעית, את מאווי-לב הדור, שאיפותיו, תקוותיו. הוא הביע אותם בשפה אמיצה, תניכית, אבל לא "מליצית". בקולו יש פת, עז רב, אם כי לא רב בו הקדר. בשירת אד"ם יש פתוס בלי פתיסיות יתרה. בה יש הגיון-לב, רצון חזק, אמיץ. מתגלה בה טבע מוצק, שואף אל כטרתו, שכל ישר חודר ובוקע. שירת אד"ם מלאה שאלות, תמיהות. הוא שאל שאלות קשות, חמורות, שאלות חיים.

אברהם דב לבנסון נולד בעיר וילנה בשנת תקנ"ד לערך לאביו חיים הכהן בן יונה הכהן, שעל שמו נקרא אחד הרחובות בעיר. אמו של המשורר מתה עליו בימי ילדותו ואביו היה עני וחלש, ולכן אחרי מות אמו ישב הוא ואביו על שלחן אביו זקנו, שהיה לו כאב. הוא שלח אותו אל ה"חדר", ללמוד שם תורה, ושם הצעידוהו. לפי דברי לבנסון, אל תוך מעמקי ים התלמוד, אשר הנער צלל וחתר בהם הרבה. עד שנת האחת-עשרה לימי חייו לא ידע למוד אחר, אך בשנה ההיא מסר אותו אביו זקנו לאחד המלמדים, שילמד אותו לקרוא בקהל-עם בספר התורה ובחמש המגלות ובהפטרת הנביאים, כמו שהיה למנהג בליטה אחרי ימי הגאון. אז נודע לו, לפי דבריו, כי יש לנו תורת ה' תמימה, ולשון קדש שלמה, וחכמת דקדוקה נעימה וספרי-קדש תנ"ך מלאי מוסר, תושיה ומזמה, ויראת ה' טהורה ורוממה. נפשו הפיוטית התעוררה אז ורגשה על לקראת שפת הנביאים והמשוררים הקדמונים. זאת היתה הדחיפה הראשונה של לבנסון אל ה"השכלה", שהיתה בעיקר פנימית, באה ממקור הספרות העברית, כי כמעט לא ידע לבנסון שפות חדשות, זרות, עד יום מותו. בהיותו בן שלש-עשרה השיאוהו אשה מעיר מיכילישוק, הסמוכה לוילנה. שם ישב על שלחן חותנו שמונה שנים. במשך השנים האלה מתו עליו ילדיו, אשר הוליד, אך הוא ישב כל השנים על התורה, היינו – על התלמוד, ורק בבקר ובערב היה מתיחד עם ספרי המקרא, האהובים עליו, ועם ספרי הדקדוק. אחרי שכלו ימי ארוחתו של לבנסון על שלחן חותנו יצא לאושמנה, עיר לא גדולה אחרת, על יד וילנה, והיה שם לסוחר. ארבע שנים ישב בעיר זו, ובמשך השנים האלה הוסיף ללמוד ולהשתלם. עד כי אבד את כספו ובא לעיר וילנה. שם נתקבל למורה בבית צבי הירש קצנלבוביגן (למעלה, סעיף ק"ח) ונודע על-ידי כך בעיר כמלמד טוב. במלאכה זו עסק יותר מעשר שנים, עד שחלה במחלת השחפת. בלי חפץ עזב את העבודה הזאת, אשר אהב, בהיותה מלאכת הקדש, ובעזרת ידידיו בעלי-הון היה למתנך בעיני הלואות. הוא מצא את מחיתו ברנחה מעבודה זו כחמש-עשרה שנה. אחר-כך בחל בה, בראותו עד כמה עבודה זו מעשרת את הנושים ומרוששת את אשר נושים בהם, ויחד עם יצחק אייזיק בן-יעקב, מחבר הספר הביב-ליוגרפי החשוב "אוצר הספרים" (וילנה תק"מ), נגש להוציא תנ"ך עם התרגום האשכנזי ועם ה"באור" מאת המבארים מבית-מדרשו של בן-מנחם (ספר ראשון, סעיף מ', ס"ו) ועם "באורים ישנים", שלקט יהודה ביהק, ובאורים חדשים" שלו, וגם קצת של אחרים. במלאכה הזאת הצליח והתנ"ך, שיצא במשך השנים תר"ט – תרי"ג, נמכר הרבה. בשנת תר"ח נמנה להיות אחד המורים הראשיים בבית-מדרש הרבנים, אשר יסדה הממשלה בוילנה. הוא למד שם את השפה העברית והארמית. על משמרתו זו עמד עשרים שנה, ורק לעת זקנתו התפטר ממנה. בשנים האחרונות לחייו

עסק הרבה בחבור באורלתהלים, ובהגיעו בבאורו לפסוק "כלו תפלות דוד בן ישי" שבסוף פרק ע"ב, כלו גם חייו והוא מת פתאם באור ליום ג', כ"ג מרחשון שנת תרל"ט. לַפְּנֵסוֹן האב האריך ימים, אך נשא וסבל הרבה בחייו על-ידי זה, שמתו בניו. שבע פעמים דפק מלאך-המות על דלתו והוציא בכל פעם את אחד מילדיו, ביניהם את בנו, המשורר מיכ"ל (מיכה יוסף לפנסון), שהתאבק הרבה עם המות ומת בשנת תרי"ב, ימים אחדים לפני מלאת לו כ"ד שנה. עליו התאבל אביו המשורר כל ימי חייו וימאן להתנחם.

השיר הראשון, שפרסם אד"ם בדפוס, היה "שיר חביבים" לבקשת חתן וכלה, אשר הגישו את השיר ביום חתונתם להאציל הפולני טישקביץ. השיר נדפס בשנת תקפ"ב עם תרגום פולני. שירי-הזדמנות כאלה חָבַר עזר אד"ם, לפי טעם הימים ההם. אך "שירי שפת קדש" שלו יצאו לאור ראשונה בשנת תר"ב בליפציג. כעבור ארבע-עשרה שנה (וילנה תרט"ז) הוציא לאור את החלק השני. עוד בחייו נדפסו שני הספרים שנית. בשנת תרכ"ז הוציא לאור את החזיון "אמת ואמונה", דרמה אליגורית בחרוזים, שתכליתה היא "לטהר האמונה מכל דבר שקר ולהקדישה קדש אך לאמת". עשרים וחמש שנה היה הספר גנוז עם מחברו, מפחד הקנאים, וכשיצא, עורר מצד אחד את אחד הרבנים המשכילים, מאיר ליבוש מלבי"ם, לחבר נגדו את החזיון "משל ומליצה" (פריז תרכ"ז), ומצד אחר יצא אחד המשכילים הצעירים אז, א. י. פֶּפֶרְנָא, למד את החזיון האליגורי במדת הדרמה ("הדרמה בכלל והעברית בפרט", אודיסה תרכ"ח), והדבר עורר פולמוס בספרות (נגד מחברתו של פֶּפֶרְנָא יצא יהושע שטינברג במחברתו "עין משפט" ואד"ם עצמו במחברתו "תוכחתי לבקרים" (וילנה תרכ"ח). שקרא עליה את שמו של שלום בהר"ר שלמה פרידמאן). בשנת תר"ל נדפסו בוילנא "יתר שירי אד"ם", כחלק שלישי של "שירי שפת קדש".

מלבד השירים האלה ומחברות-שירים אחדות "לעת-מצוא" הדפיס עוד אד"ם בחייו את הספרים האלה: בימי נעוריו את הספר "אבל כבוד" (וילנה והורדנה תקפ"ה), הספר ושיר על מות הרב שאול קצנלנבויגן, אחר-כך "קינת סופרים" (וילנה תר"ז), שני הספרים על מות מ. א. גינצבורג, "שני לוחות העדות" (וילנה תרט"ז) לבחון בו תלמידים בדקדוק העברי, "באורים חדשים" על ירמיה, יחזקאל וכו' (וילנה תרי"ח), מן הבאורים שלו שלא נכנסו לתנ"ך, שהוציא עם בן-יעקב (למעלה, בסעיף זה), מלבד זאת הוסיף על "תלמוד לשון עברי" לבן-זאב (ספר ראשון, סעיף נ"ה) הערות חשובות בדקדוק העברי, שקרא אותן בשם "יתרון לאדם" ("תלמוד לשון עברי", הוצאת וילנה תרל"ד). הערות בדקדוק ובחקר הלשון הוסיף גם לספריו של שלמה לויסון (ספר ראשון, סעיף ס"ח) "שיחה בעולם הנשמות" ו"בית-האסף" (בהוצאת וילנה תר"ט, ששם נדפסו שתי המחברות בספר אחד, הנקרא בשם "מחקרי לשון"). ספרים אחדים עוד נשארו בעזבונו.

ק"ב. אדם היה בעל טבע כבד. התפתחותו לא היתה מהירה. כמו שנראה משירי ההזדמנות שלו. שהדפוס בהיותו קרוב לשנת השלשים לחייו. לא הגיע עוד אז לזמן בשולו. שיריו הבשלים. הגמורים. הם אפוא פרי תקופה מאוחרת יותר. הם נוצרו בימי העמידה. ובכל אופן הגיעו אז לידי השלמתם. לגמר מלאכתם. ולכן רק מעטים הם השירים הליריים הרכים. שירי הנער. בין שירי אדם. אין בשיריו הרבה רך. געגועים. אין בהם גם הרבה בטרף חקויים לדרכי שירה אחרים. זרים. שאינם קרובים לדרכי החיים שלנו. בשיריו אין כלום מן האידייליה. שכה נטו אליה משוררי ההשכלה המערביים; אין בהם אף רשם האפיקה הדומה להיות מקראית. משירי תפארת. הרבים כבר בספרות העברית בימיו (ראה ספר ראשון. סעיף ג"א - ג"ד. ס"א. ע"ג). שירתו היא כנה יותר. יותר אמיתית. היא נובעת ישר מלב האדם המשכיל. החקרן בטבע. הדורש ושואל. רק מעט יש בשירה זו מן הרגשנות של ההשכלה. מן ההתפעלות למראה כל טבע. כל יופי. הטבע היפה. שהמשורר אדם שמח עליו ומריע לקראתו הוא טבע האורה. שירי הטבע המעטים. ששר לנו אדם. הם כלם שירי אור. שירי שמש. הוא שר את שיריו לבקר ולצרכ. עם צאת השמש ועם בואו - וכאלה כן אלה הם המנונים לאור המאיר. למאור הגדול. לאור היום הרב. שירו הוא "לבקר רנה":

אז רדף ניער. נם בית הפתח;
עמה נם צבאותם לשוב נכונו,
ובעו אל מושיעם כלם ירנו.
הן אלה לרקבות על חוג שמים,
וגבורות אל אחד יחד יריעו.
אם אלה מהימיו רחבי ימים,
ותהלות חסידיה כלם יביעו.
נאני אנאש נבנה. עד כה דוממתי,
ולנגדי את אלי עד כה לא שמתי.

מי זה עוד עולה מפתח הארץ,
מקולו נדמו כל טחנות הלילה?
בגבורות אור אשו איך יפרוץ פרוץ,
הוא רן כי יש אל אין מנהו ומעלהו
זה מלך המאורות. זה הוא השמש,
וסביב ארץ ירדוף אפל ואמש.

קול השמע נפשי המון צבאות תיל,
רנת פוכבים ובראשם ירח;
על משמרת ארץ עמדו בליל,
עמה כי בא שחר לבם שמת;
גם נגע זה על עיני ניעורו,
ומלא כל הארץ אראה כי אורו.

העיר הזמיה, החוצות יקראו,
ובקול המלה עלו שוק ושער;
אדם ובהמה העדה יצאו,
שם נסים משמעם כל תיתו יער:
השליכו רגום וזדונם עובו,
חיש ומבהלים למעונותם שבו.

איז? איפה חשך? מי בא
ניטאמאהו?
לא יכלו לו אמש כל כוכבי זהר,
עד שקבא שחר ניזר בו תעהו.

הוא רץ ומכשר חסדי אלהינו.
 מצאתו עד בואו פלאות צורנו.
 — — — — —
 קול תשמע נפשי המון צבאות תול.
 לבי וקרבי — לך אלי ישירי;
 על משמרת נפשי עמדו בליל.
 עתה כי תיתת את טובך הפירו.
 גם ננקה על עיני מהר געורו.
 ומלאו כל רעיוני ארצה כי אורו!

הוא יראה לנו כל נגוי עושהו.
 המלך אדני האל יוצרנו;
 הוא כמנורת אש בדביר בית קוניהו.
 להמזנים רבים אלפי רבותינו;
 ישלח אור פנהרים. פים קרנים.
 סהול בחום צת. וקוק שכעתים.
 בלאט ובנחת זה העיר אותנו.
 הביא כנפיו מרפא אל כל רוחו;
 במאור הוד פניו תיים אל פלנו.
 גיל אל כל נפש בשביבו ינוח:

ההתלהבות לאיר השמש הגדול בשירת אד"ם היא פה גדולה. עד כי שר שיר מיוחד ליום הארוך שבקיץ. שהוא קורא לו "יום ה' הגדול". יען כי בו רב האור והשמש מבכל הימים. לעומת זה הוא ממאס מאד בקצר. ביום הקצר. זה המקצר רוח". היום תה מלצ כלו קדרות. צנים. חשך הוא ולא אור.

קינ. בכל מקום שאד"ם שר על האודה הוא גם מתקלס בחשך. מספר על מומיו: מגלה את חשכו ואפלתו. החשך הוא עבי-צל. כלו איום ונורא הוא. מלא מורא ופחד. הוא גם מלא מחשבות רעות: אורב הוא לאורה. כאנשי החשך בעיני המשכילים" מלא הוא תחכולות. אך הרחיק קצת שמש-האור ותנה יוצא החשך מתפשט מסביבו. יוצא הוא למלחמה על האורה. נלחם בה מלחמה גדולה וקשה. את ההגיון השירי הנה הגה אד"ם והביע אותו ביחוד בשירו "הגיון לערבי":

אף עברה כמעט.	מזה אף העתיקה.	על תכל פלה.	עד עבים מפעל.
אף הלכה לה שמש.	עוד לא הרחיקה.	כחש בארץ.	אמר אין שמים.
עוד על אחרית ים	נפיר אשוריה.	ויבלע כל במו.	כמבול מים.
ובעיני המלה	עוד תביט אחריה.	תכל זו ויקומה	אף לא נודעו
עודנה יורדת	מקצה שמינו.	ויפי צאצאיה	איפה נבלעו.
עוד שולי שלמטה	נראים אלינו.	זה חשך לא הוד לו.	לא תן לא יפי.
וידע ויגם	חשך מארב.	בלהות בלו.	אף משחת נלפי.
געור חיש לצאת	בזאבי הערב.	משחור ישמר פניו.	מאוד כיכום.
מתחתית אבדון.	מעמקי שחת.	יפחיד כל רואו	ויעור עינים.
מסביב לארץ.	מתהומות תחת.	שפת בחלד	נעם אור זורח.
יצא זה וירב.	פשמ ויעל.		

גם הוא חצוי חרם עתה שוכתי.	כלה תתחתים.	אך מוקש ביה סלה:
לא זכר בקר וכלא ידע שחר.	שם לילית ושעירים	רקדו גם יחד.
על לבנת יזם אתמזל הוא אפו ימר.	הם הילודים	לבעתה נפחד.
דרכו להולכים	מבלי קץ גדלה.	

מפני החשך בורחים החיים. באים להתחבא מפניו כמפני השונא היותר גדול:

ראוהו מרחוק	רועי באחו.	השחים ¹ בשדה	באו השער.
סר ומריא וראם	העירה ברחו.	הולכי על הרך.	כל היזם יפוצו.
האבר ובקרו	לשוב ומהרו.	עתה למלונתם	כלם ירוצו.
כל עדרי מקנה	הביטה ינהרו.	סגרו דלתותם	ושערים הגיפּו.
גם רועם למעונו	יחדר אחרימו.	עד יעבור מגזר	לצאת כל יוסיפו:
מענן אבק בגלם	ירעם עלימו.	המית עיר ושאוּנה	פתאם איך ספו.
כי יחשך מחשך	נפש מקנהו.	ומלואי קריה	מחשך רדפו:
ומאזרחי ללה	אזכלי צאנהו:	הרחובות הורקו.	בתים מלאו.
ראה ינרד	הבוצר מנפּו.	כל רואי שמש	בגניהם נתבאו.
מעמיר וצבתים	הקוצר יפּו.	עתה אך תרבה.	דומם ² אין כמוהו.
כורתי עץ יצאו	מסבכי היער.	חשך הדמנו ³ .	הוא ראש כל תהו.

להנצל מן החשך הזה יש דרך – רק להעלות אור. בו מבציתים אותו.

כמו חית הפרא. אך רק מצט מן החשך יש לגרש:

עוד אחת היא לנו זאת אש יזקרת.	גם שם בשחקים.	ומרזמים עלימו.
וכמו את הכפיר	גם אותו מפחדת.	העלו גרותימו ⁴ .
אך ביה אנשים	מן גו יבריהוהו.	אך הוא בעבי גביו עוד עז הנהו.
ומעט מסביב	נדף ביה הניסוהו:	לא גרשו כל אלה אפס קצהו.

רק אל-אלהים יוכל לו. לחשך זה. הוא אל נאורי:

אתה אל נאור	ומקור האור אתה:	הן תשכת התהום	לא תחשיך ממך.
ולבדך מאז	אור ותחשיך שמה.	אף כי חשך זה	הוא אור מול עיניך.
כי אור בימה ועש	ובסיל זורח.	כמים פלילות.	עליון! תראנו.
שלהבת שמש	גם נגה ירתי.	נכח פניך	גם עתה הננו.
עפעפי כוכבי רום	שמה גדלג.	אך עיני כל בשר	עתה חשכו.
מכנף שלמת אורף	כלם יהלו:	אך גרות החיים	המה נרעכו.

1 המטילים. 2 דומיה. תאר-הפעל במקום שם. 3 הביא את הדממה והקסאון עלינו. על-

פי י'ה' אלהינו הדמנוי (ירמיה ח' י"ד). 4 בשחקים גדלקו גרות-הכוכבים להאיר את החשכה.

המשורר רוצה להשכיל, להבין בינה, כי גם החשך נוצר לחכ'ת-מה, כי אין הוא חסרון בחק הבורא. יוצר האור, והוא מתנחם, כי אלהים שליט גם בחשך וסדר חקיו לא ימוט גם אז:

גם מעשיך, אל!	חשך לא ידעו,	ודברך באש	מים לא עובו,
ובכל תעתועיו	מעגלותם לא נעו,	מהרים יצאו,	אל ים יסעו,
שמרו גם בעלטה	חק להם שמת,	בישימון מדבר,	באפל לא תעו;
ובמסתר עושים	כל בהם חתמת,	גם שם בימים	אף לילות יעברו,
כי תמיד עיניך	בהם וביטו,	כי תקרא אלימו	יחד יגדו,
בל מחקזתיהם	עד מה ימעיטו:	ובמעלות סלם	מקדם עשיתי,
שם תחת שואה ¹	מים ותגלגלו,	בם עולים גם	
יצרו ארחותם	מקדם אלו ² ,	יורדים ³ , כי בן צוית.	
למאור חפצך	במדינות סבבו,		

הנהרות והימים עושים את מלאכתם בלילה, לא ישבותו; אולם הצמחים והפרחים – אלה חיים את חייהם בלילה, והמה מכינים זה לבקר עת יקיץ משנתו, יתעורר החי:

כבות צמחי שדה	עיניך במו,	המון הפרחים	מעשות בל נעצרו,
בל חשך מפעלם	ישבית אותמו,	מראיהם שונים	באמש שמרו:
אל אלפי עץ יער	חקך יופיע,	הלכן ילבין,	אדמים יאדימו.
בל זה ממעשיהם	אותם יפריע,	ובשכבם בערב	בכה ישבימו ⁵ ,
ישאו ברכתם	מעפר ומים,	גם שושנה עמה	מיטיב מראיה,
ובמחשך ישלחון	סנות אפים,	למעירי שחר	תצפון מתמדיה,
לבה, לעלה,	לענף ולפרי,	שם תלמי שדות	ערמים ילינו,
לאיש ⁴ יבוא חלקו, בל ילכו קרי.		ובשלמת דשא	לבקר ירגינו.

רק לחי החשך הוא עורון. הוא לו זמן של דממת הנפש, זמן של מנוחה. אולם כל אשר קרבו לא ינוח. הוא מתכוון לשוב לחיים, לאורה:

אף אל כל החי	חשך לעגרת ⁶ ,	עמה היא תרגיע,	עמה תנוח,
ולמען תנפש	נפש נעברת,	היגיעה תשכיב	בן אדם דל פת,
מרב צמל גו	ויגיעת הרוח,	ותישן אותו	על ברקי מנוח ⁷ ;

¹ בחשך. ² הולכים ברכים אשר הלכו בהם לפנים. ³ הגאות והשפל של המים.

⁴ לכל אחד ואחד. ⁵ היינו – הפרוצס לא יחדל בהם. ⁶ לכל החי החשך הוא לעורו.

⁷ הגשמה פיוטית של המנוחה.

<p>לא שנו. לא יישנו הזלכים לרוח²; לשמור את נפשו אל שדי צנמו, עד תקיץ משנתה. עד זנוכה למו.</p>	<p>אך לבו וקרבו הם עוד יקומו, מחזיקים במלאכתם ובל ינומו, ימו לא נקמה י, גם לחה שלוח,</p>
--	--

קיד. האור, שאדם הכהן שר לו את שיריו, הוא גם אור הדעת. השמש, שנפשו היתה נתונה לה, היא גם שמש החכמה. ובכל מקום שאדם שר את שיריו לאור ולשמש, הוא שר גם על הדעת ועל החכמה. אלהים הוא "מקור האור", והוא נתן מאורו לעולמו. שפך רוח דעת על יצוריו. אך ביחוד חונן בדעתו מבחר יציריו, זה האדם המשכיל בטבעו. האדם הזה יודע ידיעות הרבה את אשר לא ידע כל חי זולתו. אולם האדם הזה יודע גם שאינו יודע; יודע הוא גם את גבול הידיעה. ועוד דבר יודע האדם הזה: הוא יודע את המות. האדם הזה, שכלו אורה, יודע גם את החשך; הוא, שכלו שואף אל הטוב, יודע גם את הרע. ונגד רע זה וחשך זה, הטבעי, ההכרחי – נגד כל המות הזה שבעולם – מתמרמר האדם "המשכיל", השטוף כלו באורה ומאמין בה. מנין עבי-הצל, אם הכל יונק מן האור? והחשך מאין הוא? וימ-התהו, שממנו הכל בא והכל שב אליו? – נפשו של האדם, הנתונה כלה לאורה, אינה משלימה עם החשך הזה, ואין כשירת האדם, "המשכיל" כלו, המלאה ככה התמרמרות נגד החשך והרע הזה. בספרותנו אין עד עתה שירה אמיצה כזאת, שתעמוד ככה ותדבר בפני המות. נדמה לנו כאלו יש בשירת אדם זו כעין הד משירת בירון; אך אדם אינו שר כבירון על הקרע הגדול שבין החיים והטבע. בין השאיפה לקיום, כי-אם בעיקר על הקרע שבין "הדעת והמות".

בשם שקרא לאחד מנבחרי שיריו:

בַּיָּמִים מִיָּם כּוֹכְבִים מְלֹאוּ
 וְלִסְפָּרָם וְלִחְקָרָם כָּל רוּחַ עֲמֵלָה,
 וּסְפָרוֹת כָּל פֶּה, כָּל לְשׁוֹן הַבְּיָעוּ,
 לְסַפֵּר הָאֶחָד בָּם עוֹד לֹא הִגִּיעוּ.⁴

וּבְנָדְלוּ אִישׁ מֵהֶם יַחְפִּיר שְׁמוֹ שְׁנוּ
 עִם כָּל הַזֵּלְכִי מְסָבִיב לָהּ גַּם יַחַד,
 וְלָרֵב נִבְּחָם הֵן תִּתְחַדֵּר נִפְשָׁנוּ,
 וְלִמְרַחֵק בִּינֹתָם יִתְחַנְּנָה פָּחַד.

מִסִּיָּה אֹרֵךְ הַשֶּׁמֶשׁ הִנֵּה הִסִּירוּ
 תְּבוֹכְבִים עֵתָה מֵעַל פְּנֵימוּ;
 רְאוּ כִי הִלְכָה יֵצְאוּ וַיֵּאִירוּ –
 מָה רֵב הַמוֹנֵם! מָה עֲצָמוּ רְאִימוּ!
 אִין מְסַפֵּר, אִין קָצָה, אִין סוּף, אִין
 חֶקֶר –
 שׂוֹא עֲמַל כָּל סוּפֵר, כָּל תַּכְּוֵן שֶׁקֶר;
 שְׁמִים וְשְׁמֵיהֶם אִם נָאָה נָאוּ
 וּמְרוֹמֵי הַמְּרוֹמִים עַד אִין קִץ סֵלָה;

¹ לא דמם, לא שקט. ² הריאות של האדם, השואפות את הרוח. ³ מדה ומספר. ⁴ כל מספר הוא יחסי, אבל את האחד המחלט אין איש סופר, וכמו כן אין יודע את האחדות האבסולוטית, את האלהים.

שונות ומשנות באזר ובאפלה,
 ידע איך ידע - מדוע ידע
 ומה הדעת ולאן תשתרע.

ידע כל נעם, כל ענג, כל נחת,
 שמחת אור חיים, אהבת חן ויפי.
 ידע חק כל נברא ברום ובתחת,
 יראה כם טוב ויצרם, פיאון כם הפי,
 ידע פי דעותיו תיות לנצח,
 ידע נפשו יודעת⁸, זר על מצח.

ידע צדק ואמת, כל ארחות ישר,
 ידע פי אף אלה הם כל הדעת,
 ידע פי אף היטב הוא כל העשר,
 ידע פי טוב כל חת בכל מנרעת,
 ידע מתק החן, נחת החסד,
 ידע פי אף בהם תגל תנוסד.

ולהזרעם ידע לבני גילהו,
 כל ידע לבו יודע גם להמה,
 ובדעת פי ידע בן גם רעהו
 מערב עליו דעתו, פי אז נעמו:
 בן בלשונו לקרובים ולאזונים,
 ובצעמו גם לרחוקים ולעינים⁹.

ומה עוד לא ידע זה היודע,
 על מי לא יבן, על מי לא ישיח;
 את זה הוארואה, את זה הוא שומע,
 זה טועם וימשש, את זה ירית,
 וכנפים יעש לו עוד מאלה
 לעוף עד הראש, אבי כל הפלא¹⁰.

יכשל כל לשון מהניד כל אלה,
 הפעמים¹ ייעפו, גם כל לב ולא.
 בין נעצמים² רצים פחין שלוח,
 המזנים אלה אדירי שמים,
 רצה גם אצה, פאבק ברוח
 הקטנה, הצעירה, ארץ המים⁴ -
 מי העש החלש ירחש עליה?
 האדם! הקט גדל בילדיה.

דעתו מחול הדק עד הררי אבן,
 מציץ אוזב עד ארזי אל מנעת,
 מכנפי גזבי⁵ עד גב הראם יבן,
 מקטן גו נבר עד נפש יודעת⁶,
 מאבק שחק עפר ורסים המים
 עד כוכבי שחק⁷, אבק השמים.

רבות וגדולות ידע בשמים,
 נוראות ונצורות ידע בארץ,
 ידע נפלאות הצלנה אזונים,
 מן התהום עד ראש רום הוא יפריץ
 פריץ.

ידע את לא ידע כל פה לשמיעי,
 גם פיו דעותיו לא יוכל יביעי.
 מי ישא את ראש שרעפיו כי רבו,
 העוברותנורים על לבו לרנעים סלה,
 רבבות אלפי אלף יצאו יפבו.

1 המחשבות. 2 התבונן, ראה. 3 גבוהים, מרוממים - כנוי-כבוד לכוכבים. 4 ארץ שעל פני המים. 5 ארבה. 6 הנפש היודעת, הנשמה השכלית. 7 רמז על שחק-ומוה שחקים, - שהוא אבק שמים, וזה נגוד פיוטי לאבק שחק עפר שבשורה הקודמת. 8 ידע את הנפש היודעת שלו. 9 אם אדם יודע דבר בדעת, על בוריו, אז תערב הדעת הזאת גם לחברו, כי אז יודע הוא לבטא את הדבר יפה, אם בלשונו לקרובים ולאזנים ואם בעטו - לרחוקים. הקוראים את זה בעינים. 10 טד האלהים.

תִּירוּעִים יְחִיו, אֲךָ יוֹדַעַם אֵינְנוּ.
 יָדַע כִּי כָל מוֹדַע, כָּל־אֵת וְרַע,
 גַּם דּוֹרוֹ כָּלֹז הַמּוֹת יִשְׁנוֹ.³
 יָדַע כִּי כָל חַי וְלַעֲיָנוּ עִתָּה
 כִּכְבָּר⁴ אֵין כָּל שְׂרִיר לֹז בְּשִׂאוֹל מָטָה.

יָדַע הַמּוֹן קִרְיָה וּבְעוֹרָם סָלָה
 לְרֵאוֹתָם בְּכָבֵד כָּלֵם לֹא תִיָּם,
 יָדַע לְרֵאוֹת כָּל־גְּנוּה כִּי גְבֻלָּה
 וּבָעֵת יִרְאָנָה בְּמַחֲזֵלַת מַתְנִים,
 הוּא יָדַע בְּמִשׁוֹשׁ חַתָּנִים אֲתָנוּ
 לְרֵאוֹת אֵת קִבְרֵיהֶם כִּי נוֹשְׁנוּ.

יָדַע כִּי כָל הַדּוֹר לַעֲבוֹר קִדְמָנוּ,⁵
 גַּם הֵם בְּמוֹנוֹ עַל מְנוֹת דְּבָרוֹ,
 וְשָׁמוֹ אֲךָ זָכְרוֹ, לֹא לֹז הַתְּבוֹנָנוּ,
 וּכְסֹפֵר חֲלוֹם אוֹדוֹתָיו סִפְרוּ
 עַד אֲשֶׁר בְּחֲלוֹם תִּיָּהֶם נִכְוָנוּ,
 הַקִּיצוֹ מַחֲיִים וְלוֹדוּקָה שָׁבוּ.

גַּם קוֹל דּוֹר הָאֲחֵרוֹן יָדַע לְשִׁמוֹעַ,
 אוֹתוֹ גַּם דּוֹרוֹ בְּמַתִּים יִזְכִּירוּ⁶
 (הוּי דוֹרוֹת בְּנֵרוֹת תַּמִּים לְגֹעַ,
 אֵלָה כִּי יִכְבוּ אֲחֵרִים יְאִירוּ),
 יָדַע מֵה שִׁיָּהִיָּה אֹז לְאֲחֵרוֹנָה
 עַת לֹא יָדַע מָה הִיָּה לְרֵאוֹשׁוֹנָה.⁷

יָדַע כִּי נַעַת מוֹתוֹ הוּא מוֹתָהוּ,
 יָדַע כִּי אֵין מְנוֹת לְאֲשֶׁר לֹא יִדְעָנוּ,
 כָּל חַי וּזְלוֹתוֹ לֹא יָדַע קִצְהוּ,
 וּבְמוֹתוֹ אֲךָ יַחֲלָה - אַחַר⁸ אֵינְנוּ,
 אֲךָ אִישׁ הוּא יוֹדַע, אֲךָ הוּא הַמֵּת סָלָה

וּבְכֵן הוּא יָדַע גַּם אֵת סוֹד הַנְּצִחַת,
 גַּם כָּל אֲשֶׁר מַעַל כַּחוֹז לְדַעַת;
 אֲבָל עוֹד אַחַת יָדַע - שַׁד וְרַצְחֵי -
 עוֹד אַחַת יָדַע - כָּל לִכְבֵּב קוֹרַעְתוֹ -
 הֵן זֶה הַיּוֹדַע - הוּי אִיד עֲצָבְתוֹ -
 יָדַע - וּבְדַעַת זוֹ - גַּם אֵת הַמּוֹת.

אֵת הַמּוֹת הִרַע וּמְקוֹר כָּל גְּנֵעַ,
 כִּי גַם אוֹתוֹ יָקַח - הֵן הוּא יוֹדַע;
 אֲךָ יָדַע הַמּוֹן וַיָּדַע כְּרַנֵּעַ
 כִּי בֹז זְמַן גַּם הוּא לְהִיזוֹת גְּנֵעַ.
 הוּי דַעַת רַעְהוּ דַעַת הִי וְנָהִי!
 לְדַעַת בְּהִיזוֹתוֹ כִּי גַם לֹא יָהִי².

יָדַע כִּי נַעַתוֹ הוּא לֹז אֲךָ בְּשִׁמְשׁ,
 שְׁלֹא אוֹר תְּמִיד הוּא, עוֹלָם זוֹרַח,
 מִסְּפַחַד בְּלִיזוֹת הֵלֵא הוּא תְּמִשׁ,
 וּבְנִגְנָה תִשְׁלַח אֹז לְנוֹ יִרַח,
 גַּם נַעַתוֹ בְּמִקּוֹם יִשְׁנֹב מְמָנָה
 תִּשְׁלַח הַאֲמוּנָה וְתִכְהֵן מַתְמָנָה.

יָדַע כִּי כָל נַעַתוֹ אָפֶס וְאֵין,
 כִּי כָל נוֹדַע לֹז כֵּן לֹא כֵּן הִנְהוּ;
 גַּם זֶה הָאֵל, הַנִּרְאָה אֵל כָּל עֵין,
 רַק אֲחֵרוֹי יִרְאָה, אֲךָ לֹא סְנִיָּהוּ,
 כִּי לֹא יָדַע מָה הוּא, רַק: כִּי לֹא אֵין,
 וּכְהִרְאוֹת אִישׁ מֵאֲחֵרוֹי לְעֵין.

יָדַע כִּי יֵשׁ יוֹם וַיְהִי לֹא־יוֹדַע.

1 אשר גם הוא ימות. 2 גם בשעה שהוא ישנו לדעת כי לא יהיה. 3 ישכיח אותו. 4 כמו זה שהיה לפנינו. 5 אשר עבר לפנינו. 6 אשר יזכירו אותו ודורו בין המתים. 7 בשעה שכבר לא ידע מה שהיה לראשונה. 8 בשעה שהוא יהא מוטל מת ולא ידע את אשר היה לפניו. 8 אחר-כך.

עוד זאת לך, כי עוד תדע גם את אלה
ולהושע לך לא תוכל, באסיר בלא).

הוא ידע כי לא עוד גם זאת
הארץ

לא עוד תתנה גם היא שנים תיתה,
כי קרב ובא גם אליה קרץ,

וכבר זקנה, הה! וכבר תלתה,
וכבר היא בנצחים פרתה לה קבר,
וכבר גם לחה, תם פחה, בנבר.

ומי יודע אם אלה ממעל,
האורים הרבים שאין קץ למז,
הה! אם לא מזה גם אליהם יעל
המנות הרע ויצחק גם במו,
וידעוהו אולי מכבר גם המה,
ובכן גם דעתם להם לא נעמה

„ומי יודע“ – הלא גם גרעה
רבים בהמה, שכבר מתו תמו,
שכבר נפצו ופקודתם באה
והם ומלואיהם יחד נשמו. –
הוי ים התהו! מי ימד גדלך!
ממד הכל בא, הכל שב אליה.

אם ידע האדם כל חי לנצח,
הלא גם ידע את כל הגוע, –
ומה לו כל טוב אם בעצמו רצח,
מה דעת הטוב אם גם רע יודע.
הה ליום אכל מפרי עץ הדעת,
מאז מות ימות-התמותה נודעת!⁷

מיום הגלדו עד שובו לשאולה.

אף כי ידע, כי כל טוב, כל שעשוע
עוד הם באים וכבר תמו תלפו,
סרם יום יחול גם צאתו ידוע,
שבת ומזעד יבואו גם ספו,
ושנות המפחות! אם ארכו בן בלו,
כימי קדמונים בן אבדו גבהלו.

ידע איד במאדו² ובחבלו הקלי³
כי תילו לא יחיל⁴, אונז איגנו,
כששונז ביוגוז וכאכל נבל;
מחר אין זכר מהם וממנו.
הוא עם תתו⁵, שבה לא ינוח,
נעו, לא נודעו, כמוץ ברוח.

זה החי המת הבאות יודע,
שהוא עם כל חיו כצל וברחו,
ומעשיו יעש (וכמו ישתגע)
כאשר הוא והם לעד לא יסחיו⁶,
יען כי חיו הוא יראה לעין,
ואשר ידע בואו עורנו אין.

(הלא תבכה תמיד אדם עליך!
ובכי יבכה לך כל לבבות יודע,
אתה על כל רמים ידון שכלך,
וככל השפל גם אתה גוע;

1 השנים אשר מדד אלהים לאדם, על-פי „הנה טפחות נתת ימי“ בתהלים ל”ט, ו’.
2 בשעה שטוב לו מאד, 3 בשעה שחבלו נפל לו בנעימים הוא יודע כי זה הבל, 4 עשרו
לא יביא פרי חנוכה, כמו „לא יחיל טובו“, איוב כ’, כ”א. 5 בשני המובנים, גם במובן של
שאיפה (והנח רשעים יהדף“, משלי י”ג), וגם במובן של אסון, פגע (כעשי והותי, איוב ו’ ב’),
כי כל שאיפה ותאוה היא לפי השקפה זו גם פגע, אסון. 6 כאילו הוא ומעשיו לא ישתכחו
לעד. 7 מאז אכל מעץ הדעת מות בלי הרף, כי מאז נודעת לו התמותה.

וַיִּבְדֵּל בֵּין נָשִׁים, כִּי יָדַע יִפְיָ,
נִכְסָף לִכְסָף וְלִאֲסָפוֹ בַּל יֵלֵא,
וְלָרַע לֹו גַם יָדַע כִּי טוֹבוֹת אֵלֶּה.

הִיא דַעַת עֵץ זֶה טוֹב וְרַע גַּם יַחֲדוּ
הִיא אֵת כָּל הַטּוֹב אֶדְ בְּרַע תִּרְאֶהוּ,
כִּי מִרְחֹק תִּרְאֶה כּוֹ שֶׁד וְפַחַד,
וּבְטָרֵם בּוֹא יִגּוֹן בְּגִיל תַּחְנוּנָהוּ,
וְלַעֲיָנִי חֲיִינוּ תַּצִּיג הַמְנוֹת,
כָּל רֹאשׁ שֶׁמִּתְחַנְּנוּ בּוֹ הִיא מִכְּאֻבָּת.

הִיא תֵאֵיץ בְּבָאוֹת וְעֵתִידוֹת חֲשָׁה,
יָמִים יְבוֹאוּ תַּעֲבִיר עַל פְּנֵיהָ,
אֵל חַיִּים תִּרְשִׁים אִם אֶדְ נְנֻשָׁה
בְּמִנּוֹת יִשָּׁן יִהְיֶה מוֹל עֵינֵיהָ,
כִּי תִרוּץ לַעֲמוֹד עוֹד מֵהֶם וְהִלְאָה,
בְּמִקּוֹם גַּם אַחֲרֵיתֶם חִלְפָה תִּרְלָה.

וְאֲשֶׁר יָדַע יוֹתֵר מִכְּאוּבוֹ יָרֵב,
וּכְגִדֵּל דַּעַתוֹ יִגְדֵּל לֹו כָּל פְּנֵעַ,
גַּם תִּשְׁקוּ יַחֲוֹק, כָּל תַּאֲוֹתָיו הִרְבִּי,
וּמִפִּתְחֵד תִּמְיֵד, לֹא יִשָּׁל אֶפְ רַגְעַ,
גַּם כַּעֲסוֹ כְּפִיר, כִּי יַחֲוֹשׁ כָּל חִסְרֵ,
יִתִּיָּה עִם מוֹתוֹ וַיִּאֲכָלְנוּ בְּסֵר.

אִו מִכָּל עֲדָן יִצָּא הַיּוֹדַע
וּמִכְּאוּב דַּעַת יִצָּא עֲמוֹ יַחֲדַ,
אִו מִי תִנְחַשׁ יָדַע הַגּוֹשׁ,
כִּי תַחֲשִׁיט² לְדַעַת רַע וְפַחַד,
יָדַע כִּי לַעֲזוֹב אֵת תִּמְמוֹ אֶדְ מְרִי,
וְלִהְשִׁיבֵל מֵה סַר כִּי³ נִחְמַד הַפְּרִי.

לֹא פָרִי אֲכַל, לֹא זֹאת הַמִּכְשָׁלָה,
כִּי אִם דַּעַת אָהֵב, לַמְצוֹא כֶּה נַחַת,
לֹא הָאָמִין כִּי לֹו אֶדְ מִנּוֹת כֶּה סָלָה,
כִּי יָדַע כֶּה מוֹתוֹ, יָדַע כָּל שַׁחַת,
חֲשׁ לֹו עֵתִידוֹת, כָּל טְמוֹן לְרַעַת –
מֵאִז מוֹת יָמוֹת, הַתְּמוֹתָהּ נוֹדַעַת!

יוֹם יוֹם יָמוֹת – כִּי הַתְּמוֹתָהּ נוֹדַעַת!
לֹא יָמוֹת בְּמִנּוֹת, כִּי־אִם בְּחַיִּים!
לֹא יָמוֹת בְּמִנּוֹת, כִּי־אִם בְּדַעַת!
כִּי־אִם בְּדַעַת – הוּא פִקַח עֵינַיִם
לְרֹאוֹת אֵת קִצּוֹ, וְלִכָּל טוֹבוֹ – קִצְבַ,
לְרֹאוֹת כָּל רַעָה וְהוּא כָּל הַעֲצָב.

הֵן מִתּוֹק הָאֹזֵר וּנְעִימִים הַחַיִּים,
וּמְלוֹא כָּל הָאֲרֶץ עֲנֵג מְלֹאוּ,
חַיִּים הֵם כְּלָם, אֲכַל לַעֲיִנַיִם,
וּבְדַעַת מַתִּים הֵם וּקְבוּרִים בָּאוּ,
עַל כָּל אֲשֶׁר הוּא וְאֲשֶׁר גַּם עוֹד יִהְיֶה
הִיא נוֹשָׁאֵת הִי, קִינָה, מִסְפַּד וְנִהְיֶה.

מֵאִז מִצָּא דַעַת נִשָּׂא הַעֵינָן,
אָהֵב כָּל יִתְרָה וַיִּבְחַר כָּל מְנַדַ,
מֵאִם בְּמִים וַיִּבְחַר בִּיָּין,
בוֹשֵׁשׁ בְּעִירוֹם וַיִּבְחַר בְּבְגָדַ,
מִצָּא לֹו בְּרִדָּר וַיּוֹצִיא לֹו לַחֵם,
וַיִּאָּהֵב כָּל כְּבוֹד, קִנְיָה וְלַחֵם.

הִיא הוֹרְתָהּוּ תְרֵב, לַמְדָּתָהּוּ קִשָּׁתַ,
וַיִּלְמַד מְדוֹן, אִפְ יִרְדֵּף לִפְיַ,
הַתְּאֻנָּה כָּל תַּאֲוָה, גַּם דַּעַת אֲשָׁתַ.

1 תהינה להרבה. 2 לכן הוא נקרא נחש. כי החיש, האיץ בו לדעת רע ופחד. 3 אף כי, אם כי

קטן. אד"ם שר על הדעת ועל מכאוביה. הוא מלא התאוונות. מלא תלונה. כי האדם באכלו מפרי עץ הדעת לא פקה עוד עיניו לראות הכל. לא היה עוד כאלהים יודע הכל. כי יש גדר ומחיצה לאדם ברדעת. כי יודע הוא רק זה שאיננו יודע. כי יש חשך המחשיך לו. מחשיך ממנו ומעלים את זה שהוא תאב לדעתו. הוא מעלים ממנו את העיקר. במקום לדעת עיקר זה – הוא יודע את המות. הוא היודע. יודע גם את "ים התהו", שממנו הכל בא והכל שב אליו. התהו – זהו הנגוד הגדול ביותר אל הדעת. הסדר והמשטר השכלי. ונגדו מתקומם הרבה לב בן-האדם ה"משכיל". כמו שהוא מתקומם הרבה נגד המות, שהוא יליד תהו זה. למה עוד לאדם בן-תמותה לדעת שהוא ימות – לראות תמיד את גבול המקום. שגבלו לו. ואת הגדר. ששמו לפניו? השאלה הזאת נעשית למשורר גם לשאלה דתית-מוסרית: מדוע אין חמלה. אין רחמים בעולם? מדוע אין סדר ומשטר שכלי? אי אלוהי האורה. אם אין שלטון לאור? את הטענות והתביעות האלה הביע אד"ם בשירו הגדול "החמלה".

עשוקים ורצוצים עד ילכו תמס;
איך אדע גאנקים ומציל אין.
ולקבי לא ימס מדמעות עין?

הוי אם אןכור הזאב, נמר וליש.
יארבו. יתנבלו, יהמו, ישקו.
מתנבלים בחמתם על שיה ותיש.
קורעים עור ושאר ורמיהם ילקו;
זה צועק מרה ובקולו גוע.
זה ירמוס יטרזו, אינגו שומע.

או איך יונה תמה, אם על אפרוח.
איך דמס נקי ימץ גץ ופרס?
סיס, עגור ורנגים יהגו בפח:
"לשועל איך נהיה למלאת הכרש?
איך מדם הקרור פי צפע צבוע.
ובחך עקרב נזרא שור פר קרוע?

שם יעיר קנו המזמר בליל.
מפיו יושיט אכל לילדיו ששת.

הוי אף שר נהי! הבט לא אוכלה
המו מצי המו, בלבבי לחץ;
הה לבי לבי! הה נפשי גבהלה
ובכליזתי איפה פשה המחץ;
אנא סמכוני! פן אמס כמים.
חמלה אנכי מבנות השמים.

פה במחלת צור, פה חשך ואמש
פה אוילי אנוח. פי לא אראנה,
אבןריות איבתי היא תחת שקמש,
שם נפשות כל מי לה מרמס
תהינה:
הה! פי אןכור זאת גם פה לא
ארניע.
גם רום אם אסק, בשאול אם
אציע.

הלא ידעתי פי הנה גם עתה
כל אדם ובהמה, צפור ורמש,
כל אשר חי פה בארץ מלמטה.

מקול נקמת טורף־יָרֵעַשׁ הַיַּעַר,
 אֵד קוֹל נִטְרָף הַגְּדִיל, סִמַּר כָּל שַׁעַר.
 מִה־מֵר קוֹל הַצֵּאן נִשְׁמַע מִן הַרְפֵּת,
 הִמְר מֵרַת חַיִּי - נִפְשֵׁי תְשׁוּחַת;
 מִה גַּם זֶרְמַת דָּם מִתְחַתֵּיו שׁוֹמֵפֶת,
 עוֹדוֹ מַעֲלָה אֲדוֹ כְּפִיר נִפְּוֹחַ -
 הוּי פְרִיצי חַיּוֹת! פָּרְצוֹ הַדְּלֵת,
 כָּל הַנֶּפֶשׁ שֶׁם אֵיךְ עֲמָה נֶאֱכָלֶת.

הוּ קוֹ צִפְרִים, בּוֹ אִם עַל בְּנֵיהָ
 הַבִּיאָה הַלְבִיאָה - טָרַף טָרְפוֹ;
 עוֹד תִּפְלִיט, עוֹד תֵּאֲחַז בֵּין צִפְרֵינֶיהָ -
 הַהוּ עוֹדֶם חַיִּים, עוֹד רוּחַ יִשְׁאָפוּ,
 וּבְרָדָם קָבַר אֵל בֶּטֶן טוֹרְפֵת
 עוֹד הָאֵם תִּלְדֵּ בְנֵי וּמַצְפֵּצֶפֶת.

אִין חַי בְּאָרֶץ הַמָּס וּסְהַר רוּחַ,
 אֲשֶׁר לֹא רָמְיוֹ אֵל עוֹיִם יִמְתְּקוּ;
 גַּם עֲמָה, רָנַע זֶה, הַהוּ וּבְכָל רוּחַ,
 בֵּין שְׁנֵי טוֹרְפִים חֲלָלִים יִצְעָקוּ -
 אָנָּא סִמְכּוֹנִי! כָּל אִמָּס בְּמִים
 חֲמָל הַ אֲנִכִּי מִבְּנֹת הַשְּׁמִים!

וּלְהִבִּיא חַיִּשׁ שְׁנִית עוֹד אָוֶר חֵיל,
 חִנָּה שֶׁב וַיִּחְדָּר, מֵאֵן לְגִשְׁתּוֹ,
 וּמִרְחֹף עַל קוֹן רֵק, בְּדָם יִרְאֶהוּ,
 עַד צֵאת שׁוֹרֵד בְּנָיו וַיִּבְלַעְהוּ.

מְרוּחַ פִּי פָתַן אֵיךְ תִּשְׁתַּנְּעַע
 שֶׁם הַאֲרֻנְבֵת לְרוּץ חַי אֵל פִּיהוּ,
 וּשְׁחֹחַ אֵיךְ יַעֲמוֹד שָׁסֵן יָנַע
 מוֹל מְלִתְעוֹת רוֹדְפוֹ אֲזַמְרֵ:
 הַשְּׁגִתִּיהוּ!

וּסְגוֹר לֵב רַחַל אֵיךְ תִּלְבֵּ קוֹרַע,
 וּבְסִיוֹ כֹּף רַגְלָהּ אֵיךְ עוֹד תִּתְגַּבַּע.

מִה חֲבַר אַרְיוֹת הַמְּזוֹרִים וְעַם,
 מִה עֲמָדוֹ כְּדוֹר, מִה חֲבָרוֹ רֵאשִׁימוֹ?
 עֲנִימוֹ כְּבָרְקִים, אִף נִהַמָּם כַּעַם;
 חֵה! אֵילֵת חַן נִקְרַעַת בִּינִימוֹ!
 זֶה רֵאשׁוֹ, זֶה חֹתֵה, זֶה בֶּטֶן בּוֹקַע,
 וּמִדְּקֵרוֹת קוֹלָה לְבִי פּוֹצַע.

תַּחַת צִנְאָר נִמְר עוֹמֵד שֶׁם כְּשֶׁב
 וּבְרֵךְ קִרְדּוֹ צִפְרֵינֵי נִתְקַעוּ;
 זֶה עוֹמֵד וּמִבִּיט דָּמוֹ עַל עֶשֶׁב,
 הַיִּזְרַד מֵאֲיָנָיו, כִּי כֹן נִקְרַעוּ;

בספק הראשון מן השיר מתאונן המשורר, המדבר בשם החמלה על העסק והמרוצה, אשר נראה בין החיות, הבהמות, העופות וכדומה; בסרקו השני הוא קובל על הצול והאכזריות אשר יעשה האדם, זה בחיר היצורים, בעל השכל, אל יתר היצורים מלבדו:

הַעַל כִּי הֵם אֱלִמִּים רִיבָם לְשִׁיחַ
 אִין רַב אֵת רִיבָם, אִין חוֹלָה עֲלִימוֹ?
 הָאֵם אֱלִימוֹ גַּם אֵל לֹא יִשְׁנִית,
 כִּי כֹאשׁ תֵּאֲכַלֶּם מֵאֲכָלֶת אוֹכְלִימוֹ?
 הַעַל כֹּן לְשִׁבַח כְּלָם יִכְרַעוּ,
 כִּי אִין מְרַמֵּה כֶּם, כִּהֵב לֹא יִדְעוּ?

גַּם הָאָדָם הַזֶּה-לוֹ כֵּר וּפְרִי
 וּבְשֶׁר נִמְשׁ תִּהְיֶה לְאֲכוֹל לֹקֶחַ;
 לְאֱלִמִּים, לְרִבְבוֹת-הוּי תוֹךְ וּמְרִיז-
 יוֹבִילְמוֹ יוֹם יוֹם אֵל בֵּית מִסְבַּח;
 בַּעֲשׂוֹת זֹאת מֵאֵל לֹא יִחְשְׁבֶנָּה פֶשַׁע,
 כִּי כֹן יִמְתַּק כָּל מֵר, יִצְדַּק כָּל רֶשַׁע.

עזרה חי נקרע ויעקרו מעיה,
מכאזבה עמק ודוּתה נוראה;
שם אל שלחנם התמימה נקרבה
ובלי כל גתח טוב ברעדה שבה.

סוס. נמל וחמור לעבדים לו נצח,
יעבדים ויענם באף ובפרה;
במטיל משא סבל ובהלמות רצח
בבלי כח ואון ילכו בדרה;
מתחת סבלם אם תשמט רוחמו,
כל עובר לו יגוד ויצחק במו.

שם ינעם קול צפור ופתאם פתע
מחץ יור בו גבר נפל טבוח,
עזרו חי הדג וישסעהו שסע,
ובתריו יורדים חיים סיר נפוח –
מדוע אין שופטים על זאת בארץ?
בלם קשרו קשר שית למו קרץ.

זה בפני האם את עולה זוכח,
מה תנעה, מה תפעה, מי ישמענה?
זה בדבר קוסם ינתו לזקח,
קורעה חי לשנים או חי יקברנה –
אנא החיוני! פן אמס בפנים,
ת מ ל ה אנכי מבנות השמים!

„הנה כל יש לנו לכם נא בזו,
רק חיתנו אל נא תרעצו:
צמרנו, שערנו חנם נא בזו,
ביצינו לקטו ונחלבנו מצוי”
שוא בן התחננו – זאת יקחו ראשונה
ובשרכם על המכם תתנו אחרונה.
כשחוק לו לאדם קחת מאכלת
לפרים, לראמים, או הולם פעם!
הוא עזמד שקט במקום המפלת,
זה גועה מרמו כשאון קול רעם:
הוא מפשיט ופורק, קץ? ומרתח,
עור, בשר ולב נושד ומנתח.

בן ישים בית בלא המון וחיל,
בו צפור כל בנה לא אשם במו:
ילעיטם ויבקרם יזמם וליל,
עד בוא יום קצם יעש קציר למו –
הקש גידיהם, אם עורקיהם תבן,
האין חיים במו, ובשרם אבן?
— — — — —
— — — — —
פרה אבירה שם אפרו רגליה
ותבקע במנה עוד חיים מלאה;

ולא רק לחיה ולבהמה עושה האדם רעה, כי אם ידו היא גם באדם רעהו. בפרק השלישי מהשיר מטיח המשורר קשה נגד העמל והאון הזה, אשר יעשה האדם לאדם.

בשר כבשרו, צלם יה במהו –
רב לך אכזריות! בצעת מעשוקה,
אם גם בין יודעי יעופו חציקה.

מה נפלאות מכה זאת – הפלא
ונפלא! –
שמי ארץ על זה ותני אד תהו:
אם אדם לאדם יפעל גם אלה.

1 פטיש חזק. 2 קוצץ.

אף כי חֲמַדַּת הַיֵּכֶל וּפְאָר הַכֶּרֶם;
 מִה תִּצְעַק בְּן יִקְרִי: "אִמִּי גִשְׁחַטְתִּי"
 גַּם אוֹתָךְ עַל רִמַּח עוֹד הַיָּא מִבְּמַט.

— — — — —
 — — — — —

הַפְּרָאִים יִשְׁבוּ אִישׁ אֶרֶץ אַחֲרַת,
 וְלִהְיוּ אִף פְּסָלִים מִנְחָה יַעֲלוּהוּ;
 הַהֲמוֹן הוֹגֵג מוֹל רוּחַ גִּשְׁבָּרַת,
 נֶגֶד הַשָּׁמַשׁ עַל אֶבֶן יִתְנוּהוּ;
 אִיךְ נִגְשׁ הַמְּשַׁחִית בְּמַנּוּ לְקַרְוֵע,
 נִיּוֹצִיא לְבוֹ חֵישׁ חֵם עוֹד יִנּוּע.

הוּי אָדָם נִצַּח! כִּפְסִיר לְטַהַר —
 הַתִּקַּח שָׁם אֶכֶל מִיַּד אוֹכְלֵיךָ?
 הַטְּבַח הִגָּה כָּא אֶל בֵּית הַסְּהַר,
 אוֹכְלֵי אָדָם שְׂשִׁים כִּי פֶשׁ חֲלָבֶךָ;
 בְּרִפְיֶךָ נָעִים [נְעוּת], סָנִיד חֲנוּר,
 לְבָד יִהְיֶה מֵר: "לוֹ מֵהַר נְמָרוֹ."

— — — — —
 — — — — —

אוֹיֵה אִם, כִּי גִשְׁבִּית אִתִּי וְיִלְדִיךָ,
 וּבְגָדֶךָ, אֲשֶׁר גִּהַלְתִּי, מֵהַר דְּקָרוּ;
 עַתָּה גַם אֵת זֶה אֲשֶׁר בֵּין שְׂרִידֶךָ,
 וּבְעוֹד נִפְשָׁם בָּם לְנִתְחִים נְגִנְרוּ,
 נְאֻתִי, יוֹלְדָתְמִם, תִּרְאִי זֹאת, תִּשְׁמְעִי,
 תִּפְעִי, תִּשְׁאָפִי, תִּתְעַלְפִי, תִּגְנוּעִי.

— — — — —
 — — — — —

הוּי אֲנַקַּת חֲלָל עוֹלָה מִן הַיַּעַר,
 מִכְּלוּב בְּרוֹל תְּלוּי עַל עֵץ שְׂרוּע;
 הֵה אִישׁ כּוֹשֵׁי בּוֹ—בֶּן גִּשְׁפֹּט בַּשַּׁעַר,
 לְהִיּוֹת שָׁם מְאָכֵל אֶל כָּל עוֹף צְבוּע;
 זֶה יִקְרַע בְּשָׂר, זֶה יִמָּן דְּמָהוּ.

אִיךְ לִכְבִּי אֶבְיוֹן עֲשִׂירִים יִשְׁחָקוּ,
 לְשׂוֹא יִשָּׂא קוֹל, אִין לְמוֹ אֲוֹנִים;
 אִיךְ יִלְעַג עֲרִיץ לְקִשְׁת־יּוֹם יִגְהָקוּ,
 שְׂוֹא סוֹפְקִים כְּפִיהֶם—אִין לוֹ עֵינָיִב;
 יִתְנַחֵם כִּי טוֹב לוֹ עַל אִיד אֲחִיהוּ,
 עַל כְּעִבּוֹן נִפְשׁוֹ בְּמִלַּאת אֶכֶל פִּיהוּ.

— — — — —
 — — — — —

הַכְּבֵהמוֹת שְׂדֵי יִמְכַר שָׁם גְּבָר?
 אִם כְּבָבֶשׂ יִצַּג עַל שׂוֹק וְשַׁעַר?
 הַיִּבְקַר כְּבָקַר אִם יֵשׁ בּוֹ שְׂבָר?
 הַיַּעֲמֵד שָׁם עָרוֹם כְּתִיתוֹ יַעַר? —
 הוּי אִיךְ יִנְסַר תַּחַת יַד שׂוֹכְהוּ,
 יִתָּר כַּחוֹ יִקַּח אֲחֵרָיו קוֹנְהוּ!

כָּכָה לְרַבְבוֹת כִּצְאוֹ יִמְכְרוּ,
 יוֹבְלוֹ שְׁנָה שְׁנָה מִשָּׁם עַד הִגָּה,
 וּבִיְרֻכְתִּים בְּצִיּוֹם יִסְגְרוּ,
 בְּמַעוֹן צַר וְנֵל נִפְשׁוֹתֶם תִּצְאֲנָה;
 שָׁם קוֹלוֹת רַעֲב, חוֹלָה עִם גְּנוּע,
 אִישׁ יִקְרָא אֶת מוֹתוֹ כְּאִחַ נְרַע.

לְמַה תְּמַדִּינּוֹת רְבוּתֶם [ו] הַבִּיאוּ,
 אִשָּׁה לְרַעוּתָהּ כָּל מִכְמַר בְּגִיָּה;
 לְמוֹעֵד בָּאוּ, עַד הַנְּכוּל הוֹצִיאוּ
 אִשָּׁה לְרַעוּתָהּ הַדָּר בַּחוּרִיקָה —
 שָׁם בְּחָרוּ מִמִּבְּחַח לְצִאוֹן הָאֵלֶה,
 אוֹי לֵה לְרַשְׁעָה! עַד אָנָּה לֹא תִלְאוּ?

— — — — —
 — — — — —

אִיךְ עִם יוֹשֵׁב שְׁקֵט שׁוֹדְדִים הַמָּמוּ,
 עָרִים עַל יוֹשְׁבֵיהֶן אִיךְ הִכּוּ תִרְמוּ;
 אִם מֵאִישׁ עַד אִשָּׁה שָׁם לֹא רַחֲמוּ,

הוֹי אָב אֲכַרְוּ! הוֹי מוֹרָה אִישׁ בְּעַרְוֹ!
 יִלְד לֹא אֲשֵׁם עַל מָה מֵר צוֹרְמִי
 גַּם שָׁם עוֹר אִישׁ צְדִיק יִפְשֵׁט בְּשַׁעַר,
 שָׁם צָנָאֵר הָרוֹג חַי יִרְמוֹס רוֹצֵחַ. —
 הֵה לַחֵץ בְּלִבְכִי! אִפְס בְּפִי,
 חֵמָּה אֲנִכִי מִבְּנֹת הַשָּׁמַיִם.

אֵךְ עֲצֻמֹת בְּלוּ, אִין גַּם עֵינֵיהוּ.
 — — — — —
 — — — — —
 אֵל אִי מוֹדְבֵר יָם מַעַל צִים נִמְשׁוּי
 כַּבּוֹת² עֲרָמִים בִּיּוֹם בּוֹ נוֹלְדוּ;
 אֲתָמוֹל עַל לֹא חֲטָא מִמְדִּינֹת גְּרָשׁוּ,
 מַחֲבֹלֵי הַצִּי בֶן עֵתָה נִגְדְדוּ;
 וּבְנוֹזוֹם וּפְשָׁטוֹם וְהִדְפּוֹם שָׁמָה,
 מִקָּר מִפְּרִי כָל הַעֲדָה תִּמָּה.

הסענות והתביעות נעשות עוד גדולות יותר בשעה שהמשורר מגיע, בפרק הרביעי משירו, אל שפע הרע, היורד משמים ארצה. הנה הטבע משחית את יצורי כפיו, והאלהים, אל חנון, זה שנתן חכמה ודעת בלב האדם, לא חנן אותו מיתר היצורים. החכמה לא תועיל לו, לאדם, ביום צרה, והיא עוד הגדיל מכאוביו לדעת ולהבין אותם. אמנם התקוה משקת לפניו, אך הן גם היא תפול צמו יחד בנופלים:

הוּא יָקָם לְדַמְמָה סַעַר הַתַּיִם —
 סַעַר תַּיִם אֵלֶּה מִי זֶה יִבְיַע,
 אִם הוּא הַמְּשַׁקִּימִי, אִם הוּא הַמְּרַגְעִי
 הַמַּעֲט מֵאָדָם אֵת מוֹתוֹ לְדַעַת,
 כָּל יָמָיו לְרֹאוֹת בִּי קָבְרוּ מִתַּחַת;
 הֵן חַיִּיו יִתְנוּ אֵל חַיִּיו מְגַרְעֵת³,
 בִּי מָה אֲרַךְ יָמָיו קִרְבַת הַשְּׁחַת;
 מָה לְדַת בְּנִים? הַרְבּוֹת מִתִּי חֵלֶד,
 וּבְנוֹשֵׁק עֲצֻמֹת מֵת נוֹשֵׁק הַיֶּלֶד.
 אֵךְ עֲלִיָה, אָדָם, יִגְהוּ שָׁמַיִם,
 עַת קִדְרוֹת יִלְבְּשׁוּן, דְּמַעָה יִזְלוּ;
 קוֹל בְּבָיִם יִשָּׂא סַעַר בְּבָנְפִים,
 וּמָה הַרְעַם אִם לֹא לֵךְ יִילִילוּ?
 גַּם אֲתָה בֶן תִּרְעַם עַת הַנְּלָדָה,
 בִּי תִרָא מִסְכִּיב שִׁפְעַת אִידִיָה.

אָתָה אֵל חַנוּן! אֵךְ לֵךְ אֲתַחֲלָלָה⁴,
 מִשְׁפָּטִים אֲדַבֵּר וַיְהִי מָה יְהִי!
 הַגַּם עֲפֹד תִּגּוֹר אִי בְּתִי סֵלָה,
 בִּי תַחֲשֶׂה אֵל עֲמַל, תִּדְמָהי אֵל גְּהִי?
 הַגַּם מַעַל בָּא שׁוֹד, מִפִּיד קִרְצִי,
 אֵל אֲרִץ הַתַּיִם חַיִּי הָאֲרִץ?
 אִם נִפְשׁ כָּל חַי תַּחַת שׁוֹד כּוֹרְעַת,
 לָמָּה לְאָדָם מָהֵם הַצְּרוֹת?
 הַעוֹד נִתְתָּ בּוֹ חֲקָמָה וְדַעַת,
 לְגִדִּיל בְּסוּן מִכְּאוֹבָיו לֹא הִכְיִנּוֹתִי
 הַנְּחַמְד הַזֶּה אִידִי לֹא יוֹחַן רַגַע,
 לֹא תִרַע לֹא עַת, לֹא יִצִּיק לֹא פְנַעִי.
 לֹא יוֹחַן עַד בּוֹא הָאֲחִרוֹן עַל אֲרִץ,
 הַמּוֹת הַנוֹרָא רַב הַעֵינִים;
 אֵךְ הוּא יִשׁוּם קִץ אֵל כָּל אִידִי וְפִרְצִי.

1 נעזבו. 2 הרבה. רבים. 3 אתרגזו, אבוא בטענה. 4 תשחוק. 5 איך לא יוחן, כי לא תרע לו עת, לא יציק לו פגע, על-פי מעת ופגע יקרה את כלם (קהלת ט' י"א). 6 גרעון, חסרון.

הִרְמֹז וּבִשְׂרֹז אֶתְכֶם יִשְׁבִיעַ? —
 „אזי מי יתן מותְכֶם, או לו גְּכַרְתִּי,
 אז טוב מֵאֵלֶּה מֵרְחֹם לוֹ מִתִּי?”

שָׁם אַחֲזֹת וְאֵת מִחְלָב גְּנֹמְלוּ,
 מִסֵּד כִּסְתֵת אִמָּם גְּלוּ יְדִימוּ;
 אִמְנֹו אֵיפֹה? זֶה אֵת זֶה יִשְׁאַלֵּוּ,
 רוֹאִיֵּהֶם בּוֹכִים, מִסְתִּירִים פְּגִימוּ:
 אָבִי הִתְאֻמִּים מֵת עֵת אִמָּם הִרָה,
 וּבְיִשְׁנֶם לִילָה זֶה גַם הִיא נִקְבְּרָה.

— — — — —
 — — — — —

הוּי אָב מַה תִּשְׁטִיל בְּגִידֵי הַיְמָה,
 גַּם אִמָּם תִּשְׁלִיךְ וּבְרוּעָה יִלֶּה,
 וּתְנַשְׁקֶם טָרָם תִּפּוֹל עִמָּם שְׁמָה,
 קוֹל רְבִים מוֹמְתִים בֶּן יִרְגִיזוּ חֶלֶד—
 צִי אַדִּיר הַצֵּת בִּיקוֹד אֵשׁ שְׁמִים,
 מִכָּאֵב מִכּוֹת אֵשׁ גְּכַחַר מִחֲנֹק מִים.

מִתּוֹךְ הַרְרֵי שְׁלֹג, מִגְּבְעוֹת קַבַּח
 תִּצַּא עֲגֻלָּה וּמְנַהִיג לָהּ אִיֹן;
 בָּהּ אִישׁ וּיִפְתּוּ, הִדְרָתָם הוֹד פְּרַח,
 וּבְנֵיהֶם עַל בְּרָכָם, מִחֲמַדֵּי עֵיֹן —
 הוּי אֶרְחַת מְתִים פְּתִיִים יִסְעוּ,
 גִּסְעוּ וְיִתְעוּ וּבְקַרְהָ גְּוַעוּ.

— — — — —
 — — — — —

כֵּל תָּאֵי חֲצַר מִסְכִּיב יִבְעָרוּ,
 עוֹד בֵּית בְּתוֹךְ, עוֹד קָם בְּיַנְיֹמוּ,
 וּבְעֵד חֲלוּזוֹתָיו חָרִים² יִסְעָרוּ,
 אֵל הָעָם מִרְחוֹק יִתְנוּ יְדִימוּ —
 הוּי אוֹבְדִים! אֵיפֹה? סָבִיב אֵשׁ וְעִשָּׁן,
 הֵן בֵּיתְכֶם הַבָּמָה, אִתְּם הַרְשָׁן.

עַל קוֹ דַּק גְּטוּי אִזוּ תַחַל לְנִסְוֵעַ
 מֵעַל לַתְּהוֹם אִיזוֹם גְּלִיו פְּרָצוּ,
 וּמִלְאָבִי רָעִים יְדַחֲוֵד לְטַבּוּעַ,
 וּמְפַחֲזוֹת שְׁבָעִים בְּקוֹ לֶךְ גְּחֲרָצוּ;
 לֶךְ נָא, בְּרִי-עֵנִי, לֶךְ, כֹּה הֵם חֲתִידֵי,
 תִּכְרַע תְּנוּעַ עַד תִּרְדַּד תַּחֲתִידֵי.

מִי זֹאת יוֹרְדָה עִמָּךְ, אֵת מִי אֲבִיטָה,
 גַּם הִיא הוֹלִיכְתְּךָ עַל קוֹ חֶלְדָּה,
 יְרֵה חֲבַקְתְּךָ וּיְמִינָה הוֹשִׁיטָה,
 לֵאמֹר: שָׁם טוֹבְךָ, הֵן שָׁם מֵאֲנִידֵי;
 הֵהוּי הִיא, הַתְּקוּהָ, שְׁוֹא כְחֻשָּׁה בְּלַפְתָּה,
 עַד הַגְּבוּל בְּאִתְּם וְתַפְלוּ גַם יַחַד.

— — — — —
 — — — — —

הֵן צְרוֹת אוֹמְפּוֹת אִישׁ, אִידִי וְשִׁיגְבָרָה,
 שְׁמִיו גְּלַחֲמִים בּוֹ — מִי יוֹשִׁיעָהוּ?
 שׁוֹאָה מִכָּל רוּחַ, צַר מִכָּל עֶבֶר,
 וְתוֹשַׁע לוֹ יָדוֹ — הִיא תִרְצַחְהוּ —
 הֵה, חֲלַל מְרוֹם! מֵה-מְרוֹ חֲתִידֵי,
 אִם מֵר זֶה הַמָּוֶת עָרַב עֲלֵידֵי!

עוֹלָלִים עֲרַמִּים רְגֹלָם גְּרַטְבָּה,
 אֵשׁ רָעַב בְּלָבָבָם, מִים עַל עֵיֹן;
 שָׁם סָבוּ אֲבִיֵּהֶם: מַה אִתְּךָ? הִבְהִי:
 גַּם הוּא בְּכִבֵּי עוֹגָה: „אִיֹן לָחֵם, אִיֹן
 אוֹזִי מִי יִתְּן מוֹתְכֶם, אוֹ לוֹ גְּכַרְתִּי,
 אוֹ טוֹב מֵאֵלֶּה מֵרְחֹם לוֹ מִתִּי!”

— — — — —
 — — — — —

הֵה! דְּלִים מִבְּטָן, רְשִׁים מֵרְחֹם,
 אֶהוּבֵי אָב אוֹבְדָה, אָב לֹא יוֹשִׁיעַ;
 מֵאֵב עֵנִי זֶה הִכִּי לִשְׂאֵל לָחֵם,

¹ מקיפות, סובבות. ² גשרפים. שם מהפעל חרר, מִחְרָו יוֹשְׁבֵי אֶרֶץ" בישיעה כ"ד, ו'.

לְעֶרֶץ אֲנֹשׁ וְחִי, גִבֹּר וְשִׁיחַוִּי?
הֵן מְלֹאוֹ הַבְּתִים, כָּל עִיר, כָּל פֶּלֶךְ,
מִבּוֹר הָאָסִיר עַד אֲרָמוֹן הַמֶּלֶךְ.

שֵׁם מְלֹא עֲלוּמִים יִדְוֶה עַל עֶרְשׁוֹ,
בְּשִׁפְטִים זָרִים מִחֲלָתוֹ תִּלְאַהֲוֵ;
עֲתָה כִּי תָם פָּחוֹ, יִבֹּשׁ בְּחֶרְשׁוֹ,
בְּנִקְמֹת רֵצַח מָוֶת יִלְחָצְהוּ. —
מָה רַב לַחֵץ לִבִּי! אֲמַם בְּמִיָּם,
חַמֵּל ה' אֲנֹכִי מִבְּנֹת הַשָּׁמַיִם.

עֲרָמִים וַיַּחֲפִים, הוּא, אֵיךְ תִּלְכּוּ,
יַחַד עֲשִׂיר וָרֶשֶׁת, אִם וּבְגִיָּה,
וּבְאֲבָגֵי הַשָּׂדֶה אֵיךְ תִּשְׁתַּפְּכוּ,
עוֹלָלִים וְאֲבוֹתָם, עִיר וְזִקְנֵיהָ,
וּבְמִוֵּי רָעַב אֵיךְ תִּכְעַר כָּל שִׁפְהָ,
כְּעִיר בְּהָ חֲצִבְכֶם פְּתֹאֵם שֶׁרְפָה.
— — — — —
— — — — —
מִי יִמְנֶה חֲרָבוֹת יַחְזוֹר הַמָּוֶת,
מִי יִסְפֹּר חֲלָוִים, חִילֵי מִחְנֶהוּ,
הַרְצִים בְּאֶרֶץ בְּשָׂבִיב שְׁלֵהֲבַת,

קטזו. הפרקים העיקריים בשירת ה"חמלה" הם ארבעה. נפרת בשירת התאוננות זו קצת השפעה משירת התאוננות אחרת בספרות העברית, בת ארבעה פרקים. מ"אגדת ארבע כוסות" של שלמה פפנהיים (ספר ראשון, סעיף ס'). כמו בשירה ההיא יש גם פה בסוף, בפרק החמישי הנוסף על "החמלה", מעין נחמה: כאשר תוסיף החמלה לשפוך את מריישיחה בא ונגלה אלהים מן הסערה, כמו לאיוב, להוכיח את האדם על פניו, ומגלה לו את חקיו ואת משפטיו וסדריו: הסדר הוא בעולם טוב ורע יחד. לולא זאת לא היה העולם — עולם. כלו טוב וחסד הוא רק אלהים, ולו נברא העולם בחסד. כי אז לא היה צריך כלל להברא. עולם כזה היה כלו נאצל, רוחני, ולא היתה בו כל בריאה. אלהים שתף אפוא את מדת הדין למדת הרחמים ויצר את העולם, זה שהוא בעל שני צדדים: הרמוני כלו.

אד"ם מנסה באחדים משיריו לבקש יסוד לנפשו בסדר ההרמוני שבעולם, זה שהיה ליסוד להשקפת העולם האסתיטית, ההרמונית, של ההשכלה העברית באשכנז (ראה ספר ראשון, סעיף מ"ב). אך הוא מלא כלו התאוננות, מלא פתוס עז. הוא איננו משורר מסתכל, רק תובע, דורש. ולכן הדרישה שלו היא תמיד מרובה וגדולה מן הפרישה ממנה. כשהוא מעמיד באחד משיריו, ב"המתאונן והמשורר", זה לעומת זה את המשורר שבו עם המתאונן נראה אמנם כאילו המשורר הוא הנוחל את כבוד הנצחון האחרון, אך מתגבר עליו בכל זאת המתאונן בפח העז של דבריו, בטענות המוצקות, שהתשובות עליהן הבאות מפי המשורר הן חלשות ורפות לגבן. קול המתאונן הוא קול ענות גבורה, וקול המשורר לעומתו הוא קול ענות חלושה. אד"ם המתאונן

מדבר בשם האדם הנדכא. הטעון רחמים. ושירתו. האנושית כלה. היא בזה גם שירה יהודית. היונקת גם מן החיים היהודיים וגם מן הספרות היהודית. מזו של "בחינת עולם". כשם שקרא אחד מחכמי ימי-הביניים לספרו.

שירת אד"ם איננה שירה צעירה. בה יש מטעם זקנים. היא גם מאוששה כלה. חזקה. בעלת חק אחד כמעט. הבית שלו היא לרב בן שש צלעות-שורות מהדקות היטב צלע אל צלע. יש תמיד אצלו גם חבור הגיוני בין שורה לשורה. ולשורות כמעט תמיד משקל אחד. משקל רחב של י"א תנועות כמעט אף לשירת ההגות שלו כלה. זו המלאה כבד מחשבות. שדומה כאילו הן נכונות להתפרץ ולפרוץ גבולים. אד"ם שמר בשיריו אלה. ובכל שיריו. אף על השנא. שלא יבוא בראש המלה. דבר העלול לעשות את הבנין הכבד רופף במקצת. בהוסיפו על מספר התנועות הקבוע עוד חצי-תנועה. כמו שנעשה השוא. בבואו בראש המלה. הכל בשיריו נושא עליו את החותם של כבד-ראש והשיבות.

ק"ו. אד"ם נוטה בשיריו לתת דמות וצורה לַמְּפֶשֶׁט. עד כי שר שיר על הזמן. שבו הוא מתאר את המושג הזה ומלביש אותו לבוש פיוטי. ההולם יפה אותו ואת רוחניותו הדקה. הקלה. האוירית (לשיר הזה קרא שם "חלום עובר"). הוא רואה ומראה את החמלה (בשירו "החמלה"). הסופקת כפים, פורשת ובוכה בכי גדול על איד בני-אדם וכל היצורים כלם. שוקל הוא את הדעת וכמו מציג ומציב אותה במערכה לקראת המות (בשירו "הדעת והמות"). ענין לו. לאד"ם. בשיריו את המושגים המפשטים. שהוא היה להם לפה ונתן להם דמות וצורה. ולכן הוא הוא שיצר גם את הדרמה המפשטה. האליגורית. הגדולה בכל הדרמות האליגוריות העבריות. האליגוריה הגדולה שלו היא זו של ה"אמת והאמונה" (ספר "אמת ואמונה" של אד"ם נתחבר בשנת תר"ב ונדפס בשנת תרכ"ז).

תכּוּ האליגוריה "אמת ואמונה":

חכמה היא המלכה בארץ בני-קדם ומקום שבתה בירושלים. אמת היא משנה לַמְּלָכָה ושכל הוא יועץ-המדינה. והנה סכלות. שפחת חכמה. מתפרצת מפני גברתה למלוך. ולסכלות יועץ ערום ובעל-מזמות. מרמה. ושקר. בן דמיון. מתהלך את סכלות ומרמה. סכלות ומרמה באים לבית המוין. הגר בכפר עמונה. הקרוב ללון. היא בית אל. ומדברים על לב פתיות. אשת המוין. כי אמונה. בת-כפר עליסי טבעה. פשוטה על-סי רוחה. בת המון ופתיות. תתחנך ברוח סכלות ומרמה. והיא תהיה לאשה לשקר בן דמיון. אז בא שכל להפר את העצה היעוצה מאת סכלות ומרמה. והוא בא אל בית המוין. לדבר על לבו. בשם מלכת הארץ. בשם החכמה. כי יתן את אמונה

בתו לאמת, המשנה למלכה, ורק באהבת האמת תשגה האמונה תמיד ובמשנה-לחכמה זה תבחר, בראות פתיות את כבוד האמת, כי גדול הוא, מיד היא מסכימה לנתק את הקשר, שקשר את בתה עם סכלות ומרמה, ונכונה היא לתת את בתה לאמת, אך המון בעלה אינו נחפו כמוה והוא לא ידע לשיט עצות בנפשו. הוא שולח לקרוא אליו את צבעון, מורו ומדריכו, לשמוע מה בפיו. צבעון מוצא לנכון לספר לפי שעה את רב קדושתו ויראתו, ועל הדברים אשר בפיו המון אליו, לשאל בעצתו. הוא אומר, כי לא יוכל להשיב עד אם יעין בדבר יום או יומים. הוא בא בינתים בדברים עם סכלות ומרמה ומספר להם על-דבר שכל, שבא לבית המון, לבקש שם את אמונה. הם מטפסים יחד עצה וקוראים לחדר צבעון את פתיות ואמונה. פתיות רוצה בשניהם, גם באמת וגם בשקר, כי יהיו חתנים לבתה, אך אמונה חשקה נפשה באמת. אין סכלות ומרמה מוצאים אז דרך לפנייהם אלא להחליף ולהמיר את האמת בשקר. בעורת צבעון, המוביל את אמת לבית המון, הם פושטים את בגדי האמת ונותנים אותם על שקר, את האמת מושיבים במערה אפלה, ושקר יוצא בבגדי אמת ובשם האמת הוא אורש לו את אמונה והיא היתה לאשה לו. ההתחנות הזאת, ביו שקר ואמונה, נשאה פרי עקשות. השקר יושב בבית המון ושולח משם את דבריו ומצותיו, והוא חותם את הדברים בשם האמת. לא עברו שנים רבות וכל הישרה נעקשה. השקר הרבה להג, הרבה כחש. אז התעוררה החכמה העליונה, מלכת קדם, והיא שלחה את שליחה הנאמן, שכל לדעת ולהודע מה קרה לאמת בבית המון. הוא בא שמה בין הערבים ומוצא את אמונה והיא נעצבת אל אמת בעלה—ולא אמת הוא, כי-אם שקר, — אשר במקום לאהוב אותה, את אמונה, הוא אוהב את תהלה, בת צבעון וחנופה. שם, בבית צבעון, הוא גם נמצא. שכל שולח לקרוא את אמת, אולם האמת אינה באה. ירא הוא השקר להראות בלבוש האמת בפני שכל, אשר יכיר מיד את שקרו. שכל נבוך מכל נראה עיניו ומשמע אזניו והוא יוצא אל השדה אשר מאחורי בית המון. הוא מתפלל שם את תפלתו לאל עולם ומתנפח על האמת אשר בחרה בדרכי השקר והנה הוא שומע את קול האמת מתחת לאבן, ממעמקים. מן המקום אשר נאסרה שמה. שכל קורא לחכמי-לב והם מפיצים את דלת המאסר ומוציאים את האמת חוצה. אמונה טורפת אז בידיה את נפש עקשות בתה, זרע השקר, והיא דבקה באמת. צבעון ומרמה עודם מנסים לאסור את שכל, אך הנה באה המלכה, חכמה, וכלם נכנעו לה. השקר, בראותו כי אין לו רגלים עוד, כי הפשיטוהו לבוש האמת, שם קץ לחייו, ולפני האמת נפחחות דלתות בית-המון, ושם כורעים לפניו צבעון, מרמה וסכלות.

אד"ם הכניס לתוך הספר הזה הרבה כננות פרטיות, צדדיות, אך הכונה הכללית היא זו של ההשכלה, כי האמונה תדבק באמת והקשר יהיה אמיץ ביניהן. זאת היא האליגוריה האמתית של ההשכלה. היא גם מלאה

יותר שכליות מהאליגוריות העבריות שקדמו לה. אין היא מסתורית כ„לישרים תהלה“ של מ. ה. לוצאטו (ספר ראשון, סעיף מ״ה—ל״א) ואין היא לירית כמוה וכ„עמל ותרצה“ של שלום הכהן (שם, סעיף ס״ב). בה יש גם יסודות ריאליים— צבעון הוא כמעט טפוס ריאלי ודומה הוא הרבה אל ה„עיט צבוע“ של אברהם מאפו ואחרים—ויש לראות את האליגוריה הזאת כעין מעבר אל הספור הריאלי של ה„השכלה“.

פרק שש העשר

מיכ"ל ורעיו

שירת אד"ם האנושית היא גם מופשטה ושירי מיכ"ל הם «שירי בת ציון». תולדות מיכ"ל, המשורר הצעיר של השירה העברית, התפתחות מהירה, רוח האביב בשירת מיכ"ל, ליריות, תופס דברים בשעת צמיחתם והתהוותם הפנימית. הציורים רק סמלים למצב-הרוח הפנימי, את האביב יודע מיכ"ל לצייר יותר משאר עתות השנה, בחרף הוא רואה את סמל המות, החרף הוא גם סמל הדעת, והדעת היא המות, החיים רק אמונה ותקוה, מיכ"ל משורר החיים, כאביו הוא מציג את חזיונות העולם זה מול זה, אבל רק בתמונות החיים, «שלמה וקהלת», שלמה — המשורר בן משורר וחיוו דומים בזה לחיי מיכ"ל. השיר הלירי ביותר מבין הפואמות של מיכ"ל, המשורר שר בו את שיריו על הנער ועל האהבה, הוא שר בו גם על השירה, הרגשות המפכים בשיר והתמונות הנעלות, הנגינה שבו, המשורר העוכר מנגינה לנגינה, החרו המשתנה לפי התכן, הבית הקלי, היפה והפתוח, «קהלת» לעומת «שלמה», ב-«קהלת» מיכ"ל הוא הבן של אביו, הצבע הבהיר בתמונה הראשונה של «קהלת», זה לעומת זה, המשורר מכריע לצד «שלמה», הסיום של השיר חלק אורגני ממנו, ולא מעשה ידי אביו, ההשפעה של אד"ם, שיש לבקש ולמצוא בשיר, הנטיה של מיכ"ל בכל שירחו הספורית אל תכן הקרוב לתכן הבלדה, מן האפיקה התנ"כית אל הפואימה הלירית, המוטיב של האהבה הנכזבה, השקיעה אחרי הזריחה, «נקמת שמשון», השורות האחרונות על מות הגבור, האקורדים הנוגים, הליריים, במשה על הר העברים, החרו האחרון, «ר' יהודה הלוי», הגבור-המשורר הקרוב ללב מיכ"ל, בין המוטיבים המעוררים של השיר — מראה המות, הגמר הטבעי של השיר, רוח האחדות בפואימות ש-בשירי בת ציון, מלבד «יעל וסיסרא», החרו השונה בפואימה זו מביתר הפואימות, התאור של דבורה המלא כח ועז, תמונת יעל שלא עלתה, הקד בשיר ל-«מקבט» של שקספיר, המשורר העזג והרך, «כנור בת ציון», שיר «התפלה», הפנתאיסימוס המתגלה בשיר זה, השיר «אל הכוכבים», השירים על האביב ועל האהבה, תרגומו של מיכ"ל, שירת מיכ"ל — שירה אנושית אביבית, שירה אנושית-עברית, ההוד המזרחי של שיריו, התנ"כיות שבהם, תקופת אהבת ציון שהחלה עם שיריו, השפעת מיכ"ל על רעיו, זאב קפלן, השפעת מיכ"ל על יל"ג, השפעת מיכ"ל על הפרוזה העברית, לבוש הצבעונים של הפרוזה העברית בימי מיכ"ל, התקרבותה אל השירה התנ"כית ואל התכן התנ"כי או היהודי, קלמן שולמן, שולמן במקום מ. א. גיגצבורג, המזרחיות והרומנטיות בספריו, פרחי הדמיון בלשונו, «מסתרי פאריז» — אחד הרומנים הראשונים בספרות העברית החדשה, הרומן העברי המקורי שנוצר אז.

לוח, שירת אד"ם היא השירה האנושית הגדולה הראשונה של הספרות העברית החדשה, אך היא אנושית גם במובן אחר, בזה שהיא מופשטה ברובה, כללית ולא

מקושרה קשר אמיץ, נכר ונראה לעינים, עם חמר יהודי. שיריו הם שירי שפת קדש, זה השם שקרא אד"ם לשיריו; אולם שירי בנו נקראו בפי המשורר בשם "שירי בת-ציון" (וילנה תר"א). כי נטה הבן בשירים האלה לשיר את שירת החיים במולדת העתיקה. על הררי ציון.

מיכה יוסף כהן לִבְנֵי צִיּוֹן (מיכ"ל) נולד לאביו המשורר אד"ם בשנת תקפ"ה, כשהלז הגיע כבר להשכלה. עליו לא היה עוד להתפרץ ולשאוף אל האורה, שכבר ראה ומצא אותה בבית אביו. הוא היה חלש בגופו מימי ילדותו, רך וחולם. בראות אביו, כי כשרונות לנער, נתן לו מורים טובים והם למדו אותו, מלבד עברית, גם שפות אירופיות. בעודנו צעיר לימים ידע לבנסון הבן לקרוא בספרים בשפות אלה: פולנית, רוסית, אשכנזית וצרפתית. תרגומוי הגדולים הם מן הפולנית והאשכנזית, וכנראה, שהוא שקד על ספרים בשתי השפות האלה – ביחוד בשפה האשכנזית – שהספרות שלהן אז, בימי חנוכו הראשונים, היתה רומנטית. בשיריו שתרגם נטה אל הבלדה, השירה עם חזיונות-הפלאים, הוא תרגם, על-פי שילר, את הריסות טרויה (וילנא תר"ט), רב דברי השיר השני מה-אֶנְאִידָה של וירגיל. כנראה, לא לחנם תרגם את החלק מן השיר המספר על-דבר הריסת טרויה, והפסיק אחר-כך את תרגומו. החרוזים שבהם מבכה המשורר את החרבן הם שהצליחו ביותר בידי המתרגם, כעין הַדִּמְיוֹן מחרבן אחר, שעליו שרו את נגינותיהם העצובות משוררים עבריים דור אחר דור, הולך ומלווה את הדברים. שירת בת ציון היתה אפוא השירה, החיה בלבו של המשורר הצעיר, שנימה רומנטית עצובה רעדה בקרבו, והשירה הזאת התעוררה בו בבואו לאשכנז בשנת תר"ט. לדרוש ברופאים בברלין על-דבר מחלת השחפת, שהראתה את אותותיה בגופו משנת ה'ד בחייו, והוא ישב שם ובנלצברון וברניאָרְץ עד תחלת שנת תר"א. שם התקרב אל אחדים מגדולי החוקרים בחכמת ישראל. הוא התרועע ביחוד עם שני אורזק"ש, ילידי קיץ בליטה, אחד הטפוסים הנפלאים מבין חכמי-ישראל בדור ההוא. חוקר בעל התלהבות יהודית, הנוטה אל הנשגב שבשירה, אשר כרת אתו ברית ידידות. שזק"ש השפיע עליו בעיקר לקרב אותו אל נושאים היסטוריים עבריים – בשעה ששלח מיכיל את ספרו "הריסות טרויה" אל צונץ יעץ גם הוא אותו במכתב, כי יעזוב את שירי בת אל נכר וישיר שירי ציון. – ועוד בשבתו באשכנז חבר את ספרו "שירי בת ציון" שנקבצו ובאו בו השירים האלה: "שלמה וקהלת", "נקמת שמשון", "יעל וסיסרא", "משה על הר העברים", "ר' יהודה הלוי". בשבתו בברלין שמע גם את אחד ממשאיו בפילוסופיה של הפילוסוף שְׁלֵיִן גַּג-לא את שעוריו באוניברסיטה, שכבר חדל מקרוא אותם, – אמנם לא בתקופה הרומנטית או הפנתיאיסטית שלו, כי-אם בתקופת הפילוסופיה של המתולוגיה וההתגלות. – כל עמל אביו להציל את חיי המשורר הצעיר לא הועיל. עוד שנה וחדשים מספר חי אחרי שובו מברלין ושר שירים.

שנקבצו לקבץ-השירים שהוציא אביו בשנת תר"ל (וילנה) בשם "כנור בת ציון" (המשורר עצמו אמר לקרוא את קבץ-שיריו הליריים בשם "שושנים וחוחים", ובה נכרת השפעת הינה עליו וזקופתו האחרונה). עד מהרה נפץ הכנור. ביום כ"ז שבט תר"ב מת המשורר והוא עוד לא הגיע אל שנת העשרים וארבע.

קיט. מיכ"ל הוא המשורר הצעיר של השירה העברית. בנגוד לאד"ם. שהתפתחותו היתה אטית (ראה למעלה. סעיף קי"ב). היתה התפתחותו של מיכ"ל מהירה. כפרח פרח – פרח ונבל. הוא הביא אהו אל השירה העברית את הריח הדק והמשפך ואת הצבע המחיה והנאה. מבין השיחים הכבדים אשר לשירת אביו, שיחים אלה המטילים גם אימה בצלליהם הרבים והעבותים, הוציא הוא את ראשו הצעיר. הקט. בצמאון. נדמה תמיד כאילו צמא הוא לרסיס אחד מל טל. לקו אחד של אור בקר. אל הכוכבים והשחק הוא מתרומם ושואל ותמה תמיה שיש בה מתמימות הנער. בעוד שלבו מלא תמיד המיה. מלא תפלה. כנפים קלות לבת-שירתו, והוא מרחף בהן. מרפרף ומנפנף. מתרומם הוא בנקל ומוציא את הניב המרומם. המזהיר כפנינה יפה או כדמעה זכה. כלו הוא זמר. מזמור-שיר: "כנף-רננים נעלסה", כמו שקראו לזה כמליצה של הימים ההם. יש שהוא עצב. עצב עדיסוד נפשו. אך אז הוא שר את שיר-העצב. גם בעצבו אין מן המשומם. מתהומות העצב. יש תמיד נתיב לרוח העצב. יש מעבר אל מה שמעבר ממנו. המשורר משתחרר ממנו. אם על-ידי הבעה פשוטה וישרה, או לרב על-ידי קפיצה והתפתלות. שהוא מתפתל ונמלט ממנו כל עוד נפשו בו. בשירה של מיכ"ל ישרור רוח האביב. מעינות מפכים שם חרש. מטפסים וגולשים מבין הרים. הכל מלא שם רחש. אין הוא תיפס את הדברים אלא בדרך החיים. בדרך התנועה. גם הפואמות שלו. הספוריות וההיסטוריות על-פי תכנון. ליריות הן על-פי מהותן. אין הוא מציר דברים כשהם נחים ונראים לפנינו בעברם. אלא כשהם מלאים כלם תנודה. הליכה. צמיחה ופריחה. מן האפוס התנ"כי. שההשכלה העברית שאפה אליו. עבר הוא אל הפואמה התנ"כית. השירה האפית הקרובה אל הליריקה. הוא תופס את הדברים מחוך רגעים מיוחדים עם התהוותם ופעולתם הפנימית. הציור שלו איננו חיצוני. אלא פנימי. נפשי. והציורים והתמונות החיצוניים הם רק הבעה. סמל וסימן למצב-הרוח הפנימי. הם מביעים ומגלים את הנפש. ולכן הציורים האלה הם תמיד נשגבים' נעלים הרבה מן החיים הרגילים. המשוטים. בארץ השירה של מיכ"ל הפרח הוא מזמור. כל אבן – ספר. כל סלע הוא לוח. החיים פורחים מתוכם ועולים ומשגשגים לעינינו. וכמו לרצוננו.

את האביב יודע מיכ"ל לציר יותר מאת שאר עתות השנה. והסתיו והחרף מטילים עליו אימה ופחד. בחרף האדם נכנף. מתכנס אל תוכו וחושב מחשבות.

מחשבותיו הן מחשבות המות. בחרף רואה מיכ"ל סמל המות, סמל הרקבון הפנימי והשפק האוכל בכל. החרף הוא לו גם סמל הדעת, והדעת גם היא לו המות. לאביו היתה הדעת אור-עולם, והוא תמה, התלונן והתאונן, כי בדעתו ידע האדם את מותו, את קצו, קץ הדעת והשכל; אך לא כן מיכ"ל. לו הדעת היא המות, השפק האוכל את התקוה ואת האמונה, והחיים הם רק אמונה ותקוה. אד"ם היה משורר הדעת, ומיכ"ל היה משורר החיים.

האמונה למיכ"ל היא אמונת החיים. למיכ"ל אין ענין רב באמונה מפשטת וגם לא הרבה במושגים מפשטים אחרים. כבן לאביו גם הוא דרכו עוד להציג, קצת באופן הגיוני, את חזיונות החיים זה מול זה, את האמונה הוא מציג בראשון מ"שירי בת ציון" מול החכמה, ובדרך האד"ם הוא גם מכפר בראש שירו זה, כי בא להורות בו, "כי האמונה היא תנחיל לאדם נחת בחייו ונעימות גם במותו, והחכמה באין אמונה תולייכנו שולל מכל נעם בחייו ובאחריתו" (אולי גם הציב אד"ם את השער הזה לשירו של בנו). אך גם את האמונה וגם את החכמה הוא רואה בתמונות החיים. הוא רואה אותן גם בתמונות חיות. האמונה והחכמה הן שלמה וקהלת, תמונת שלמה היא תמונת האדם כשהוא נער ותמונת קהלת כשהזקין האדם. כמו לשלמה כן יש לקהלת סביבה טבעית חיה, שמתוכה ובתוכה הם גדלים, כעץ בתוך אדמת מטעו או בתוך עציץ נקוב. את שלמה מתאר המשורר על שדמות עיר ציון וירו שלים, על הררי הלבנון, על הכרמל או בנאות הרועים. שם הוא מלא אמונה, לבו מלא שם תקוה.

וְלִמִּי הִיָּרְדָן בְּגִדוֹתָיו יִחְמְרוּ²,
כָּל חֲדָשׁ מוֹעֵד, אֶךְ חַגִּים הֵימִים.

וּבְנֹת הַשִּׁירָה בָּהּ שָׁבַת חֲמָדוֹ,
בָּהּ בֵּין פְּרָחֵי מִזְרַח יִנְוָה שִׁיר גְּבוּהָ,
שִׁירִים וּפְרָחִים בָּהּ יַחַד נִזְעָדוּ –
פְּרָחָה הוּא מִזְמוֹר, אֶרְנָה שִׁיר אֱלֹהֵי.

בְּכִלְיִלְתִּי־יִפִּי זֹו, אֶרְצֵן הַשִּׁירָה,
כָּל אֶבֶן סֶפֶר, כָּל סֵלַע הוּא לִוְחִי,
וּבְגִנֹּר הִקְוִים הִיא אֶבֶן מְזִיחָה,
הִיא לְמִנְהַח חֵינִי³ אֶדָם, אֶפְרוֹס הַרוּחַ.

בֵּין שְׁדָמוֹת עִיר צִיּוֹן וִירוּשָׁלָיִם,
בְּעִיר שְׁחָבְרוּ כָּל הַדְּרֵי תַפְאֵרֶת,
כָּל חֲמַדַּת אֶרֶץ, כָּל קֶדְשֵׁי שָׁמַיִם,
וְאֶרְזִים עֲנָדוּ בּוֹכְבֵי־אֵל לְעִטְרֶת.

בְּעִיר רַבָּתִי בְּתַבְלֵ הַנְּבָרֶת,
שֵׁם יִגַּץ זֵוֹת וּתְאֵנִים יִנּוּבוּ,
שֵׁם צוּפִים הַטַּפְנָה נִפְגִּי אֶדְרֶת,
גַּם חֶלֶב וּדְבַשׁ מִגְּבְעוֹת יִזּוּבוּ.

רוּחוֹת כֶּנַן וְגִיל סְבִיב יִסְחָרוּ,
בָּהּ גַּם לְאֶבֶיב הִלְיֹכוֹת עוֹלָמִים,

1 יסתובבו. ² יעלו רמיחה, קצף. ³ חן אדם והודו.

ובגעל פָּנָיו לא נִרְאָה לו עֵינַי,
גַּם לא צָרָה יִרְקֹזן על פָּנָיה.

אֵדךְ הִקְנִה הַנְּעִימָה, בֵּת הַשְּׁמַיִם,
עַל רֹאשָׁה זָר עֲלִים בְּנֵן גְּמֻעוֹי,
גַּם גִּילָה צוֹהֶלֶת, תִּמְחָא בְּפִים,
עַל יְדוֹ הַתְּהַלְכוֹ, לוֹ הַתְּרוּעָעוֹ.

אֵדךְ בְּנִגְהוֹת שְׁחַר תִּיּוֹ לוֹ עָלוֹ,
עוֹד עָרְבָם לֹא תָזָה עַת כִּי יוֹעֵבוֹ,
עַל בֵּן הַחַיִּים פְּעֵץ לוֹ גְּמֻשְׁלוֹ,
כָּל יוֹם לְפָרִי תִדְּשׁ עֵינָיו חֲשָׁבוֹ.

בְּמִנוּחָה נְעִמָה נִחְשָׁב לוֹ מוֹת
וּבְעָרֶשׁ שֶׁאֵנָּה חֲשָׁב הַקָּבֵר,
בֵּן עֵדֵן לוֹ תָּבַל, לֹא בוֹר צִלְמוֹת,
עוֹד לֹא הָעִיר אֲזָנוֹ קוֹל וְעֻקַּת שִׁבְרֵי.

וּשְׁאַלֶת "מַדּוּעַ?" עוֹד לֹא הִבִּיעַ,
כִּי אֲזוּר מִתְּנִיּוֹ אֶמּוֹנָה הַיְתֵה,
אֶמּוֹנָה שֶׁעַל רֹאשָׁה אוֹר יוֹפִיעַ
וּבְצַעֲרֵי עָרְפָּל פָּנִים בְּסִתְהָיָה.

וּלְאַרְכָּה אֵדךְ טוֹבוֹת עַל תָּבַל חֲלוֹ,
וּצְעִיפָה יִסְתִּיר רַע תַּחַת שְׁמַיִם —
וּשְׁלֵמָה הוּא! — אִם בֵּן מִי זֶה תִּשְׁאַלוֹ,
בֵּן דָּוִד הוּא, מֶלֶךְ בִּירוּשָׁלַיִם!

בֵּין שְׂדָמוֹת עִיר צִיּוֹן וִירוּשָׁלַיִם
הֶלֶךְ יֶלֶד בֵּן עָלוֹ גַּם שְׂמֵחַ,
גְּבִהַ פְּתִמֵר וַיִּפְּהָ עֵינָיו,
בִּיפֵי עֲלוּמִים בְּנִצָּה פּוֹרְחַ.

אָדוּם הוּא וַצַּח וּפָנָיו יִנְהָרוּ,
לְחִיּוֹ בְּשֶׁלֶג וּשְׂפָתָיו שׁוֹשְׁנִים,
וּקְנֻצוֹת רֹאשׁוֹ כְּעוֹרֵב שְׁחָרוֹ,
עֵינָיו פִּיזוּגִים עָלָי מַעֲנֵן גְּנִים.

גַּם הוֹד עֲנֻה־צֶדֶק לֹא יִבּוֹל גַּעַח,
וּפָאָר תַּמְתַּ לֵב עַל פָּנָיו יְנוּחַ,
הַדְּרַת עוֹ רוּחוֹ לוֹ תוֹפֵעַ עַל מַצַּח,
כִּי כִּיפֵי גּוֹז יִיף בּוֹ גַּם הָרוּחַ.

וּכְשֶׁלֶג הִלְבְּנוֹן לֹא יִדַּע רָגֵל,
בֵּן זָכוֹ עֲלוּמִיּוֹ, לֹא עוֹד הוֹעֵמוֹ,
עַל בֵּן לְבוֹ יַחַד, נִפְשׁוֹ בּוֹ תָּגֵל,
כִּי עוֹד לֹא קִינִים עַל אֲזָנוֹ רַעְמוֹ.

אָמוֹן עָלָי תוֹלַע בְּדָבִיר תִּפְאָרָה
אֵדךְ הוֹד וּצְבִי מַלְכוּת עֵינָיו תִּיּוֹ,
עוֹדוֹ עַל עָרְשׁוֹ שֶׁעֲשַׂע אֶת עֲטָרָהּ,
עַל בֵּן מוֹרְשִׁיּוֹ² כְּמַעֲנֵן יִשְׁלִיּוֹ.

עוֹד לֹא חֵשׁ יִגּוֹן יִפְרִישׁ כְּצַפְעוֹנִי³,
עוֹד לֹא יִדַּע קְנֻצָּה בְּרוֹזל שְׁנִיָּה,

עַרְשׁ שְׁלֵמָה עִמָּד עַל שְׂדָמוֹת צִיּוֹן וִירוּשָׁלַיִם, אֵדךְ הוּא חֲשָׁקָה נִפְשׁוֹ לַהֲתִירוּמָם,
לְעוֹלוֹת. לְבוֹ מֵלֵא לֹא רַק תְּקוּהָ, כִּי-אִם גַּם שְׂאִיפָה, לֹא רַק אֲמוּנָה, כִּי-אִם גַּם
כְּמִיּהָה, עֲרִיגָה — כְּסוּפִים אֵל אֲשֶׁר לֹא כָאֵן.

כָּל הַר רֵם יִכְוֹ, חֲשָׁבוּהוּ בְּנִפְלָה,
וּלְמוֹחַ יִתְגַּרוּ גְּלָגֵל רְקִיעֵי.

עַל הַרְרֵי הִלְבְּנוֹן, אֲזוּרֵי עָרְפָּל,
וּלְכוּבַע עַל רֹאשָׁם שְׂמֻשׁ תּוֹפִיעֵי,

¹ או ככר נועד להיות למלך. ² רחשי לבבו. ³ יגון אשר ישוך כצפּעוֹנִי, וכן בשורה הבאה אחר-כך: קנאה אשר שניה ברזל. ⁴ זר עלי-דפנא, אשר לא יבלו — כך צירו את התקוה ⁵ את האמונה מצירים: על ראשה קרני אור ועל פניה צעיה.

וּלְרַגֵּשׁ הַעֲדָקָה בּוֹ אִם יוֹלֵד
 לֹא יָבִין כֵּל רָשָׁע, אִיךָ אִישׁ יִרְעֵ,
 הַתְּרַפֵּק אִם יֵאָבֵה בְּזַרְעוֹת חֶלֶד,
 כִּי כֵל הַיְקוּם בּוֹ אִם אַח לּוֹ נִרְעֵ.

אֵךְ אִם מַצָּא אַרְסִים יוֹצֵר וְאֵלֶה,
 כְּעִינֵי אֶל-מִטּוֹת אִם בּוֹ נִסְדּוֹ,
 אֵךְ בְּרַגְעִים אֵלֶה יַעַל גְּבַהֵ,
 וְעֲדָקָה הַנְּאֻנָּה הֵם לּוֹ יִלְדּוֹ.

הַשְּׂמֵשׁ לְמַרְזִים יִצָּאֵה הַאִירָה,
 זִיו אִוְרָה הַפִּיץ קְדִים עַל אֲרָמָה,
 גַּם שְׂדֵמַת שְׁלֵג מְגַנְהֵה הַזְּהִירָה,
 וְנִעִימֵי וּמְרָה פְּצָחוֹ רֵן בְּרָמָה.

וְשִׁלְמָה גַם הוּא רִנְשׁוֹתָיו אִם הַמוֹ
 מִמַּחְזֵה אֶל שְׂדֵי עֵינָיו יַחְזִינּוּ,
 וְלֵאמֹן עוֹד הַכִּיל פְּרָצוֹ גַם רְעֵמוֹ –
 וַיַּךְ מִיַּתְרֵי כְּנֹרוֹ וַיַּהֲמִינוּ.

זֶה כְּנֹזֵר לְשִׁלְמָה, נַעֲמֵ יִבְיַע,
 לְנִעִים וּמְכַתְּיָהּ, הוּא דְּוֹד אָבִיהוּ,
 עַד לְקִצּוֹת תַּחְתִּיּוֹת קוֹלוֹ הַנִּיעַ,
 וּבַעֲבָא הַמְּרוֹם נָגַע עַל פִּיהוּ.

בּוֹ נָגַן עַל גִּיל, עַל עֲלִיצוֹת מְלֶךְ,
 וְלַעֲתוֹת בְּצַר בּוֹ הִנָּה עַל שְׂבָרָה,
 וּבְאֲרָץ מְלֹאוֹבוֹת עַת בָּא כְּהַלֵּךְ
 כִּד בּוֹ בְּפָרִיץ חִיּוֹת וּבְכֹהֵב גְּבָרָה³.

עַל הַרְרֵי הַלְבָּנוֹן בְּאַשּׁוֹן הַלִּיל,
 עַת לְפָס אַרְצָה הַדְּמָמָה יִשְׂבֵּה,
 שָׁם עֲלֶה הַעֲלָם כַּעֲבֵי כְּאֵיל,
 כִּי לַחֲזוֹת הוֹד מוֹרָא נִפְשׁוֹ יֵאָבֵה.

חֶלֶף לִילָה, כּוֹכְבֵי נִשְׁפּוֹ בְּרַחוּ,
 סַהַר אֲסַף נִגְהוֹ בְּשָׁמַי עַרְבוֹת,
 עַל שְׂדֵמוֹת חֶמֶד, כִּר אֶלּוֹן וְאַחוּ,
 שֹׁחַר אִוֵּר יוֹרָה עַל בְּקַר לֹא עִבוֹת.

אִם צִלְלֵי אֶפֶל חִישׁ עֲבָרוֹ הַמְּקוֹ,
 וּמַגְנֵה מִשְׁחָרֵי יַפּוֹז הַרִים,
 וְלִרְאֵשׁ אַרְצוֹ אֶל קְנִי אִוֵּר נִשְׁקוֹ
 עֲרִים מִשְׁנֵתֶם הַמְּזַמְרִים בְּיַעֲרִים.

וְשִׁלְמָה נְדָמָה, אֵךְ עֵינָיו נִהְרּוּ,
 בְּשַׁעַר דַּלַּת רֵאשׁוֹ יִגְבֵּה רוּחַ,
 וּקְרָבָיו עַמֵּק תוֹךְ לְבוֹ יִסְעָרוּ –
 מַה הוֹסֶה רוּחוֹ מַה נִּפְשׁוֹ תִּשְׁוּחֵ:

עַל יַפְעַת הוֹד נוֹרָא עֵינָיו יִשְׁקִיפוּ,
 הִיא קַפְצָה פִּיהוּ, קוֹל מְלִיוֹ נְתַבְּאוּ,
 עוֹד מִיַּתְרֵי כְּנֹרוֹ צוּף בַּל יִטִּפוּ,
 גִּתְקוֹ וּמוֹתָיו², נוֹרְאוֹת נִפְלְאוּ.

וְנִעִים אֵלֶה מַה רְמוֹ, נְאֻדְרוּ,
 עַת רוּחַ תִּפְעֵם, יַרְחֵב לֵב גְּבָרָה,
 מַגִּילָה וְרַעְדָה עֵינָיו נִגְרוּ –
 אִם נִעְרַץ אַרְסִים, יָבוֹ אַרְצֵי-קְבָרָה.

¹ מִשְׁחָר – זְמַן הַשַּׁחַר. ² מַחֲשַׁבוֹתָיו. ³ כְּשִׁדּוֹד בֹּא לְמַדְבָּר, אִם מִשַׁל עֲלִיּוֹדֵי הַשִּׁירָה
 כַּחֲחֵיּוֹת וּבִאֲנָשִׁים נִרְהַבִּים, רְעִים. הַתְּמוּנָה לְסוּחָה מִן הָאֲגוּדוֹת עַל-דְּבַר אֲוִרְפִּיאוֹס הַמְּשׁוֹרֵר
 הַיוּנָנִי, וְלִכְּנָן בֵּית הַקְּיֹדֶם, כִּי „עַד לְקִצּוֹת תַּחְתִּיּוֹת קוֹלוֹ הַנִּיעַ“ – כַּמְּסוּפֵר עַל אֲוִרְפִּיאוֹס,
 שִׁירָד אֶל הַשְּׂאוֹל לְקַחַת מִשֶּׁם אֶת אִשְׁתּוֹ שִׁמְתָהּ וּבְכַח זְמִרְתּוֹ הַקְּסִים אֶת מְלַאכֵי-הַחֲבֵלָה, עַד
 כִּי חָזְרוּ לּוֹ אֶת אִשְׁתּוֹ וְהַשְּׂאוֹל סָלַט אֶת שְׁלֵלוֹ, שֶׁלֹּא הַצְלִיחַ בְּכָל-זְמַנָּה לְהַעֲלוֹתוֹ אֶתוֹ.

ובְּנֵי עֲלֹהָ¹ רָגְזוּ עַת אֲפֹ יָחַר,
 וּבְשֵׁשׁוֹן שָׁאָבוּ גַחְמֵיּוֹ בְּמַיִם.
 כְּנֹר זֶה הִנְחִיל לִבְנוֹ זֶה הִנְעַר
 עַל אֲמוֹן בְּרָפָו וּבְרוּחֹו אֵין סֶלָה,
 וּבֹו גַם עֲתָה הִבֵּן רוּחֹו יָעַר
 לְשִׁיר בֹו שִׁירוֹ חֲמֻשָּׁה וְאַלְהֵי.

הוא הרגין ביהודה מוצאי ערב,
 גם צאת חכליל שמש מפאת קדימה,
 לו השלמו אריות וכפירי ארב
 וחתם אל קולו אתו השלימה,
 משפת ים המלח, העיר שם שחר,
 לאוין ומרותיו, מנגינות שמים.

שלמה הוא המשורר בן המשורר. וחייו דומים בזה לחיי השר את השיר הזה. ולכן השיר הזה הוא הלירי ביותר מבין שירי בת ציון, כי בו נתן המשורר גם הרבה משירת חייו. אף הסביבה הטבעית, שבדמיונו של המשורר עלתה וגדלה והיתה לסביבה של ציון וירושלים, יש לה מעין יסוד ראשון בסביבה הטבעית של וילנה. עיר מולדת המשורר, ולכן באשון לילה עולה שלמה העלם מירושלים – אל הררי הלבנון, כמו שהיה רגיל המשורר לעלות אל ההרים הגבוהים והיפים שעליה וילנה עירו. שם המו רגשותיו ושם הכה את מיתרי כנורו ושר את שיריו. המשורר כמו מפסיק כאן פתאום את שירו על המלך-המשורר הצעיר ושר את שירו על הנער:

ובשירו כל חי ישיר וינצח,
 מן שרפי מרום עד זוחל ושרץ.
 כי אמונתו לו תכרה אונים,
 לשמוע מעשי אל ישיר רקיע,
 הקשיב מעליו ירגו שמים,
 האוין נוראותיו גם ארץ תריע.

הוי חמדת נער, אביב חלד גברי
 הנך גנת-אל לבן בך ישוח,
 בך צירי שלום יחו על כל עבר,
 בלך גילה ותם אף נקיון רוח.
 זו רוחו תתקפהו לרן ולשמח,
 וירגנו אתו שמים גם ארץ.

האביב – זאת היא עת הזמר של המשורר-העלם. המושל בכת-השירה, וזהו גם זמן השירה של המלך-המשורר. הוא עוזב אז את הקריה ההומה ובה אל משכן הרועים:

שרות בירק דשא מהר עטמו,
 ומירות חנון כל צפור, כל כנף.
 ברמל ולבנון, ילדי שעשועיהו,
 יחן בענבים וכפרים ונרדים,
 ולגלעד ובשן יאר פגיהו
 מת למז דשן, מתק צוף ומגדים.

הסתיו אז חלף, גם קרה וצאה,
 גשם נורם צפונה ארחה,
 ולאף כל היקום נשמת אביב באה,
 וכמו אף ראוהו אליו שמחו.
 "תן לנו ברכתך" קראו בלמו,
 ופרי נתן לעין, עלה לענף.

¹ בני עולה.

הִיפָה בְּנֹת, נְאוּה כְּחֶמָה,
 בְּשִׁפְתָהּ קָסֶם, אִף נֶפֶת נִטְפָת.
 אֶת שׁוֹלְמִית רָאָה בֶן מֶלֶךְ נֶעֶר,
 עַל הַר הַלְּבָנוֹן רוּעָה צֹאן אַחִיָּה,
 חֵישׁ הִטִּילָה בּוֹ אֶהְבָּה רוּחַ סֶעֶר,
 אֶל לֵב עֵלָם תָּמִים כּוֹנֵנָה חֲצִיָּה.
 אִז עֲמוֹ אִף כִּסְאוֹ נִפְשׂוֹ שִׁכְחָה,
 וּבְמַקַּל רוּעִים הִחְלִיף שִׁבְטֵי מֶלֶךְ,
 לְרַעוּת אֶת שׁוֹלְמִית רוּחוֹ אֶרְחָה,
 אֶל הַר, אֶל עִמְקֵי אִתְּהָ הַלֵּךְ יֵלֵךְ.
 כִּי יָפִיָּה מִמְּלֻכְתּוֹ, כִּתְרוּ עֵינֶיהָ,
 וּמִמְגֵּדֵל דָּוִד הָיָא לֹו נִשְׁבָּהָ,
 גַּם הָיָא אֶדְךָ רֵאתָהּוּ נֶצֶב עָלֶיהָ
 וּתְאַהֲבֵי הָעָלָם דְּגוּל מְרַבְּבָה.

עַל הָרִי מִזֹּר וּבְשָׁמַיִם, נֶרְדֵּף וּלְבוֹנָה,
 שָׁם כָּל עוֹף זְמִיר, וּשְׁלָמָה גַם שָׁמָה
 אָכִיב הִבִּיאוֹ עַל אֶבֶר כִּיזְנָה
 אֶל מִשְׁכַּן רוּעִים מְקַרְיָה הֶרְמָה.
 לְבוֹ לֹא יָנַח, עוֹד רוּחוֹ הוֹמִיָּה,
 וּכְנֻהוֹת אִיתָן כְּעִזְיוֹנוֹ יִסְעָרוּ,
 מְקַרֵּב לְבוֹ יֶאֱנַח דְּמִיָּה,
 בִּיקוֹד אֶהְבָּה בְּאֵשׁ עֵינָיו בְּעָרוּ.
 תִּבֵּל וּמְלֹאָה מוֹל פְּנָיו יִשְׁמַחוּ,
 וּבְקִרְבּוֹ רוּחַ גִּיל בָּאָה בְּמִיָּם,
 לֹו יִשִּׁישׁ הַכְּרַמֶּל, שְׂרוֹן וְאָחוּ.
 לֹו תַחֲוֹל אֶרְצָן, יַחֲוֹ שָׁמַיִם.
 אֶת שׁוֹלְמִית רוּעָה בְּרָה, גַם תִּמָּה,
 יָפָה כִּלְכֵּנָה וּכְשַׁחַר נִשְׁקַפְתָּ.

המשורר מפסיק שוב את שירו-ספורו ומדבר ראמות על האהבה:

נֶעֶר כִּי יִשְׁמַח, אִף יִגִּיל בְּחֶמָה,
 כִּי נֶעֶר פָּרַח, הָיָא דְּבָשׁוֹ הִנָּה.
 נַחֲלַת עֵלָם אוֹהֵב מַה לֹו שִׁפְרָה!
 הֵן חֵיל וְצִבְאָ מְרוֹם, אִם גָּבְהוֹ לְמוֹ,
 קָנְאוּ בְּנֵעִים חֲבָלוֹ, בּוֹ עֵינָם צָרָה,
 כִּי אֶדְךָ הֵם שָׁמָה גְּלָמוּדִים הִנְמוּ.
 הָיָא אֶת דָּוִד עֵלָם תַּעַל בְּכַנְפָּיִם,
 וְרַקִּיעוֹ לְשַׁחֲקִים, יִרְדוּ לְאַדְמָה,
 יִשׁוּר צִלְמָה בְּמִקּוֹם יַעֲיִף עֵינָיִם,
 אִף יְוִיִן הוֹד קוֹלָהּ נִשְׁמַע בְּרַמָּה.

הֲלֹא הָיָא הָאֶהְבָּה רֵאמוֹת עוֹלְלָה!
 הָיָא גַם בְּאַרְם מַחְמַר יִקְרִין,
 רוּחַ גַּם נִפְשׂוֹ אֶדְךָ הָיָא בּוֹ חוֹלְלָה,
 הָיָא טוֹב שָׁמַיִם לֹו נְתָנָה עַל אֶרְצָן.
 הָיָא מֵלַת „נִצַּח“ רֵאשוּנָה מֵלְלָה,
 כִּי לֹא יוֹכַל הָאָמֵן כָּל דָּוִד כָּל גָּבְרָה,
 אִם כְּעִיָּה מִתָּה וּבְאַבָּה נִבְלָה,
 כִּי לֹא תוֹסִיף לְקוֹם מִבְּלוֹת בְּקַבְרָה.
 — — — — —
 — — — — —
 אֶהְבָּה כְּנֶעֶר מַה יִּקְרָה, נְעַמָּה!
 עֵלָם כִּי יִינַק מִשׁוּד תִּנְחַוְמִיָּה,

1 מקוצר מן יאזין. על-פי יאזין עד תכונותיכם באיוב ל"ב. י"א.

ובעז השקזו יחשוב כי אין עצבת,
 כי כל אדם אוהב, כלו שמח, —
 איך לא תם כל עצב, נבלע המות,
 אם הוא נאהבתו צמד צולח?!

מענינים הזמים ומפקים מימיהם,
 יתמו ברוח אלזני אדרת,
 היזנים הוגים על ארבותיהם —
 קול האהבה הוא! אף היא בם דוברת.

המשורר שב לספר ולתאר את אהבת שלמה לשולמית. זו האהבה הרומנטית שבין מלך ורועה. ושוב הוא מפסיק את שירו-ספורו בשיר לירי קצר על "הנשיקה". הוא מתאר אחרי-כן את שלמה ושולמית. על הררי כרמל סוגים בשושנים, לימינם התקוה נצבת ונפשם מלאה אמונת-ם, ולכן מלאה כלה חדוה, מלאה גילה, שירה, רנה. שלמה שר אז, "בדמי הליל, בין סבכי עץ עבות", את שיר-ה שירים.

קב. השיר "שלמה" הוא גם שיר השירים של מיכ"ל. בו יש מכל שירח מיכ"ל: משירת האהבה, שירת הטבע, משירת הנער והאביב, גם משירת השירה. מיכ"ל שר בשיר זה גם על המשורר, זה עלם-הפלאים, המלך-על-פי מוצאו תמיד, לו גם נולד רש; ויותר משהוא שר על המשורר, הוא שר על השירה, זו המביע את הרגשות היפים, החבויים, הפנימיים והנסתרים, בשירתו של מיכ"ל יש הרבה מן השירה על רגשות השירה, זו שהיתה רגילה אצל הרומנטיקים וגם אצל המשוררים שהיו לפניהם אשר השפיעו על הרומנטיקים, כמו המשורר שילר, ששר את שירו "על כח הזמרה" ("די מאכט דעס געזאנגעס" — מיכ"ל תרגם חלק מן השיר הזה וקרא אותו "הזרם והזמרה"). אביו שר את שיריו על המושגים השכליים (למעלה, סעיף קי"ז) והוא שר אותם על רגשות הנפש. בשירו "שלמה" יש הרבה גם מן השירה על רגש האמונה, זו הקרובה אל התקוה.

השיר "שלמה" הוא גם מלא זמרה. הוא מלא רגשות מפכים, המעלים ממעמקי הנפש תמונות נעלות. שפת השיר והחרוז היפה עולים בשיר זה בדבד עם התכן ומשתנים על פיו, מקבלים על ידו צורה אחרת ונגון אחר. אם גם שירו של מיכ"ל הוא כשירו של אדם כלו קצב אחד של תנועות — בשיר זה וביתר "שירי בת ציון" המשקל הוא של י"א תנועות — הנה יש בו גם נגינה רבה, והנגינה הזאת משתנית לפי רוח השיר הפנימי. במקומות התאוריים והספוריים הנגינה היא אטית, ספורית, ובמקומות הליריים, כשהמשורר מפסיק את ספורו ושר לעצמו את שירו ומביע את רוחו בפתוס חזק, אז הוא עובר בלי משים מן החרוז האטי, הקל, אל המהיר והכבד ממנו הצועד בלח ועז, ובשעת סערת-רוחות

זחקה. כמו בראשית שטף הרגשות בקטעים הליריים שבשיר „שלמה“, החרוז נעשה גם חזק וסוער יותר. הוא נעשה אז גם מרכב יותר. גם הבית של השיר נעשה בשירו של מיכ"ל יותר זמרי – פשוט יותר וקל יותר. הוא איננו כבד כל-כך ואטום כמו בשירו של אד"ם. מן הבית הסגור בן שש השורות-הצלעות. השליט הרבה בשירת אד"ם והחירת יתר המשכילים. פנה מיכ"ל אל הבית בן ארבע השורות-הצלעות, אשר זמיר כמו פתוח ישר לקראת ארבע רוחות העולם.

קכא. ב„קהלת“, החלק השני מ„שלמה“, שבו אמר מיכ"ל לתאר את המלך-המשורר לעת-זקנה, כשהוא נוטה לראות בכל „הבל הבלים“, אין הרגש המפכה הזה. אין מן ההתעוררות הפנימית לשיר. בשיר זה מיכ"ל הוא הבן לאביו, אד"ם. ודומה כי הוא גם מציר בו את תמונת אביו, שזקן בלי עת, שבקש ח כמה והשכלה והן נתנו לו, אך הוא אבד על ידן את התקוה והאמונה. תמונת קהלת מתוארת יותר בהכרה מאשר בהרגשה. אין זה הציור של שלמה. שבו מציר המשורר את דמות חייו הפנימיים ונותן הרבה מדמות עצמו, עם לבו הרך והנדיב, הצעיר והמלא אהבה. ב„קהלת“ יש קרירות, יש עבודת-מוח, יש התחכמות. יפה היא רק ההתחלה. שבה נותן מיכ"ל את הסביבה, הקרקע של השיר, ובה נפרת נטיתו אל הצבע הבהיר, החי, המזכיר גם הוא את האביב.

בְּהַדָּר הֵיכַל זֶה, בְּגִוַּה כָּל תַּפְאָרְתָּ,
עַל כִּסֵּי זָהָב וְשֵׁן, מַעֲשֵׂה אֲמָנִים,
עֲטוּי אֲרָנָן, עַל רֵאשׁוֹ עֲטָרָת,
יָשָׁב שָׁב דָּל פֶּחַ וְשָׁבַע רַב שָׁנִים.

בְּאַרְמוֹן הַסָּפִין בְּזָהָב פְּרָנִים,
אֲרָוִים מוֹפְזִים וְבָרֵק כּוֹתְרוֹת,
בֵּין עַמּוּדֵי שֵׁשׁ מִתְמַדֵּי עֵינָים,
בֵּין אֲבָנֵי חַפְּץ וּסְגֻלוֹת אוֹצְרוֹת.

ב„קהלת“ יש מן הנגוד ההגיוני, יש הרבה מזה לעומת זה של השכל והשכליות: הארמון נגד השדה והשרמה, הזקן מול הצעיר, החכמה והשפק מול התקוה והאמונה. לכאורה שני שטח-חיים נבדלים לפנינו, בשלמה ו„קהלת“, שתי תקופות שונות שלכל אחת נקודת-מרכז מיוחדת משלה. אך את כח-ההכרעה נתן המשורר לתקופה הראשונה. שהשניה היא רק כעין נגוד לה. היא רק צל על ימינה. המות בכלות החיים. דומה, שהמשורר היה מואס בחכמה לו היה בכחה לשלול ממנו מכל וכל את התקוה והאמונה, ואין פלא אפוא, שהמשורר בקש לו יסוד בפסוקים האחרונים

¹ במבטא הספרדי הנכון אין הנגינה הזאת, המשתנית לפי רוח השיר הפנימי שב„שירי בת ציון“, שנתחברו בהברה האשכנזית, נכרת, כמו שאין הנגינה הפנימית של כל השירים שנתחברו על-פי הברה זו נכרת במבטא הספרדי.

של הקהלת, המרוממים את היראה והאמונה, והוא מבקש בפרק האחרון מהשיר את השלום בין האמונה והחכמה, ואומר להגביל את החכמה ביראה ואמונה. גם החלק הזה של השיר הוא אורגני בו, ואיננו הוספה, שהוסיף עליו אבי המשורר מיכ"ל, אד"ם, כמו שרוצים לשער, או שהמשורר הוסיף זה רק על-פי השפעת אביו. המשורר גם הלך בכל השיר על-פי מהלך הרעיונות של הספר "קהלת" ונתן על פיו את הרגעים השונים בחיי קהלת-שלמה, עד שבא אל הפסוקים האחרונים ברגעים האחרונים: "סוף דבר: הכל נשמע, את האלהים יראוכו". המשורר מצא פה את הסיום הנאה לכל השיר, סיום הגומר במה שהתחיל בשיר הראשון, ב"שלמה", בתקוה ובאמונה, אלה שלהן הוא שר את שירו. אמנם האמונה בשיר הראשון היא אמונת-החיים, ולא האמונה באלהים והיראה מפניו, אבל יסוד האמונה אחד הוא, ובכל השיר "קהלת", ולא דוקא בפרק האחרון ממנו, המשורר מחליף את שני מושגי האמונה, הקרובים בשרשם, את אמונת-החיים והאמונה באלהים. בזה יש לבקש את השפעת אביו של המשורר, הנוטה אל החקירה, שהאמונה היתה למו שג לו, ליסוד הגיוני, כללי, ולא ליסוד החיים, ליסוד שבנפש. השפעת אביו של המשורר נכרת עוד בפנה אחרת בשיר זה, במה שהמשורר נוטה כאן הרבה אל החקירה, ואף אל הדרוש המחקרי. המשורר נתן בפי שלמה טענות וספקות ממה שקרא בספרי-חקירה הנוטים אל השפק ואל הכפירה ברוחניות, והוא דורש דרשה על פסל המנורה (סמל החכמה):

אֵךְ פִּי קִינִים נְהִי יִלְכוּ עַל יְדֶיךָ,
וּמְרִי יִגְזוּ אֶתְךָ וְיִלְל כָּל נְהִי.

וְדַמּוֹת אֵימָה זו שׁוֹמֵה עַל לְבַתְּךָ,
כָּל רוֹאֵי פְּנֵיךָ תִּתְּפֹדֶה לְאַבְּנִי,
כִּי רוֹאֵי אֶל לְבַדְּךָ תִּמְיֵת לְבַתְּךָ,
וְלְאַבְּנֵי יְהִפְּדֶה הָאִישׁ כֶּךָ יִבְּנִי.

עַל כֵּן חֲכָמִי קָדַם שָׁמוּ כֶּךָ בְּכָה;
עַל לֵב מְגֹן בְּרֹזֶל, חָרַב עַל יְדֶיךָ,
כִּי חֲרַבְתִּי כָּל לֵב יוֹדֵעַ אוֹתְךָ,
וְלִבְּךָ בְּרֹזֶל בְּרֹזֶל עֲלֶיךָ.

גַּם זֶה הַיְנָשׁוּף הַצֵּב עַל קַרְקַרְךָ,
לֹא כִּי אִישׁוֹן לִילָה כִּיּוֹם לֶךָ יְהִי,

מלבד השפעת אד"ם יש בשיר זה ב"קהלת", פסוקים מהמל"ט של שְׁקִסְפִיר, יש בו גם חרוזים מעטים משילר.

קבב. "שלמה" ו"קהלת" הם שונג זה מזה בהלך-רוחם, ובעיקר-בכח היצירה שבהם, בשירתם הפנימית; בכל-זאת: רק שירה אחת היא זאת, אשר יצר המשורר. יש למיכ"ל נטיה בכל שירתו הספוטית, האפית, אל תכּן הקרוב אל הבלדה, אל ספור-המעשה עם הגמר הרע, המלא-כאב. הן ליריקן הוא מיכ"ל גם בפואמות

¹ חתכת, על-פי הפסוק "ויאמרו דם זה הקרב נחרכו המלכים" (מלכים-ב ג', כ"ג), שהמשורר מפרש אותו כמובן נבצעו, נחתנו - נהרגו.

שלו והרגעים המחרידים והמרעידים הם המרעידים את נימי נפשו. אין הוא פורש לפנינו אף פעם את כל ספור-המעשה, אלא תופס מתוך הארג הכללי את המקומות שיש בהם רקמה חזקה של פעולה. מרים על נס את מצבי-הנפש המיוחדים, המעוררים בנו רגשי-השתתפות. לפי תפיסה זו "קהלת" הוא הגמר הטבעי של "שלמה". זאת היא השקיעה אחרי הזריחה. רגעי שקיעה כאלה, אחרי חיים סואנים, מלאי פעולה רבה, נותן לפנינו המשורר גם ביתר פואימותיו, שמלבד "יעל וסיסרא", הן קרובות כלן אל הַבְּלָדָה. לכלן הוא מכניס גם מוטיב הקרוב אל המוטיב של האהבה הנכזבה, זה שמספר עליו גם בספר שופטים, כאחד המקרים שקרו בהשתלשלות המעשים, אך בלי הדגשה מיוחדת. מיכ"ל מדגיש הרבה בשירו את הרגע הזה, עת גלחה דלילה את ראש שמשון, אף עיניו נוקרו. הגבור הלאומי נעשה על-ידי כך לגבור אנושי, לגבור האהבה. הוא סובל על אהבתו זו ואמונתו בבת-אדם. רגעי השקיעה שלו, המשתפים אותנו אל גורלו, הם אלה, בשעה שהוא מתחנן ושואל: "הדלילה את-הגמול אהבתי הוא? אם כה תגמולי?—המיתי גם אויבך—הלא תחמוליו" התלהבות הנקמה, שבאה אחר-כך, אחרי השקיעה, היא בשיר של מיכיל פתייתי, דברנית, מליצית, ועוד פעם לופת המשורר את עמודי לבנו בבית האחרון של השיר, כשהוא מספר לנו בשלות-עצב, בנוסח הַבְּלָדָה, על-דבר מות הגבור:

גַּם הוּא נָפַל חָלַל בֵּין בְּתָרֵי צְרִיּוֹ,	כִּי יָרַעַץ גַּם מִזֹּתוֹ רֹאשׁ פְּרָעוֹת עָרְיוֹ,
אֶךְ לַפְּוֹת כָּזָה נִפְּשׁוֹ צְמָאָה,	וּבְתָתוֹ קוֹל נָקָם - נִפְּשׁוֹ יִצָּאָה.

בבית זה נעשה הצמאון למות עיקר והשאיפה לנקמה רק הוספת-לנו היא לצמאון זה. המגבירה אותו. הגבור המת, השוקע, אחרי מעשי הגבורה הרבים, כשמש השוקעת עם לילה, הוא המעורר את המשורר לשיר. "ובתחו קול נקם - נפשו יצאה", זהו האקורד האחרון, הנפסק, של השיר. אקורדים נפשיים, נוגים, ליריים, כאלה מלא גם השיר-הפואימה "משה על הר העבריים". משה, גבור העם, שהלך לפניו ארבעים שנה במדבר ונתן לו מדגן-שמים עד חיי-ארץ, עומד על ראש הר גבוה בדה, גלמוד. הוא מלא געגועים, מלא צמאון איך-אל ארץ זו, שבנפשו ראה אותה כל הימים—ושמה לא יבוא. חיי, חיי לוחם ומחוקק, מנהיג ומורה-דרך. עוברים לפניו במחזה, הוא רואה את אלפי הרבבה, אשר היו אתו, ולבדו נשאר מאלפי הרבבה, והנה לפניו גם ארצו, שהיתה? האהובה יקרה לו, אך עזה מצות אל: לא תבוא שמה!"

אז חם לבו בו ופניו האירו,
נפשו תתעפר, אך עינו דמעה,
הדמעות ראשונות עיניו הגירו -
דמעותיו נראו, אך נפשו נועה.

הלילה חלף, גם שמש יצאה,
אך לבשה קדרות עליו בשמים;
הוא ישכב דומם, כי שמשו באה,
ונטויה עוד עינו לירושלים.

לנבו הקר עליה! צנה ויעל,
שם ארצו, זו ארצו עינו צופיה,
הארץ אותה נפשו כשמי מעל -
מבאבו כי עו בלשונו דומיה.

כה יעמוד שם ובת עינו קדרה,
עד קדרה גם שמש ותבוא ימה,
פתאום שקעה, כחץ חיש עברה -
אז עולמים יחשד, אזר שמש למהו

ונטויה עוד עינו לירושלים" - סמל נעלה מזה לחיי משה המנהיג והגבור לא יכול כל משורר ליצור. הגעגועים והצמאון אל הארץ אשר אליה נכספה וכלתה נפשו כל ימי חייו לא פסקו גם אחרי מותו-הספור המחריד ביותר על חיי געגועים ואהבה, המספר בשקט ובשלוה נוגה עד אין-קץ. ב-ר' יהודה הלוי, האחרון ב-שירי בת ציון, יש מן המוטיב של -משה על הר העבריים, וגם מן המוטיבים שבשיר הראשון, ב-שלמה. ר' יהודה הלוי הוא שוב המשורר, הגבור הקרוב ללב מיכ"ל, והוא, כשלמה, נמצא על אדמת ציון וירושלים; אך לבו נוגה ועצב. נוגה הוא לבו, עצב-מלא געגועים וכסופים-לפני בואו אל ארצו, וגם אחר בואו, אחרי הגיעו שמה. הוא בא אל משואות-נצח, בכל אשר יתן עינו רק חרבה ושממה. המשורר מלא כלו המיה עזה מן החלום שנתקם מקצת ממנו, וכלו - עוד רחוק-רחוק. הוא שר אז את השירה הגדולה, המלאה התלהבות ועצב אין-קץ, את השיר -ציון הלא תשאליו, ובהגיעו לקצה-השיר, לחלום שיבת שבות-ציון, נרדם המשורר. תרדמת-יה נפלה אז עליו, והוא בא אל ממלכת-המות, רואה את המון הקדושים, שקדשו שם ישראל, עלו על המוקד, באו באש ובמים לקדש שם עם. אל המוטיבים המעוררים של השיר נוסף גם המוטיב של חרדת החלום. של מראה המות:

ובנרמת דמו גם נפשו נגרה -
"לנו נדמית! המתים קראו.

ויצחוק תענוגים, לא תרדת צלמות,
אך הוד נעם יה חפף על פגיתו;
פה תם תלומז-הו תלום מר מנותו -
אך המשורר לא עוד פתח עיניו.

וידי מתים עודם נוגעים בו יחד,
עוד תרדת החלום על לבו סוערת,
פתאום גם יד חי - הוי חמם ופתדו-
גם תרב יד חי, הוי, בו תזררת.

תרב אכזר חי לב חולם תררה,
כאפיקי מים הוי דמיו יצאו,

יתר שני הבתים שבשיר, אחרי בית זה, כבר נראים לנו כמיותרים פה הגמר הטבעי, השקיעה היפה. הנאוה של האוהב-המשורר.

קבנו, כל הפואימות שב-שירי בת ציון" יש בהן אחדות, רוח אחת. הן נכתבו כלן גם בחרוז וברתמוס אחד - מלבד "יעל וסיסרא". בפואימה זו אמר המשורר להתחזק, להגביר חילים. הוא אמר לשיר פה את שיר-הגבורה. הבית השירי הקל, האוירי במקצת, של כל "שירי בת ציון", הוסר עתה, ועל מקומו בא החרוז הסמוך, הכבד, ההולם פעם אחר פעם:

אֶל בְּלֹהוֹת מְנוֹת, אֶל חֵיל רוּמֵי קִשְׁתָּה,
אֶד תִּרְבַּ בְּיַמִּינָה וְהִיא נִגְשָׁתָה
וּבְמַגְל שְׁבָלִים תִּקְצֹר תֵּיל קָמִים,
כְּלִבְיָאָה תִּחְצֹתָ עַד צְנֹאֵר בְּדָמִים,
עֲלִיתָ תְּצִימוּ אֶד וְתַמְלִלוּ
וּלְפִי תִרְבֶּה כְּקֶשׁ כְּלָם נִפְלוּ,
בֵּין רִבְבוֹת פָּגַר, חֲלָלֵי חֵיל
מְלַחְמָתָה,
נִצְבָּה תִּנְבִּיאָה - כְּבָאֵל הִיא נֹקְמָתָה.

מְמַרְוֵי הַר תְּבוֹר לְשֹׁדֵה מְלַחְמָה
יָרַעַם קוֹל עֲלֵמָה וּיִבְקַע אֲדָמָה,
לְקִרְאֵת רוּמָס אֲרָצָה לְקָרֵב יִצְאָה
וּבְנִקִּים מִפִּיהָ - בְּאֵשׁ הִיא כְּאָה.
וּדְבוּרָה הִיא! הִיא בִּישְׁרוֹן שִׁפְטָה,
אֵשֶׁת לְפִידוֹת, בְּקָרֵב אֵשׁ לֹהֶטָה.
- - - - -
- - - - -
בְּתִשַׁע מְאוֹת רִכָּב חֵיל סִסְרָא יַחַד
תִּתְצַב עֲלֵמָה, תִּעֲזוּ מְבָלֵי פֶחַד

ככה יתאר המשורר את דבורה ומלחמתה בכח ובעז רב. אך כשהוא בא לתאר את מעשה יעל, אשר עשתה לסיסרא, או כמו נחלש המשורר, רוחו כמו חבלה בקרבו, נפשו דואבת, כאשר הוא גם מספר על יעל. הדבר, אשר יעל שפכה את דמי מלחמה בשלום והרגה את האיש הבא לבקש חסות באהלה, הדבר הזה לא יתן דמי למשורר. המשורר כאן כמו אומר מדי פעם בפעם להתגבר על הספק ואי-הבטחון שבנפשו. בבואו לספר על יעל הוא משנה את הרתמוס של השיר ועובר מן המשקל של הימבוס אל זה של הכוריאוס, החזק - בשיר לירי. הוא מבקש אמצעים להתחזק ונותן בלב יעל תפלת-רצח, שהיא כלה הוד לדברי הרצחנית מקבט בחזיון של שקספיר:

כֹּל יִשְׁמַע קוֹל הִי וְחַנִּינָה לֹא יָבוּ,
עַל עֵינֵי שָׁיִם קָדְרוֹת לְכָלִי תַחֲוִינָה
אֶת מַפְעֵל יְדֵי בְּחֶדֶר תַּעֲשִׂינָה,
וּפְתַנִּי רֵאשֶׁה נָא יְהִמוּ יִשְׂרָאֵל
וְדָמֵי חֲלָל זֶה עוֹד רַגַע לִקְוֹ.

לֹם לְבִי יִבְנִי! סוּר מִנִּי פֶחַד!
כֹּא רִצַּח וְצֵלָה מַעֲמָמִי הַשְׁחַת;
נִרְשׁ חוּס מְלִבִּי כָּל חֵן וְנַחַת,
מִלֹּא בְּחֻמַּת פֶּתֶן לְבִי הַתָּמִים,
בְּמַעֲלָה כְּפָנִי, בְּמַעֲלֵל הַתָּמִים,
וּבְשֵׁר לְבִי הַסֵּר וְתַנְה בּוֹ אֲבוּ,

ההד הזה של רצח המלך ב-מקבט, שבא לחסות בצל קורת אחד משרי-צבאותיו, שנעשה גם הוא על-ידי אשה, בעלת הארמון שאליו בא

המלך להחסות. אם-כי לא בידיה, – ההד הזה נשמע בכלל הרבה בפואימה "יעל וסיסרא", וזה לא הועיל בכל-זאת לעשות את הפואימה הזאת חזקה, והיא החלשה בכל הפואימות שב-שירי בת ציון". היא מלאה רַפְלָקְסִיּוֹת שכליות ומוזכירה לפעמים את האפוסים התנ"כיים, שנבעו ויצאו מ-שירי תפארת" של ויזל (ראה ספר ראשון, סעיף נ"ד, ס"א, ס"ז, ע"ג).

קבר. החמר הטרגי לא היה החמר הנכון לשירת מיכ"ל. הוא היה ענוג, רך יותר מדי, לחבר חבר שיש בו מהערצת הבגידה ומחמת-רצח. את הרגשות הענוגים ואת הרגעים האנושיים-ליריים, הרגעים היפים-נשגבים בחיי האדם, אלה תפס באפן נעלה בפואמותיו – ובשיריו. משיריו הליריים שב-כנור בת-ציון" היפה והשלם ביותר הוא שירו "התפלה". אחרון שיריו של המשורר לפי עדות אביו. בו שר מתוך מצב-רוח שממנו ועל ידו נולדת התפלה היפה, האמתית, הנכח. רוח ליל-אביב, שבו שר המשורר את השיר, מרחף על פני כלו, ומלא הוא גילה וחדות-עולמים, אשר לא תדע חשך ולא תדע כל גדר וחיץ. חובק בו המשורר עולם ומלואו וקול תבל כלה היא לו רק קול תפלה. הוא שומע את הקול בכל אשר יפנה, בכל מקום דממה וקול.

גם קול תבל בְּלֵה לִי קול התפלה,
מקול כּוֹכְבֵי-נֶשֶׁף עַד קול הַרְמֵשׁ!

אֲזֵ אֶתִי אֶרְוֶי־אֶל יְקֻדּוֹ לְאַלֶּה,
צְפָרִים שָׂרִים אֶתִי יִתְפַּלְלוּ,
וּבְגִי־אֱלֹהִים, כָּל צְבָאוֹת גְּבוּה,
אֶתִי יִבְעִיזוּ, מִשְׁדֵי יִשְׁאֲלוּ!

וְדָמִי הַלְלוּהָ חַיֵּשׁ נִהַפֵּךְ לְהַמְלֵה,
קוֹל "הַלְלוּיָהּ" בְּמִלּוֹא אֶרֶץ הָרִיעַ,
"הַלְלוּיָהּ!" אֶתִי תִקְרָא תַבְּל בְּלֵה,
שָׁמַיִם שָׁמָּה וְשָׂאוֹל כִּי אֲצִיעַ.

אֲזֵ שָׁמֶךְ בְּכֹל חַיְתִּי, אֱלֹהֶי,
וּבְכָל כּוֹכֵב אֲזֵר הוּא חָקוֹק עַל מַצַּח,
וּבְכָל הַיְצִיזִיּוֹת גַּם אֶתְמָה תִּמְנֶה
אֶת־זוֹתֶיךָ אֶחְזֶה בְּכַתֵּב הַנְּצַח.

נָטוּ צְלָלֵי עֶרֶב, הַיּוֹם יְפוּחַ,
וּמִזְמֵרֵי בְּלִיל הַיּוֹם נְאֻנְחוּ,
בֵּין אֵלֵי הַיַּעַר יִשְׁרוֹק הָרוּחַ,
וּבְהִדְרַת קֶדֶשׁ הֵם יְקֻדּוּ יִשְׁחוּ.

הַדּוֹר בְּלָבוֹשׁ כֶּסֶף יֵצֵא יֵרַח,
וּלְרֵאשׁוֹ זֵר־וְהָר עֲגֵד כּוֹכְבִים,
כְּנִשְׂאֵי הַלַּיִל הוּא שׁוֹאֵף זֹרַח,
לוֹ נְאֻנְהָ קֶדֶשׁ עַל כְּסֵא הַעֲבִים.

מִה־תִּיב בְּהִרְרָהּ, הָאֵחַ, לֵיל הָאָבִיב!
לְבִי בִי יִרְחֵב, אִי נִפְשֵׁי רוּמָה,
זוֹ יַפְעַת הַקֶּדֶשׁ אֶחְזֶה מִסְבִּיב,
הִסִּירוּ לִי שָׁפָה-רוּחִי שׁוּמְמָה! –

אֵךְ לְבִי דוֹבֵר בְּרַעְדָּה לוֹ גִּילָה,
אֶל אֵל בִּי יִתְפַּלֵּל בְּדָמֵי הָאָמֶשׁ.

הפנתאיסמוס המתגלה בשיר זה הוא הפנתאיסמוס המתגלה בשירי המשורר בשעת השראת הרוח, בשעה שנפשו חובקת עולם ומלואו. רשמים

ממנו נמצאים גם בשיר „שלמה“ (ראה למעלה. ע' 120, 121). יש שרוצים למצוא כאן עקבות השפעה פילוסופית – מהפילוסופיה של שְׁלִינְג (ראה למעלה. עמוד 115) – אך עקבות של פילוסופיה יש לבקש יותר בחלק השני מהשיר, בשעה שהמשורר מתפלסף ומוכיח, כי לא השמים הם המתפללים ושרים, ולא כל אשר על פני האדמה, כי-אם רוח-האדם, הדוברת במו. „רוח“ זה הוא רוח של פילוסופיה, ודוקא לא של פילוסופיה פנתאיסטית:

אך האדם האדם מי הנהו,
ובלתו בכל אך מות וקרן,
פי לבו אל יחו; עינו תראהו,
הוא עין כל היקום, הוא הלב
בארץ!

הוא החי מטה באל בשמים,
ולברו אך הוא אל אל ישא מצח,
על בני התפלה יסק פנים,
בה דובר אנוש רמה אל אל גצחו!

היִסְפְּרו שְׁמַיִם, יגיד רקיע?
הן גִּפְּשׁ אֵין בָּם, פי תַּעֲרֵג, פי
תְּכַל;
אך רוחי דְּבַר בָּם ופי הִבִּיעַ,
בהירחי הָמָּה מְבַלִּי דַעַת שְׁכָל.

גם אך גופת-מת התבל הנה,
ובה אך ינועו גלמים לא-חיים,
מתים הָמָּה גם כל החי עליה,
פי אל אליחי הם לא ישאו עינים.

ההתפלספות הזאת היא שנטפלה אל מיכיל גם בשירו „אל הכוכבים“, שיר שגם הוא יש בו מן ההתעוררות אל היפי הנעלה, הקוסמי, הפנתאיסטית. ויחד עם זה יש בו הרבה מן ההתפלספות ומן הדברנות, המשחיתות את רוח היופי ואינן נותנות לרגש הטהור, הנקי, להגלות בטהרו. הבתים הראשונים של השיר הם מבתי-השירה היפים ביותר בספרות העברית:

וכאני זָהָב על ים השמים
ישאפו יִרְחֵחוּ, יִחֲנוּ יָסֵעוּ,
ילכו ידאו וישוטטו כְּעִינִים
על ארכ אֵין-קֶץ ונתיב לא ידעו.

אל פִּאֲחֵי הַיָּמָּה! בָּאָה הַשָּׁמֶשׁ,
ובשחק וארץ ליל יציע,
ולרגלו ששטו דמיה ואמש
ינצאו חוצץ כל צבאות רקיע.

המשורר מתעורר למראה היפה ומתחיל לדבר אל הכוכבים ולשאל עליהם. השאלות הראשונות הן שיריות-עולמיות, שהוא שואל לכוכבים: „מי זה אַתְּמָה חיל-נורא, היל נאור? – הארצות המה כל כוכב ומאור?“

תחקר עליון ובינת גבוה
ימצא תיודע לקרוא בהמה?!

או כעיוני-אל וישעפי אלוה
על ספרי שחק תקוקים אַתְּמָה,

¹ הימה במקום הים, למען לא תחסר חנועה אחת למספר תנועות.

ופיתגור באַפְּלָטוֹן, חוֹלְמִים נִשְׁאָבִים,
לְאוֹן שִׁירֵיכֶם אִזְ קְרוּ אֲנִיִּים ?!

או קָדְלו תִּרְנֹו, שִׁירֵי־אֲהֵבִים,
וּמִזְמֵרֵי־אֵל אַתֶּם, שִׁירֵי־שָׁמַיִם ?

אך אחרי השאלות האלה באות שאלות שכליות, רפלקסיות, טענות ודברי־התאוננות, שרק לעתים רחוקות יש בהם מן הרגש השירי האמתי. עוד שר המשורר שירים יפים על האביב, על האהבה-השלם בהם הוא שירו "חג האביב", שבו יש מן החדוה והרעננות עם התעוררות הטבע ויקיצתו לחיים ומן החרדה לגורל החיים האלה, המתעוררת גם היא, ביחוד בלב המשורר החולה מחלה איומה, מחלת-מות. השמחה מהולה בתוגה עמוקה ובהרגשת הבדידות, שהרגיש המשורר בנכר, בברלין, ששם כתב את שירו. יש בשיר זה גם מן החריפות השירית, מן הסרקסמוס המתוק, שהיה ליסוד פיוטי חזק בשירי הַיָּנָה:

כְּצִי אַחֲרֵי נֶפֶץ אֵל יָם הַסְּעָרוֹת—
אוֹיְהָ, כִּי כֵן גַּם לְבִי כִּי יָנוּחַ! —
הִנְנִי חַי, אֵדְ עֵיפָה נֶפְשִׁי לְמָוֶת!
חַי אֲנִי, אִם נִקְרָא לְמָוֶת חַיִּים...
אִם עֲלָם נוֹשֵׂא כָּל עֲקַת צִלְמוֹת
עוֹד חַי נִקְרָא מִסַּת הַשָּׁמַיִם!

נָטוּ צִלְלֵי עָרְב, הַיּוֹם יְפוּחַ,
כָּל רַחְבֵי הַעֲלָלִים קָלְעוּ,
וּכְשִׁפְרָעַ תִּיּוֹבֵל ² שָׁמַשׁ יְשׁוּחַ,
אֵדְ לִקְצוֹתֶן עָבִים עֲקָבוֹתָיו נוֹדְעוּ.
וּבְרָלִין הַעִיר הוֹמְיָה, צוֹלַחַת,
כִּי מַג לָהּ הַיּוֹם, מַג פֶּסַח, מַג
אֲבִיב,

קוֹל צְהֵלַת־עָם שֵׁם בְּחוֹצוֹת יְרִיעַ
וּכְבֵּר אֹזַר הִנְנוּ בְּרַחֲמוֹת יְרוּחַ;
אֶעֱזָבָה נָא בֵּיתִי, אֶצְאָה אֶרְגִיעַ,
הֵה! אוֹלֵי רָגַע גַּם עֲצָבֵי יָנוּחַ.

וּכְמִדָּה הִיא תִלְבָּשׁ גִּילָה וְנַחַת,
וּבְחֻצוֹתֶיהָ אֵדְ צְהֵלָה מְסָבִיב.
מִשָּׁמַיִם אֲשַׁב בֵּיתִי, אָנוּשׁ עַל
שִׁבְרֵי,

וּכְבֵּר עֲלֻמוֹת יְפוֹת שֵׁם נְהוּוּ,
הֵה! אֵדְ גִּילַת כֶּגֶן עַל כָּל אֶפְסִים;
בֵּין מְרֹאוֹת הַזֹּד אֵלָה פָּנֵי קָדְרוּ,
כְּעֵגֹן יִשְׁכֵּן בֵּין כּוֹכְבֵי שָׁמַיִם.

עַל נַחְלָה מִכְתִּי ³ רוּחִי נֶעְבְּרַת —
הֵה בְּדַמִּי יְמִי יִהְיֶה לְבִי קְבָרִי
וַיִּגּוֹן נִשְׁמַתִּי בּוֹ כְּאֵשׁ בּוֹעֲרַת.

וַיִּפְּה־פִיּוֹת עֲלֻמוֹת עוֹטוֹת שְׁנַיִם
לְשׁוֹא אֵינִיָּהוּן מִפְּקָנָה אֲהֵבִים;

שְׁקַמְתֶּהוּ כִּי וּמְנוּחַת הַקְּבָרוֹת,
כִּיעַר אַחֲרֵי הַתְּחוֹלָל בּוֹ רוּחַ,

¹ הפילוסופים היוונים הגדולים. פֶּתְגֹרֶס חַי במאה הששית לפני הספירה הנהוגה וּאֶפְּלָטוֹן נולד בשנת 427 לפני הספירה ומת בשנת 347. ² בנהר הַשִּׁפְרָה, החוצה את ברלין. ³ מכתבי האנושה.

אך לריק ארוצה – כעיה אימה...
תשמור צעדי, הוה: אחרי היא
הולכת –

עד בלעי רקי לא תרף הזעומה,
וביך געצעה בימיני תומכת.

ומגורות צלמות אתה הם באים,
פניה השאל, ריחה ריח קבר...
שפו עצמותיה – וכמו הרפאים² –
ולחיי תאמר: אין תקנה ושבר!

ובאבי ימי בי תפתה ערכה,
היא חבלה רוחי, לה לבי

מורשה – –

ובכוס עלומי, הוה: לענה מסכה...
מתלתי היא – הוה: מחלה משאל
קשה!

אתריה מות יתהלך פרע –
הוה, אחר לבתו, יצעד בעצלמים:
שועי לא יאון, קולי כל שומע –
ארור המות! ארורים החיים!

הוה: חלפה חמדת ימי, עת ערנים,
עת ליפיהוד נפשי שרה ענבים.

ביפי עינכן לא עוד אחזה שמים.
גם קולכן פי ערב אנוני לא תבן –
הוה! לטרה לי כל נעם החיים,
פי לבי בי חלל ויהי לאבן.

גם אהבת חנה, יפתי האחת,
מלב קרעתי – עו אהבה כמות –
מה לה אל לבי? שם ערוך

השחת!

אור-חיים הישכון במקום צלמות?

* * *

בין מצהלות המון תונג, שמת,
קודר הלכתי ואתיש הפעם:
הוה! הן מינוני אנכי בורת,
מכבד תונה, מנטל הזעם.

את רכבי-הברזל רגע עברתי,
את בית-המרה, גם היכל המלך:
עד קצו-ברזליו נהדפתי, נגערתי,
בין רכבות-עם נודד אני והלך.

מן החריפות השירית, הסרקסמוס המתוק, שבשיר זה יש גם בשירי-
האהבה האחרים שכתב המשורר, ועל שם זה אמר לקרוא לקבץ שירי-האהבה
שלו שם "שושנים וחוחים". אך הנעימה השירית האמתית של מיכ"ל היא זו של
ההתמסרות וההתמכרות בלי קץ, של האמונה והאהבה בלי גבול,
של אהבה ישרה, תמימה. הוא נטה כלו אחרי שירת-הפלאים, כמו
שיעידו גם תרגומיו ממה שבחר לו מן השירה העולמית, הקרובה לרוחו
(מלבד "הריסות טרויה" שיכים למבחר תרגומיו: ה"דיג" ו"מלך-בלהות" מאת
גיטתה, ה"ערבי במדבר" מאת מיצקביץ). הוא היה משורר התקוה החדשה
לשירה העברית והאמונה.

1 תחנת הרכבת. 2 המתים.

ככה. שירת מיכ"ל היתה אות בשורה לשירה ולספרות העברית. זאת היתה שירה אנושית אביבית, מלאה רעננות, לח. לשד. מן הגזע העברי העתיק כאילו יצא פתאום חטר ונצר חדש פרח, העלה נצה חדשה. הוא היה גם דבק מאוד בשרש ושירתו היתה שירה עברית על-פי צורתה ותכנה, שירה אנושית-עברית. בקש בקש את השךמה, את השדה, אשר העלה לפנים את פרח השירה הזאת, המיוחדת, פרח השירה העברית, וגם הנצה שהעלה חטר זה היה בה מן המראה של הנצה הראשונה, הקדומה. הוד מזרחי היה לשירתו. ומליצתו, שיש בה מהתרוממות הרגש, מיסוד הנשגב שבשירה, יש בה מן הצבעים המזהירים והבהירים. נוטה הוא אל ההשוואות הבולטות ומבטאות מאד, אל הדמיונות הרחוקים, אל הנגודים השיריים העמוקים. האור הוא רב אצלו תמיד והצל הוא עמק. יש בשירתו מן ההתלהבות הגדולה ומן ההגזמה הטבעית, המזרחית.

יש בשירתו הרבה מן הקפיצה היפה, מדבר לדבר, וממחזה למחזה, זו המצויה בשירה העברית הקדומה, והוא גם קפץ יפה אל השירה הקדומה הזאת. מכל השירה התנכית של ימי ההשכלה – שירת מיכ"ל היא התנכית ביותר; קרובה היא יותר אל הקרקע אשר עליו צמחה השירה הזאת, אל אדמת מטעה. ריח לה כריח שירת הלבנון.

היא השפיעה, כי הלבנון החל עוד הפעם לרעש פרוי בגן הספרות העברית. הנושא התנכ"י נעשה שוב שכיח לזמן-מה בספרות העברית. עם זאת שירי בת ציון החלה בספרות ההשכלה העברית תקופה קצרה של אהבת-ציון, ואם הספר "אהבת ציון" של אברהם מאפו (להלן, פרק י"ז), שיצא שתי שנים אחרי שירי בת ציון, הוא חזיון שירי לעצמו, ולא מיכ"ל הוא שהשפיע על מאפו, שהתחיל את יצירתו הרבה קודם שיצר מיכ"ל את שיריו, הנה תקופת אהבת ציון החלה עם מיכ"ל ושירתו.

מיכ"ל השפיע בראש ובראשונה על רעיו. כי היה איש רעים להתרועע. "אוהב דבק מאח". מרעיו היו שנים משוררים, שאחד מהם נתפרסם מאד והיה לארי של שירת ההשכלה העברית: יהודה ליב גרדון (יל"ג. על-אודותיו בפרק מיוחד שיבוא) והשני, המשורר זאב קפלן (וק"ן. תקפ"ו – תרמ"ז). לא זכה לפרסום גדול, וגם המעט מן הפרסום שנחל היה לעת זקנתו, כשהיה כבר המשורר הזקן.

בסגנונו של קפלן השירי היה דבר-מה מהסגנון הזמרי של מיכ"ל, לא לחנם ראה יל"ג בתקופתו הראשונה את הסגנון הזה של קפלן כעולה על זה שלו. אך השפעת מיכ"ל נכרת בעיקר על שירת יל"ג הראשונה, על

זו של "שירי יהודה" (וילנה תרכ"ח), ביחוד על שירי-עלילה שלו הראשונים: "אהבה דוד ומיכל" (וילנה תרי"ז), "דוד וברולי" (נכתב בשנות תרי"א – תרטי"ו), "אסנת בת פוטיפרע", ואף על אלה של "במצולות ים" ובין שני אריות", בהשפעת מיכל נתקרב, כנראה, יל"ג אל העלילה הקדומה, ההיסטורית וכמיכל נוטה גם יל"ג בשירי-עלילה אלה לא להשתמש בחמר ההיסטורי החשוב, בחמר של טרגדיה – אף לא במצולות ים" ובין שני אריות", – אלא בתור חמר שירי-מוסיקלי, המעורר את הנפש ומעורר בה רגשות יפים, רכים. כשירי-העלילה של מיכל כן קרובים שירי-העלילה האלה של יל"ג, שבאחדים מהם יש חמר כבד, טרגי, להיות פואמות, ויש לעצובים שבהם קרבה ידועה אל עצב הבלדה.

גם על הפרווה העברית היתה למיכל השפעה. אחרי הפרווה הפשוטה, הלבבית, של מ. א. גינצבורג (למעלה, סעיף ק"ט) קבלה זו בימי מיכל לבוש של צבעונים. של הוד מזרחי. היא התקרבה אל השירה התניכית וגם – אל התכן התניכי או היהודי.

קבו. סופר הפרווה הקרוב ביותר אל מיכל היה קלמן שולמן (נולד בבחיוב ישן בשנת תקפ"א ובא לוילנה בהיותו נער ושם חי ומת בשנת תרנ"ט). הוא היה רעו הקרוב אליו ביותר. עליו כתב מיכל, אחרי מותו של מ. א. גינצבורג, בנחמו את השפה העברית: "במקום גינצבורג שולמן לך יהי!" ואמנם היה אחרי-כן שולמן במקום גינצבורג: הוא היה סופר מבאר, מסביר כמוהו, נותן לקורא העברי סכום ידיעות אנושיות ומרחיב את אפקיו, מרחיב אותם בשקט ובנעימות. סגנונו, כמו זה של גינצבורג, קרוב אל הסגנון הספורי, אל ההרצאה הנוחה, הקלה, שיש בה גם רגש מעורר, מלהיב במקצת. אך בזה נבדל שולמן מגינצבורג, כי שפתו נוטה יותר להיות מזרחית, תניכית-שירית בניביה ובדרכי מליצותיה. גם התכן נוטה הרבה להיות תניכי, או קרוב אליו, נוטה להיות יהודי, אם לא על-פי מוצאו – הוא מתרגם הרבה, – הנה על-פי תכונתו. והתכן הזה נשקף אלינו מתוך ספריו באור מיוחד של אהבת-חסד, של געגועים רכים וחמים. רומנטית היא לשון ספריו, גם השמות שהוא קורא להם – "הליכות קדם" (ח"א: וילנה, תר"ח; ח"ב: שם, תרי"ד), "שולמית" (שם, תרטי"ו), "אריאל" (שם, תרטי"ו), "חבצלת השרון" (שם, תרכ"א), "הראלי" (שם, תרכ"ד), "מנחת ערב" (שם, תרמ"ט), "ארץ הקדם" (שם, תרנ"ו) ועוד – וגם תכנם הוא רומנטי לרב: אהבת ציון, אהבת שפת-קדש, השפה העברית, ציורי טבע המעוררים רגשות נעלים.

קדמות המזרח, ארץ הודו עם פלאותיה. אף תהלוכות-עולם הפשוטות מסופרות בדרך זו, המעוררת פלא. בִּפְלַיִשׁ מִן הַרְגָּשׁ או הרגשנות. משפת החלום. הנה קטע מהמליצה שלו -בשובו אל ארץ מולדתו¹ באחד מספריו הראשונים («הליכות קדם», ח"א):

«מרחוק אראה הדר ארץ מולדת, מרחוק, מבעד הרי בְּתַר¹. נשקפת הורתי ביפעת קדשה, מרחוק תפרוש את כפיה לחבק באהבים את בנה האובד, צחוק נעים על שושני שפתותיה יופיע, בהוד והדר תצהיל את פניה לַתְּדָה בשמחה את פני בן חיקה, זְרִי שושנים בין קוצות תלתליה מִשְׁבָּצִים וכתנת פסים מִרְקַמַת בפרחי תפארה תעדה את יפי צלמה. הקיצות!... האח. עתה הקיצותי מתרדמתי! זלעפה עדינה מרחפת בְּחִבֵי בהציגי כף רגלי בקצה ארץ מולדתי, רוח אלהים יתנוסס במשכיות לבבי ויברא שמים חדשים וארץ חדשה בחדרי משכיתו. היי לי ברוכה, אם יקרה! ברוכה את לאל עליון, אשר החייני והשיבני אל זרועות הורתי! הה! קחי-נא נשיקות פי ורסיס דמעוּתִי, קחי-נא אנחות לבבי ורגשי רוחי. קחי עֲדֵי אהבתי אלה, כי אין מלה בלשוני! ואתם, שמי ארץ מגורי, ברוכים אתם לאלהי השמים! האח! מה יפה ומה נעמה שמלת התכלת, ההופפת עליכם בבקר לא עבות זה. עשר ידות לה בחן וביפי פה מבכל קְצוֹי השמים! ואת, מְלַכַת היום, הַמְלַכַת בשמי ארץ חמדה (ה)זאת, ברוכה את וברוכים[ות] ה[ס]ן[ן] קרני אורך לעוטה אור כשלמה, אשר שלח אורו ואמתו לנהגני ולהביאני עד הלום. האח! מה נאוה יפעת עפעפִיך, הנשקפה מבעד ערפלי זהר, סוגים² בנקודות הכסף. ואתם, הרי מנוחה, נעימי שְׁבַת, כל גבעות מרגוע, הבודדות שלוה, כל סלעי נְעַם מפיקי שקט³, כל חֲרָשֵׁי מִצַּל מביעי רננים, כל מי מנוחות ושדי תרומות, פרחי ריח, נצני בשמים, שושני זיו, הבצלות הוד ודודאי חמד, היו לי ברוכים! האח, בהביטי הַדְרִי קדשכם תחדש עת ילדוּתִי כנשר נעוריה, אביב עלומי ישוב יפרח עם כל רכבות פרחי עדניו בבתי נפשו, ההרים המְעַטְרִים בירקרק חרוץ וכל עצי עדן המְעַלְפִים בציצי פְּאָר יפצחו לפניכם רנה, ימחאו כף, יתרועעו אף ישירו, ואתה, נהר דניפר, שלום לך! שלום לך הנהר היוצא מעדן ורב שלום לגליך המצהירים כעין הבלדלח, האח, פה על

1 רכסי ההרים. הסופר משתמש במליצה זו מִשִּׁיר הַשִּׁירִים (ב' י"ז), כעין לשון נופל על לשון להורתי הקרובה: «מבעד הרי בתר נשקפת הורתי». ² מוקפים. ³ המליצה הזאת היא על־פי המונולוג של תהלה בתחלת «לישרים תהלה» של רמח"ל: «הרי מנוחה, כל סלעי מרגוע, הבודדים שלוה ומפיקי שקט». גם שלמה לויסון השתמש במליצה זו (ראה ספר ראשון, סעיף ס"ג).

חוף הנהר הגדול הזה חבלתני אמי, פה שעשעתי באביב ימי עלומי. —
 ואתה, הר גבוה ותלול, אשר דלגתי על יריעות פרחיך בפרח ימי
 נעורי, שלום לך! שלום לך, שב יקר ונכבד ושלום לבניך, ארזי אל! —
 מה נכבדה השיבה ההדורה החופפת על קדקך ומה נחמד[ה]
 הדרת ימי עולם המרחפת על מרום מצחך! הה, זקן נכבד,
 מה מאד יפיפית! — אך מה רע ומר גורלך, כי נטעך יוצר הרים
 בפלך הזה, אשר יושביו לא ישיתו לבם אל הדרת יפעתך, כי השם
 אלוה רוח רגש, ולא חלק להם לב יפי ינעם לו. — אנכי אנכי
 הוא הראשון, אשר ינועו מורשי לבבו מהודך והדרך; אנכי הראשון
 בכליותיו רגשייה לעורר הנבל והכנור. האח, ברעד קדש אעפילה
 עלות על במותיך. ברעד קדש אעירה קוי כנורי ונעימות צלצלי עךניו
 יתפוצצו על כל אפסים וינשאו על כנפי הרוח הצח ויגיע תוך אזני
 ההד להעירהו מתרדמתו. הה! פה על מרום ההר שעשעוני מלאכי-שלום
 על ברכיהם בימי ילדותי. — — —

כששולמן מרצה ומספר על דברים אין בפיו מליצה רוממה כזו,
 שהוא שופך בה את נפשו לחיק עיר מולדתו, אך תמיד יש גם שם מ-
 השונים הרבים ומ-כתנת הפסים המרקמת פרחי תפארה". השפה מלאה
 פרחי-דמיון רחוקים וניבים קדומים.

שולמן כתב ספרים רבים על-פי מקורות שונים. הוא חבר ספר דברי
 ימי עולם". על-פי גיאורג נְבֶר בתשעה חלקים (וילנה תרכ"ז — תרמ"ד).
 מוסרי ארץ". ספר בגיאוגרפיה על-פי מקורות שונים בעשרה חלקים (שם).
 תרל"א-ל"ז, "תולדות חכמי ישראל" בארבעה חלקים, על-פי דברי ימי היהודים"
 לגרץ (שם, תרל"ב-ל"ח). הוא גם תרגם כרך אחד מ-דברי ימי היהודים" לגרץ
 (וינה תרל"ו), ואף את ספרי יוסיפוס פלויוס תרגם שולמן, אמנם לא
 מן המקור היוני, כ-אם מן התרגום האשכנזי של קלמןס (תולדות יוסף,
 וילנה תרי"ט; מלחמות היהודים", ב"ח, שם, תרכ"א-תרכ"ג; קדמוניות
 היהודים", ח"א, שם, תרכ"ד), ועוד ספרים שונים תרגם וחבר, ביחוד נתפרסם
 תרגומו מסתרי פאריז" לאינ'ן סי (ח"א: וילנה תרי"ז; ח"ב: שם, תרי"ז;
 ח"ג: שם, תרי"ח; ח"ד: שם, תרכ"ז), אחד הרומנים הראשונים בספרות
 העברית החדשה, אשר מפני צבעו הרומנטי, המלא פלאי-מקרים והרפתקאות
 שונות, בחר בו המתרגם. אך בימים ההם כבר נוצר הרומן המקורי העברי. אנו
 מגיעים אל אברהם מאפו ואל הרומן המקורי שלו הראשון אהבת ציון".

פרק שבעה-עשר

אברהם מאפו

ההשכלה ושאלות המוסר והחברה. ההשכלה והנבואה. תקופת הנבואה כאספקלריה, שבה ראתה את עצמה ההשכלה כאור יפה. הרומן כנותן בטוי לתסיסה המוסרית והחברתית בתקופה היא. השפה הפרוזאית החדשה של הרומן. היסוד הנעלה והנשגב אשר בה. יוצר הרומן הראשון בספרות העברית החדשה: אברהם מאפו, תולדותיו. «אהבת ציון» ו«אשמת שמרון». היריעה ההיסטורית הרחבה. המשתרעת על פני כל תקופת המשבר בחיי ישראל בימי קדם. הפבולה של «אהבת ציון». «אהבת ציון» ו«לישרים תהלה» ו«מגדל עז» של רמח"ל. שרידי שלש התקופות ביצירת הרומן הזה, הנכרים בו. רקמת ה«פסטורלה». החזקה ביותר ברומן הזה. רשמי ה«פסטורלה». הנכרים גם ב«אשמת שמרון». הגלגול של «אהבת ציון». יסוד הרומן. שהתגבר ב«אשמת שמרון». רשמי הרומן ההמוני הנכרים בספר זה. הרצון האידיאלי והאידיאלי. יסודות ההוה הנכרים בו יותר מאשר ב«אהבת ציון». המלחמה ב«חסידות» ברומן היסטורי זה. שתי התקופות של ההשכלה, זו שבאשכנז ובגליציה, שחבר מאפו וכרך יחד ברומניו ההיסטוריים. האידיאל של ההשכלה כלה. שנתן בהם. המזיגה של היופי והמוסר, הדעת והמוסר. העדינות והפשטות. המזיגה של האסתטיקות והמוסר. «אהבת ציון» כספרו הראשי של מאפו. היופי וההרמוניה ב«אהבת ציון». הלשון והסגנון. יסוד הנשגב ב«אשמת שמרון». הליריות שבו הרומן מחיי ההוה של מאפו: «עיס צבוע». מיסודות ה«פסטורלה» שיש גם בפבולה של רומן זה. המשחק הדמיוני, האנדי שבו. הדמיון שבינו ובין «אהבת ציון» ו«אשמת שמרון». היופי שב«עיס צבוע». ערבוב הדמיון והמציאות שבו. הלבוש ההיסטורי ההולם יותר את גבורי מאפו, הקרובים עוד אל גבורי השירה. הרומן העברי הראשון — רומן היסטורי. מאפו נתן גם התחלה מן הרומן של ההוה.

קבזי המשורר מיכ"ל היה הכנור לשירי בת-ציון הקדומה. הוא שר את שיריו גם על תקופה של שירה, תקופת הנער של העם. אולם תקופת ההשכלה לא היתה תקופה של נעורים. מרובים היו בה היסודות המוסריים-חברתיים. ומכל-שכן שרבים היו בה היסודות השכליים. התסיסה היתה רבה בה. ולא היתה רק תסיסה של התעוררות חיים בלבד. מכל שירת ישראל בימי קדם, היתה הקרובה אל לבה ביותר שירת הנבואה — זו שבשפתה אמרה גם היא לשיר ולדבר. ביחוד היתה תקופת המשבר הזאת בחיי ישראל הפנימיים בימי-קדם. תקופת הנבואה, קרובה ללב המשכילים העברים בממלכת רוסיה, שראו את ההשכלה כמשבר פנימי גמור בחיי ישראל, כמשבר צבורי ו חברתי. הן ההשכלה שלהם היתה מלכתחלה פחות אסתטית מזו של ההשכלה העברית באשכנז וביתר ארצות

המערב ופחות פילוסופית ומחקרית מזו שבגליציה (ראה למעלה, פרק י"ד). מן האסתטיטיות של ההשכלה במערב, שמצאה חפץ רב בשירה שבכתבי-הקדש – בכתובים, שיש בהם ספרי שירה או ספרי משל וחכמה – נטתה גם ההשכלה הזאת במזרח יותר ויותר אל ספרי הנבואה, וגם הלשון של ספרי הנבואה נעשתה רווחת יותר בספרי ההשכלה הזאת במזרח. החיים בתקופת התסיסה הרבה הזאת של הנבואה בישראל היו צריכים אפוא להיות האספקלריה המאירה הגדולה להשכלה הזאת ברוסיה. בה ראתה את עצמה באור יפה ונאדר. ואמנם נמצא שם יוצר שתלה את האספקלריה הזאת מעל לראשי העם. הוא שמצא את החנר הנכון והאמתי, שממנו היא נעשתה ונוצרה ונחצבה בידיו. ידי משורר ואמן נעלה, והוא שלטש אותה עוד הרבה וצחצח אותה על שנים עד שעשה אותה צחה ומאירה ביותר. אברהם מאפו היה היוצר הזה. הוא שיצר את הרומן המקורי בספרות העברית החדשה. הרומן הזה של מאפו הוא בעיקרו היסטורי-נבכי, מתקופת ישעיהו הנביא וחזקיהו מלך יהודה, תקופת המהפכה הגדולה מעבודת האלילים בישראל לעבודת אלהים טהורה. תקופת-מהפכה כזאת אינה תקופה של שירה לירית, זו שהיא ביסודה אנושית-אינדיבידואלית; היא אינה יכולה להיות גם יסוד לאפוס, לשירת הגבורה התימית. זו היונקת ממעשי-נסים ומאמונת העם הפשוטה. רק ברומן אפשר היה לצייר את התסיסה הפנימית, המוסרית והחברתית, המלאה גם הכרה. בהיות הצורה הזאת של הרומן חדשה בעיקר, מודרנית, לא נכתבו הרומנים של מאפו בחרוזים, כיתר חזיונות השירה של תקופת ההשכלה שקדמו לו. אך בהיות התקופה הזאת שמאפו עוסק בה בעיקר נעלה, נשגבה ורחוקה מתקופתנו עתה, תקופה שאנו מכירים ויודעים אותה רק בקשר עם הנבואה, שנשאר לנו זכרה בספרים, לכן גם השפה של הרומנים ההיסטוריים שלו היא נעלה ונשגבה. יסודות הלשון השירית-נביאית שולטים הרבה בספרים האלה, כמו יסודות היושר החברתי והצדק הנבואי.

אברהם מאפו נולד ב' טבת שנת תקס"ח בעירה סלבודקה, חלק מהעיר קובנה כיום, מערב לנהר וילנה, המפסיק בינה ובין העיר הגדולה עתה. אביו יקותיאל היה מלמד עני, מופלג בתורה והוגה בחכמת הנסתר. אמו היתה אשה רכת-מוג וטובת-לב. הילד אברהם נכנס למקרא, כשאר ילדי-ישראל בימים ההם בהיותו בן חמש. אך לא ארכו לו ימי שבתו בחדר"ה הוא של מלמד-דרדק, פשוט, כי בראות אביו כשרונות הנער הטובים מהר להוציאו מחדר המלמד ההוא. ובטרם ימלאו לנער שבע שנים נכנס למשנה וגמרא בחדר"ה של יקותיאל עצמו. שהיה המצוין ביותר בין מלמדי-הגמרא בעירו. הנער הרך אברהם ישב אז בין בחורים גדולים ממנו הרבה ועסק בלמודים רחוקים מאד מלבו, שלא היו לפי

שנותיו. אך הוא התרומם אל למודיו אלה והיה מתמיד בהם. הוא היה ילד הוגה, מקשיב, נכנס לפני ולפנים מן הדברים שהוא עוסק בהם.

בהיות הנער בן שתי-עשרה היו מסכות אחדות של הגמרא שמורות בזכרונו. הוא יצא אז מחדר אביו ונכנס לבית-המדרש, ללמוד שם בלי עזרת מורה ומנהל. אף כי האגדה משכה את לבו, הרבה בכל-זאת לעסוק בהלכות שבת-למוד, עד כי יצא שמו כ-עלוי". מטבעו נטה להתבודדות ולא התערב הרבה בין הלומדים, המנצחים זה את זה בהלכה. אביו נהג עמו מנהג חבר, ויש שראה את עצמו רק כתלמיד של בנו והקשיב אליו ואל דבריו בתורה, רק בלמודי-חול לא ידע הנער בימים ההם מאומה, ובוזה היה עוד תלמידו של אביו, שעין לפעמים בספרים מן הספרות הישנה, שיש בהם עניני חשבון, הנוגעים לתורה ולהלכה, והיתה לו ידיעה מועטת בהם, ואת זו מסר בשעת הפנאי לבנו.

כאשר עבר הנער את גבול שנת החמש-עשרה למדו אביו גם -קבלה". חזיונות ה-קבלה" משכו מאד את לב הנער והוא התמכר הרבה ללמודים האלה. ל-קבלה" העיונית לא היה מוכן כל צרכו, ולכן מהר לאחוז ב-קבלה" המעשית. נפשו חשקה ביחוד להיות -רואה ואינו נראה". באחד מערבי-שבתות נדמה לו, כי כבר הגיע למדרגה זו, ואחרי עשותו את סדר ההשבעות וה-סגולות" התלויות בזה וירד מן ההר האלקסוטי, שעליו התבודד, כ-רואה ואינו נראה" ממש, השתומם מאד, כי יד איש נגעה בשכמו. האיש, אחד ממכיריו, שאל אותו שאלה פשוטה, אם יודע הוא, כי החזן פלוני, המפורסם מאד, יתפלל מחר בבית-המדרש הגדול בקובנה. אברהם מאפו אהב מאד את הזמרה, ומלבד זמרת החזנים לא שמע, כמוכן, עד הימים ההם, וגם כעבור ימים רבים אחריהם, כל זמרה אחרת.

ענין ה-רואה ואינו נראה", שלא הצליח, היה בעיני מאפו למאורע גדול, ועוד ימים רבים אחר-כך, בצאתו כבר לאור ה-השכלה" ובהיותו כבר לסופר, היה רגיל לספר את הדבר הזה. מאפו היה אז כבן שבע-עשרה, ובמלאות לו שמונה-עשרה שנה השיאוהו הוריו אשה. בבית חותנו, בעל-בית אמיד בקובנה, ישב מעתה מאפו ועסק בתורה, בנגלה ובנסתר, מתוך הרחבת הדעת. לבית חותנו היה נכנס אחד החסידים, שהיו אז מעטים, ביחוד בליטא. והוא משך את מאפו לחברת החסידים, שאוירה היה מלא יותר מסותריות. כונה והתעוררות עליונה. מזה של חברת המתנגדים. אמו של מאפו, שהחסידות היתה לה נטיה מן הדרך שבה הלכו אבות אבותיה, הוציאה את בנה אברהם בחזקה מן הקלויז החסידי, שבו ישב עם אנשי-שלומו בשעת התעוררות עליונה שבסעודה השלישית בצאת השבת. אך לבו של מאפו עוד נמשך אל

החסידיים. מאפו התקרב אז אל הרב בסלבודקה, שנחשב על גדולי הרבנים בימים ההם, ומפיו למד תורה, נגלה ונסתר. בביתו של רב זה מצא מאפו תנ"ך עם תרגום ללשון רומית. הרב הזה ראה את עצמו כידען בשפה זו, ומלבד התנ"ך עם התרגום הרומי עוד היה בידו ספר הקונקורדנציה, שהמלים אשר בתנ"ך מתורגמות בה רומית. מאפו החל ללמוד את השפה הרומית בעזרת ספר ה"תהלים", ואחר-כך עבר אל יתר הספרים שבתנ"ך. באפן זה למד לא רק את התרגום, אלא גם את המקרא עצמו, וכדי לדעת ולהבין היטב את המקרא עם הרגומו עין גם בבאורי-המקרא. אף בבאורים אלה שיש בהם מן ההשכלה והחכמה. וכך נתקרב מאפו ראשונה אל ההשכלה באמצעות התנ"ך.

שנים אחדות ישב מאפו בבית-חותנו, אך כאשר ירד חותנו מנכסיו לא מצא מאפו לפניו דרך אחרת רק להיות למלמד בביתו של בעל בית-מרזח באחד הכפרים. פעם נכנס לבית-המרזח פֶּמֶר קתולי מהכפר הקרוב לכפר זה ומצא את מאפו יושב על הרצפה ומלמד תורה לילדי המוזג. הפֶּמֶר שחק למראה המוזר ויעורר עליו את לעגו. אולם מאפו לא ידע להשיב לֶפֶמֶר בשפה הפולנית והשיב לו בפסוק מתהלים בתרגום רומי. הפֶּמֶר התקרב אז אל מאפו ויביאהו אל ביתו ויתן לו ספרים מהספרות הקלסית הוֹ מִיֶזֶ. מאפו התודע לספרות הזאת ובשובו לביתו, כעבור חצי-שנה מאו יצא משם, החל ללמוד את הלשון הצרפתית, ואת האשכנזית, אחר-כך למד גם את הרוסית.

בשנת תק"ץ החל להתרקם בלבו של מאפו הספור "אהבת ציון". כנראה שהספור לא התרקם תיכף בלבו בלבושו ההיסטורי. מאחד ממכתביו של מאפו יש ללמוד, כי גיא-חזיונו של הספור היה בתחלה אחר, לא היסטורי עברי, ורק שניאור זק"ש, שהעיר גם את רוחו של מיכ"ל לעורר את כנורו ל-שירי בת ציון" (למעלה, סעיף קי"ח), הוא שעורר את מאפו להעביר את גיא-חזיון לארץ יהודה בימי קדם. ההתרוועעות של מאפו עם זק"ש חלה בשנות תר"ב-תר"ג, עת ישבו שניהם בעיר רָסִין, ומאפו כתב הרבה קודם לכן, עוד בשנת תקצ"א, כרקים מספרו. עוד בשנת תר"ג, כשמאפו מספר, כי נטע את נטעי רוחו על אדמת יהודה, הוא קורא לספרו בשם "שולמית" - שם הרועה ב-שיר השירים" - ומוזה יש לראות, כי בתכנית הספר היתה אז יותר מן ה-פֶּסְטוֹרֶלֶה. זו שמש חיים לוצ'אטו (ספר ראשון, פרק ב') יצר אותה עברית ב-מגדל ע"י החזיון -מגדל עז" יצא בשנת תקצ"ז, והוא השפיע על היצירה של מאפו).

ככ"ג שנה עסק מאפו בספרו, ובמשך הזמן הזה שנה הרבה את התכנית.

את התכן והצורה. בשנת תר"ג יצא הספר בוילנה ונתחבב מהרה על הקוראים. מאפו עבר בזמן שעבד על ספרו זה ממקום למקום והיה מורה שנים אחדות בבית אחד העשירים ביורבורג. אחר-כך עבר לֶרְסִין, עיר שממנה יצאו "משכילים" רבים, והיה שם למורה. בשנת תר"ב בא שמה שני אור זק"ש וישב שם עד סוף שנת תר"ג והם התרועעו יחד. בשנת תר"ד חזר מאפו לקובנה. זמן קצר ישב אחר-כך מאפו בוילנה והיה מורה בבית אחד מראשי הקהל בוילנה, בן-אדם שעלה לגדולה. "תקיף" לא רק בדעתו, אלא גם בידיו, שבהן הכה את כל מי שעמד על דרכו. גם מאפו, המשורר והחזוה, לא נקה ממנו, ובטרים יצא את ביתו "כבד" אותו ברצועת-העור, ומאפו נמלט ממנו כל עוד רוחו בו. בשנת תר"ח נמנה מאפו מטעם הממשלה למורה בבית-הספר לנערי-ישראל שבקובנה.

אחרי צאת "אהבת ציון" התחיל מאפו ביצירת ספרו הגדול מחיי ההוה "עיט צבוע", שהחלק הראשון ממנו נדפס בוילנה בשנת תר"ז (שאר החלקים נדפסו: ח"ב בשנת תרכ"א; ח"ג בשנת תרכ"ד; ב' החלקים האחרונים נדפסו רק אחרי מותו של מאפו, בנרשה, בשנת תרכ"ט). הוא עבר מההוד הרומנטי של "אהבת ציון" אל הרומן הקרוב לחיזת ריאליסטי יחד עם המעבר של הספרות האירופית או, ביחוד הצרפתית, שעליה שקד ביחוד, מן הרומנטיסמוס אל הריאליסמוס. בימי המעבר הזה רבו בספרות הצרפתית ספורים מחיי ההוה עם יסודות רומנטיים שנפגעו ונפגמו, עם יסוד הגוומה, הדמיון החולני, הצבע החזק, הרגשני ועוד. הרומנים האלה הם שהשפיעו הרבה על מאפו ביצירתו, ועל-פי דרך יצירתם יצר גם את הרומן שלו מחיי ההוה.

באותן השנים יצר מאפו רומן גדול ("חזוי חזיונות") מהזמן הקרוב אל ההוה, מזמנו של שבת-יציב. בו אמר לחשוף את מקור ה"חסידות", והקנאים השתדלו לאסור את הדפסת הרומן מטעם הצנזורה הרוסית והצליחו. הרומן נשתקע אחר-כך בבתי-הפקידות ואבד (רק קטעים ממנו נשארו ונדפסו עם החלק הה' של "עיט צבוע"). מאפו התאבל על הדבר הזה ימים רבים ולא ידע להתנחם. האסון הזה, שקרה לו, ואי-ההצלחה של "עיט צבוע", שלא זכה בעיני הקוראים במדה זו שזכה ספרו של מאפו הראשון "אהבת ציון", השפיעו על מאפו, שהוא שב להעביר את בימת חזיונו למרחוק ורוחו נשאו שנית לארץ קדם. הוא יצר עתה את "אשמת שמרון", רומן היסטורי בשני חלקים מימי אחז מלך יהודה ופקח בן רמליהו והושע בן אלה מלכי ישראל (נגמר בשנת תרכ"ב ונדפס בשנות תרכ"ה-כ"ו בוילנה). בסוף שנת תרכ"ו חלה מאפו במחלת האבן. מאז היתה הכתיבה אסורה

עליו. אך הוא עסק עוד כל הימים בעבוד שני החלקים האחרונים של עיט צבוע ובהכשרתם לדפוס. עצת הנתוח, שיעצו הרופאים לעשות לו בצאתו לחו"ל, לא קבל ודחה אותה. בפסח תרכ"ז חזקה עליו מחלתו. עד כי היה נוטה למות, אך בימי האביב כאילו שב לאיתנו. בקיץ שנת תרכ"ז קרא אותו אחיו, שגר אז בפריז, לבוא אליו אל בירת צרפת. מאפו שמח מאד לדבר הזה. מהערים הגדולות ראה בימי חייו רק את פטרבורג, שגם לשם קראו אחיו זה בשנת תרכ"א. לשבת בביתו שבועות אחדים. עיר-הבירה עם תשואותיה ומראותיה עשתה רשם כביר בנפש החווה גלוי-העינים, ועתה קוה עוד להשיע את עיניו ואת לבבו, הרעבים למראה ולחזון, בבירת-העולם הגדולה, אך הוא חלה אז שוב את חליו ונסע לקניגסברג, בפרוסיה, למען יעשו לו הרופאים נתוח לפני צאתו לפריז. בבואו לקניגסברג עוד התגברה עליו מחלתו, ובכל-זאת הדפיס שם עוד את ספרו "אמון פדגוג", ספר-למוד שפת-עבר צרופה, השני לספרו "חנוך לנער", אשר הוציא בשנת תרי"ט. בתוך הספר הזה נתן קטעים קטעים ספור קצר על-דבר בית-נדיב ובית-פילי (יצא על-ידי ד"ר י. קלוזנר במחברת מיוחדת עם מבוא והערות. ירושלים תר"ף). בשבועות האחרונים לחדש אלול חזקה מאד על מאפו מחלתו והוא לא ירד עוד מעל מטתו. ביום הכפורים תרכ"ח מת וביום י"ב תשרי הובל לקברות בעיר קניגסברג.

קבחי. יצירתו של מאפו העיקרית היא זו של "אהבת ציון" ו"אשמת שמרון". שהוא ראה אותם כספר אחד בשלשה חלקים (אחרי חבור "אשמת שמרון" ראה מאפו את "אהבת ציון" כחלק שלישי לשני חלקי "אשמת שמרון"). היריעה של שני הספרים האלה משתרעת על-פני כל תקופת המשבר הפנימי בחיי ישראל בימי קדם. ב"אשמת שמרון" נתן המשורר תאור לכל המשובה והזדון של המאמינים בהבלי שוא. עובדי עבודה זרה בישראל, והתאוה ושכרון החושים שלהם. ההשחתה היא עמוקה, שכלית ומוסרית יחד, והיא מלאה כלה רקב קנאה ושנאה והתהוללות ותאות ההתפוררות. היא היא אשר הביאה לידי התפוררות מלכות ישראל. אנו באים בספר זה אל בית-אל ואל המקדשים, אשר היו אבן-נגף לבית-ישראל מימי מלכות ירבעם, רואים אנו את עתר ענן הקטרת ואת במות הבעל. הננו רואים את בני אפרים ובנותיו אוכלים אל ההרים, שותים, חוגגים. הנה גם להקת שכוריי אפרים, המתרוגנים מייין, ונביאי השקר אנו רואים והם נלחמים בשפתותיהם כזב את נביאי-האמת. בני-הנביאים נראים פה רק מעט, ואלה הקרובים להם ורוחם הוא הדובר מפיהם מתחבאים ובאים אל בין כפים מטעם המלך הרע

והאכזרי המושל גם ביהודה. בספור הזה אנו רואים את האכזריות על כל צעד ושעל ואנו רואים את המלך, את השקוץ המשומם, ואת הקרבנות אשר יקריבו לו. הספר מלא סבוכי־מקרים וסכסוכים רבים. תעיות רבות בסתרי יערות ומעשי־עריצות. יש בספר הרבה תאורי אימה ופחד, מראות ומחזות מרעישים ומדהימים. אחרת היא אהבת ציון. ביופי שבספר זה יש הרבה מן היופי האִי־יִלִי. אנו באים פה גם לממלכת האידיאל. השועים ביהודה הם נדיבים, מתרועעים כלם את בני־הנביאים. והחיים בציון מלאים יופי ותפארת. מלאים עדינות. אהבה תשרור שם וצדקה, ואהבת כל שירה וכל חזון וכל מעשה כביר וכל גבורה. הנשים בציון הן עדינות וזכות, אהבות אהבה טהורה ונאמנה, והגברים מלאים מסירות והתמכרות. מתמכרים הם לכל דבר צדק ואמת. הם חולמים חלומות יפים, מדברים הם על כל יפה וטוב ונלחמים לטוב וליפה. אמנם יש פה גם פושעים ורוצחים, נוכלים וצבועים, אך הצבע היסודי של הספר הוא זה של הטוב וההדר, של היושר והאשר. חזקיהו, המלך הצדיק, מושל ביראת־אלהים, אשר כרת ברית־אמת את ישעיהו הנביא ונשמע לדבריו, יושב פה לכסא. רק בהתחלת הספור עוד יושב אחז על כסא המלוכה ביהודה, אז מושלת העריצות, ונדיב־הרוח מבני־השועים, הקרובים למלכות, אלה שהם מחסה ומגן לבני־הנביאים ותומכים בידם, יש שהם נופלים לקרבן המרמה והערמה. עם מפלת סנחריב מלך אשור, כשבני־ישראל שבו בתשובה שלמה לאלהי־ישראל, באה ביחוד מפלת כל הרע והכעור. ספור המעשה ב־אהבת ציון:

איש היה בירושלים בימי אחז מלך יהודה ושמו יוֹרָם בן אביעזר. הוא היה אֶלּוֹף ביהודה ושר־אֶלֶף, ושדות וכרמים לו בכרמל ובשרון ועדרי צאן ובקר בבית־לחם יהודה. לו היו שתי נשים, שם האחת תַּגִּית בת עירא ושם השנית נַעֲמָה. ויאהב את נעמה מאד, כי יפת־תאר היא, ותקנא בה חגית צרתה ותכעסה. אז עשה לה יורם בית לבד, למען לא תצור אותה חגית. והיה כאשר פשטו הפלשתים בנגב יהודה, ויורם נספח למחנה הצבא, היוצא עליהם למלחמה, אז קרא יורם לידידיה בְּעָזִי, מגוע מלכי בית־יהודה, שר הרכוש אשר למלך, ויאמר לו: הגני יוצא למלחמה ומי יודע אם אשובה בשלום אל ביתי, לכן נכרתה ברית עולם אשר תקום גם לזרענו, אולי אספה במלחמה או אלך שבי לפני צר והיית לאב לביתי ושמת עיניך על צאצאי — — הנה נשותינו נעמה ותרצה הרות, ואם תלד האחת בן והשנית בת, אז נתחתן איש באחיו. הוא מסר לידו גם את הפקות על אחוותיו. הדבר הזה חרה למִתָן השופט, בן יזובד העריץ, אשר התחבר אל יורם והיה איש־עצתו, ויתמם עם יורם באהבה מְוֹלָה ועברתו שמר בלבו מיום קחת יורם את חגית האובחתו לו לאשה. הוא קנא עתה לידידיה ושמח לשמועה, כי נשבה יורם. כבואו סעם אחת לבית יורם

ובראותו את חגית מכה שפחתה קְלָאָה מכה רבה מאד וְעָךְן אישה רואה את אשתו נקלה לעיניו, השתמש במקרה זה, ויסת את עכּן, כי ישלח אש בבית חגית ובבית העבדים והשפחות, ועל בית נעמי יפסחי לא יבער בו אש, ואז תכבד העלילה עליה, כי קנאתה לחגית אכלה את נאות יורם, והיא תברח להציל את נפשה. ואת בנו נְבָל יציל עכּן ויחליף אותו בעזְרִיקָם בן חגית ויקרא את שמו עזריקם, ואז יִהְיֶה הַיּוֹרֵשׁ הַיְחִידִי לְהוֹן אֲדוֹנָיו ואת אוצרות בית יורם יריק לפני שלחו אש בביתו ואותם יביא לבית מתן. ויעש עכּן כן, ויזרה גפרית על בית יורם, והצית אש בארבע פנות הבית והלהכה עלתה. אז בא אל בית נעמה וידיו על ראשו ויצעק צעקה גדולה ומרה. כי הנה אש בבית יורם ונשרף הכל, רק אשתו קפצה עם עזריקם בן חגית בעד החלון ושאר בני חגית נשרפו עמה, וגם נבל בנו נשרף בבית־השפחות. וְתָמָר וְבוֹקִיָה, שני עדי שקר, פוחזים וריקים, כבר עמדו לפני החלון ודברו ביניהם, כי קנאת נעמה אכלה את בית יורם. אז יעץ עכּן לנעמה, כי תמהר להמלט על נפשה. היא נמלטה ושכני בית יורם מסביב הקיצו ונם ידידיה ותרצה באו לשמע האסון. הם באו לבית נעמה, והגה הבית ריק. בשאלם את עכּן איה מקום נעמה, ספר להם, כי אתמול התקוטטה חגית בנעמה וכי הכעיסה אותה מאד. הוא רמז להם, כי קנאת נעמה אכלה את בית יורם ואת חגית וילדיה ואת העבדים והשפחות. ידידיה לקח אז את נבל־עזריקם אל ביתו וחלאה היתה לו לְמִינְקָתָה. — ונעמה נמלטה אל אַבְיִשִׁי קְרוֹבָהּ, פקיד עדרי יורם בבית־לחם. והוא שלח אותה אל סְתָרִי אַחִיו, אשר הסתיר אותה במסתרי הכרמל, ושם ילדה תאומים, בן ובת. היא קראה לבנה אֲמָנוֹן וּלְבַתָּהּ פְּנִיָּה. הם ישבו כלם במסתרי הכרמל ואשת סתרי הביאה להם מזון ומחיה. והיה כאשר גמלה נעמה את ילדיה וישלח סתרי את אֲמָנוֹן אל אַבְיִשִׁי אַחִיו, ויתנהו אַבְיִשִׁי אל רועה זקן לְאָמְנוֹ, ויגדל אֲמָנוֹן בכית הרועה והיה יפה־תאר מאד, ואיש לא שת אליו את לבו. ונעמה עם בתה ישבו באהל הבנוי בנסיק סלע, עם אשה זקנה, והיא לקטה בשדות יורם עם עניות המקום, אשר חשבוה לפלשתית, אשר נשאה לְאִיש־יְהוּדָה ונתאלמנה ממנו, כי כן הגידה להן. — ועזריקם ישב בבית ידידיה, והוא נער את מִיָּמֶן וְתָמָר בְּנֵי יְדִידָהּ. במעלליו התנכר בימי ילדותו. הוא מרה את רוח תימן ותמר ויעצבם ויתקוטט בם, והם שגאו את עזריקם תכלית שגאה. אז העביר אותו ידידיה לנחלות אבותיו ויצו את עכּן לשום עיניו על הילד ולהביאו אל ביתו בכל מועד ושבת, בין כה וכה גמלה רעת אפרים ומלך אשור בא ושטף את ממלכת עשרת־השבטים ויגל את בני־ישראל ויסחוף אותם ויזרמם לְחֶלֶק וְחִבּוּר, נהרי גוֹן וערי מְדִי. בארץ יהודה כבר מלך אז חזקיהו, המלך הצדיק, או בא פליט מגלות אפרים לירושלים, זמרי אחד מכהני הבעל הריקים, אשר עמד עלי דרך ומנע את בני־ישראל מלכת לציון. הוא השליך עתה את אלילו לאחד הפחתים ויבוא לבית ה' כשלבנו מלא תרמית. הוא הביא מכתב לידידיה מאת חננאל חותנו, שוע שמרון,

אשר גלה עם גלות אפרים, ובו מספר חננאל חלום, אשר חלם, כי עלם יפה-עיניים, אשר קוצותיו תלתלים שחורות, לחייו אדומות ומצחו זך משלג, בא אליו, רכוב על סוסו, חרבו על מתניו וכובע מלחמה בראשו, והוא אמר לו, כי הוא אשר יאהב את תמר בת תרצה בתו ויבוא ויגאל גם אותו מגלותו. והנה עזריקם היה שונה תכלית שנוי מן העלם יפה-המראה, ותך צה שמרה את הדבר בלבה, וגם שמרה את המכתב, וכאשר גדלה תמר קראה גם היא את המכתב והיתה שוגה בחלום הזה ורואה את העלם בחלום לילה, וכאשר אהבה את תמונת העלם הזה בחלום, כן שנאת תמונת עזריקם, הוא נבל, בהקיץ, ועזריקם לא מצא לו דרך לשובב את לבה אליו ופנה לזמרי, אשר הביא ביחד עם המכתב גם את החותם של חננאל, אשר מסר על ידו ויצפנהו אתו. הוא שכר לו עתה איש, אשר לבו לב תרמית כמוהו, ויתן על ידו את חותם חננאל, אשר הביא ביחד עם המכתב ויצפנהו אתו לעשות בו אחרי-כן מעשי תרמיתו, ויצו את האיש לבוא לבית ידידיה ולהגיד לו, כי הוא שב מאשור וראה שם את חננאל, השוכב על ערש דויו והוא מסר לו את החותם לשאת אותו אל ידידיה חתנו, ועוד טרם כלה חננאל לדבר אליו וחבלי-מות סבבוהו והוא מת. בדרך זו אמר להשביית את זכר החלום מלב תמר ומבית ידידיה. — ויהי לעת האביב ותמר בקשה מאת אביה, כי יתן אותה לצאת אל אחד הכפרים, וישלח אותה אביה עם מַעֲקָה אמתה אל אבישי בבית לחם, ואת תימן בנו שלח אל סתרי הכרמלה, ותמר, בבואה לבית-לחם, למקום אשר נאספו באביב בני-ציון היקרים ובנות ציון היפות, יצאה עם מעכה אל גאות הרועים, היא נפגשה שם עם אמנון וראתה לפניה את העלם, אשר ראה חננאל בחלום בתבניתו ובתארו, לא חסר דבר, רק לבושו שונה מלבוש העלם ההוא. ותמר, אשר לא ידעה גאות בנות ציון, ולא הפליאה את בני-אדם על-פי לבושיהם ומוצאם, נגשה אל אמנון ותדבר אתו, כי שמעה גם את שירו, אשר שר בקול ערב. היא בקשה ממנו את זר-השושנים, אשר היה בידו, והוא נתן לה. תמר הלכה, אך מגוחחה ושנתה נדדו ולמחרת השכימה קום, כעלות השחר, והלכה לבדה אל המקום אשר דברה שם עם העלם הרועה. ובלילה ההוא פרצו כפירים בעדרי הצאן ויפרעו במ פרעות, והרועים ארבו להם עתה וקשתות וחניתות בידם. אך תמר לא ידעה מאומה והיא הלכה ולקטה פרחים ותעש לה נר ותבוא אל שפת יובל המים, אשר אמנון רעה שם אתמול את עדריו. היא ראתה עתה את אמנון משפת יובל השנית, והוא משקה את הצאן. שניהם ראו עתה את מראהם במים, כי בושו להביט ישר זה בפני זה. ותמר דברה עתה אל אמנון ותגד לו, כי אומרת לשלם לו את נשיו ולתת לו את זר-הפרחים שבידיה, ותשלח את זר-הפרחים אל שפת היובל השנית, ופתאום ואמנון קרא בקול פחדים, כי אריה משחית יצא מסתר החרשה. אמנון כונן חיש מהר את קשתו וחצו פלח כליות הארי והוא נפל מת כעשר אמות ממקום עמדת תמר. ותמר התעלפה ואמנון חש אליה להשיב

לה את רוחה. היא דברה אליו דברי תורה וכן ושאלה לשמו ובקשה ממנו, כי בעלותו ירושלימה לחג את חג השבועות יסור אל בית אביה, והוא יגמול אתו חסד על אשר הציל את בתו ממות ויריס את קרנו. ותימן, אשר בא במצות ידידיה אביו אל סתרי הכרמלה, נפגש שם עם פנינה, הוא בא אל מבחר הכרמים וראה שם בין נטישות הגפנים נערה המעוללת את פֶּרֶט הכרם, מבלי שים לב אל מֶשֶׁק בניי-הנעורים ומצהלותיהם בשעת בציר הענבים. יפיה היה יופי צנוע ושקט, אשר תימן לא ראה עוד כמוהו. הוא השתאה והשתומם לה, ופתאום והנה קרא אותו אחד מעבדיו ויבקש ממנו בשם הבוצרים והיוגבים לבוא אליהם, לאכול אתם לחם, ובשובו משם לא מצא עוד את הנערה, הוא בקש אותה שלשה ימים ולא מָצָאָה, וכיום הרביעי, בצאתו לצוד ציד בראש הכרמל, ראו אותה עיניו בין סבכי היער, הוא נגש אליה ויִדְבַּר אתה, וגם שאל לשמה; אך היא אמרה, כי שושנה יקראו לה אנשי-המקום, בהוסיפו לִדְבַר עמה דברי-אהבה, אשר לא הבינה פשרם, בקשה ממנו, הי יבוא ביום השלישי וידבר את אמה, הוא נתן לה מתנה את טבעתו ובה אבן ספיר, אך בכואו ביום השלישי אל משכן שושנה, ברכבו על פרדו עם עבדיו, המובילים את בכורי הבציר ירושלימה, והוא נטה מדרכו אל המעון בנזיק הסלע, לא מצא שם, לא את שושנה ולא את אמה, זולתי אשה זקנה, אשר החזירה לו את אבן הספיר מתוך הטבעת, ואמרה לו בשם האשה, אשר שָׁכְנָה פה, על־דבר שושנה, כי נעתק הספיר מן הטבעת ולא יִחְבַּר לו בכל מאמצי כח. — בחג הסכות בא אמנון לירושלים וגם ידידיה ותרצה אשתו ראו את יפיתארו ואת רוחו הנדיכה, ותימן התרועע עמו, בחג באה להקת בניי-הנביאים לאכול לחם את ידידיה, ואמנון דבק בהם, ומלל גמול, אשר אמר ידידיה לגמול עמו על אשר הציל את נפש בתו, דרש אמנון רק את זה, כי יהיו לו מהלכים בין האנשים האלה וילמד להבין משל ומליצה ולִדְבַּר צחות, הוא החליף את בגדי הרועים בבגדי נדיבים ושועים וישב בבית ידידיה, הוא פתח את לבו ויקשב לדברי בן אמוץ ולמוסרו הטוב ובחברת ידידיה ובניו ידע להעריך את דברי אבירי-הנביאים, אשר ה' נתן לו לשון-למודים, ויהי בשמעו את המשא הקשה, אשר נשא בן אמוץ על ציון, ואת חזותו, אשר חזה, כי שמעה אזנו קול שופר ונפשו תרועת מלחמה, אז בקש, כי ישימו אותו בין גבורי החיל, צבא הרוככים, לשמור על ציון ועל ירושלים, מראה פני אמנון היה כבר כלו כמראה העלם, אשר ראה חננאל בחלומי, אך פתרון החלום עוד רחוק-רחוק, בינתיים חלה מתן השופט ויהי מִפְּהַ רוח עושים ותמהון, ופעם בלילה שלח לקרוא לידידיה, ויהי כבוא ידידיה אל ביתו ושמע מפיו זרות על חגית ובניה ועל נעמה, אשר רדף אותה חנם, הוא לא הבין לפשר מלוי ומתן נתן לו ברגעים האחרונים, כאשר לא יכול עוד דְבַר, מפתח, אשר היה מונח למראשותיו, המפתח הזה היה מן המערה, אשר בה טמן את ההון אשר הוציא מבית יורם, את ההון הזה נשא ידידיה אל הזקנים, אשר בשער, עד אשר

יחקרו וידרשו את השערוריה, אשר היתה בבית יורם. ולב עכן גם הוא הכה אותו על כל אשר עשה לנעמה וביתה, בראותו את קץ מתן, ואמר להשיב את נדחיה ולהרים את קרנה. אך ירא פן יהיה זה למוקש לו ולעזריקם, ויתהפך בתחבולותיו וימצא דרך לגלות את און אמנון בסתר, כי עוד חננאל חי, ואז ישים אמנון את פניו אשורה, להביא את חננאל, ולו תהיה תמר, ואת עזריקם, הוא נבל בנו, יביא אז לבית נעמה, אשר גלה אותו ומצאו בקצה ירושלים בגיא בן הנום על־ידי שער הגיא, והוא יקח לאשה את פנינה בת נעמה, אשר אם רק יראה אותה תמצא חן בעיניו, והיא גם היא במצבה עתה תחפוץ בו, אם יגלה לה ולאמה, כי בנו הוא עזריקם ולא בן יורם. בינתים הודיע אבישי לאמנון על־דבר אמו ואחותו והביא אותו אל ביתן, וזמרי ומשרתו פוֹךְ חקרו את דרכי אמנון מטעם עזריקם אויבו וגלו לתימן, כי בוא יבוא בלילה לבית אשה מחוץ לעיר, אחרי צאת אמנון לנינוה, להשיב את שבות חננאל, ספר זאת תימן לתמר, ותמר, בקבלה את המכתב הראשון מנינוה, המלא אהבה על גדותיו, לא ידעה לשית עצות בנפשה, אם להאמין לדבריו, או לא להאמין, ותגלה את לבה למעכה שפחתה, אשר דברה אליה לבלי האמן בדברי אמנון, למען הסב את לבה מאמנון, אשר מעכה אהבה אותו בסתר, ומעכה ספרה את הדברים לזמרי, וזמרי ומתיסודו חבלו בתחבולות להפך את עצת אמנון ואהבתו, ויהי בשוב אמנון מנינוה ואתו חננאל אבי תרצה, וחנונאל נתן לאמנון את כל אוצרותיו, אשר טמן בשמרון, והוא עתה גם עשיר, וכל דבר אינו עומד עוד על דרכו לקחת את תמר לאשה, או הודיעה מעכה לידידיה, כי אמנון משקר באהבתו את תמר, וכי אוהב הוא נערה אחרת, אשר הוא נועד עמה מחוץ לעיר בין הבכאים, וגם תימן יודע דבר זה, ויחקור ידידיה את תימן ויספר לו תימן ככל אשר הגיד לו פורה וכי גם עיניו ראו את מקום מועדם, אז אמר ידידיה לתימן, כי ישלח את פורה לאמנון, לשרת לפניו, והוא ישים עיניו על דרכיו, וכל אשר יראה יגיד למעכה, והיא תפקח את עיני תמר על דרכי אמנון, עד אשר תמאס בו. בינתים הביא עכן את עזריקם לבית נעמה, והוא דבר על לב פנינה להיות לו לאשה, ויהי בעברו עוד על בית נעמה ראה את אמנון שם והוא חובק את פנינה בכואו מדרכו, והיא נופלת על צואריו, ואמה מחבקת את שניהם. הוא ספר זאת לאנשי־סודו, והם היו דבריהם את פורה ואת מעכה, ומעכה ספרה את הדבר לתמר שני ימים לפני חתונתה את אמנון. היא אמרה, כי עם מכשפות ינעד אמנון בגיא בן הנום, עם אשה ועם בתה, בחצות הלילה, תמר נבהלה מאד משמוע את הדבר והיא בקשה את מעכה, כי תגיד לפורה, למהר בואו אליה, להודיע אותה בצאת אמנון את חדרו בלילה. והנה יצאה, היא ותימן ופורה, בלילה אחרי אמנון וראתה גם היא ותימן, כי אמנון שם צמידים על ידי פנינה ונזמים באזניה ונשק לה, אז צותה את אמנון לעזוב את ארץ יהודה בעוד שלשת ימים, ועזריקם וחבריו חשבו מחשבות לבלע עתה את

אמנון ולהכרית זכרו פעם אחת, וזמרי היה לאיש-עצתו ודבר על לבו לשלוח לתמר בבקר על-ידי פורה תשורה נבל יין ומכתב מלא תחנונים, וזמרי נתן ססמות לחוך היין, ולא הגיד גם לפורה, וימהר לבוא לגן ידידיה בשעה שתמר קראה את המכתב ואפה כאלו שב ורחמיה נכמרו על אמנון, ויאמר לה: השליכי גברתי תועבה מידך וחוסי על נפשך! מות ביין, אשר שמו בו המכשפות עם אמנון. והנה נסו לתת מעט מן היין לאחת היונות והיא מתה כרגע. אז הובא הדבר לפני משפט הזקנים, אשר באו לבית ידידיה. אמנון עזב בינתים את ארץ יהודה, כאשר צותה עליו תמר, אך נעמה ופנינה הובאו אל שער המשפט, ושם נודעו — מעשי עכן, חלאה וזמרי, עזריקם ועוד, והרצים יצאו לבקש את אמנון, ולהשיב לו את כבודו ואת אהבתו, ולא מצאו אותו, אך מצאו את פורה משרתו, אשר אמר לרצוח את מעכה, שפחת תמר, אשר הלכה אחרי אמנון, באהבתה אותו. בינתים קרב סנחריב וחילו לשערי ירושלים, והעיר באה במצור. מלבד המבוכה הגדולה לשלום העיר היתה עתה המבוכה גדולה בבית ידידיה לשלום אמנון, אשר נתפש על-ידי גדידי פלתיט ונמכר לבני היונים מאי כפתור. שם נפגש אמנון עם יורם אביו, אשר לא ידעו זה את זה. כאשר נשתה גבורת סנחריב וחילו על-יד ירושלים ופליטי הגוים השמיעו נפלאות ה', אז השיבו הגוים מרחוק את שבוי-ציון ואמנון עם יורם שבו אל ביתם ואל אהובי נפשם ושבו לב אבות על בנים ולב אהובות על אוהביהם.

קבטו. הפבולה של „אהבת ציון“ היא כלה זו של רבי משה חיים לוצאטו ב„לישרים תהלה“ וב„מגדל עז“ (ספר ראשון, סעיף ט"ז וכ"ה). נמצא עתה רמו, כי מאפו אמר לקרוא לגבורים הראשיים בספרו — לאמנון ולתמר — בשם שלום ושולמית, והרי לפנינו גם מעין שמות הגבורים הראשיים ב„מגדל עז“: שלום ושולמית. בכל אופן ברור על-פי אחד ממכתבי מאפו כי שם הספור „אהבת ציון“ היה „שולמית“, ובודאי על-פי הגבוהה הראשית בספור. ששמה היה אז שולמית. נראה, כי ספור-המעשה במהדורה זו לא היה גם בימי חזקיהו. אלא בימי שלמה. מלבד השם שולמית, הרוצה בשיר השירים. שהיה בספור, נשאר בו גם עתה שמות רבים מהתקופה ההיא: מלבד אמנון ותמר, גם אבישי, נעמה, חגית, מעכה, ידידיה, נבל, חפר ועוד. הספור היה, כנראה, אז כלו אידילי, „פסטורלֵה“ מעין זו שב„מגדל עז“. ממכתבו של מאפו יש להוציא גם מסקנה, כי ביצירת הספור „אהבת ציון“ היו שלש תקופות. בתקופה הראשונה היה זה כנראה חזון של יושר ורהב, שנחלפו זה בזה, מעין זה של „לישרים תהלה“ — קוים מפרצופו של רהב נשאר בפרצופו של נבל-עזריקם ב„אהבת ציון“, וגם נשאר שם רשמים מן הפחד, שנפל על המון — כאן על צען — אשר ידע בלבו על

מעשיו הרעים. הספור בצורתו, כמו שהיה בתקופה זו, נוצר בשנות התשעים למאה שעברה – לפי מספרנו – כשמאפו רק עבר מן הספרות הדתית אל ספרות ההשכלה, וספר כ"לישרים תהלה" היה קרוב אל לבו מאד. מספר שנים לא עבד מאפו על ספורו, כי נתן אז את נפשו הרבה על למוד שפות זרות, בינתים יצא לאור "מגדל עז" של לוצאטו (תקצ"ז), והוא התרועע, בשנים הראשונות למאה החדשה (למעלה, סעיף קכ"ז, בביאוגרפיה), את שניאור זק"ש, אשר לפי דברי מאפו עשה הוא את השלום בינו ובין עטו העברי. הוא העביר אז, על-פי השפעתו של זק"ש, את גיא-חזיונו לארץ יהודה ויצר אז את ה"פסטורלה" – על-פי "מגדל עז" – עם שולמית הרועה כגבורה ראשית. ה"פסטורלה" הזאת היא הרקמה החזקה ביותר בספור גם עתה. מ"מגדל עז" יש הרבה בפבולה של הספור. יש פה אף המוטיב של החלום, אשר חלם חננאל בארץ גלותו, שהוא מעין חלומו של המלך רם, העוזר הרבה לגלות את פרצוף פני זיפה ב"מגדל עז", ואף סס-המות שנתנו בתשורה ששלח אמנון לתמר, דבר שהיה בו מן הסבה העקרית לגלות את פרצוף פני נבל, הוא על-פי סס-המות "במגדל עז", שנתן במנחת שלומית לזיפה והיה הנסבה לגלות את פרצופו של זיפה. הרומן שבספר – התכונה הרחבה הצבורית, עם כל התסיסה החברתית – כל זה נוסף, כנראה, בתקופה השלישית, האחרונה, ואז העביר מאפו את גיא-חזיונו לתקופת חזקיהו, זמן המשבר של האלילות בישראל ותקומת הנבואה.

ב"אשמת שמרון" יש עוד גם-כן רשמים מן ה"פסטורלה". נָכַר בספר, שהוא לגלול "אהבת ציון", אל אמנון ב"אהבת ציון", בן השועים, הננו מתודעים ראשונה, בהיותו רועה את צאן יורם על שדמות בית-לחם. ב"אשמת שמרון" אין אנו רואים לפנינו את הרועה הזה, במקומו בא הבודד, היושב במחבא-סתר בין סלעים זקיפים, בתוך יערי-עד, גם הוא איש-הטבע הוא, החי חיים פשוטים, אך חייו הם חיי מלחמה, חיי-פולחן. הוא גבור-רציד, נלחם עם פראים ואבירים, ומפלל הוא בכל-זאת, כרועה, אל האהבה ואל התמימות, ומלא געגועים רכים, כרועה ב"אהבת ציון" גם הוא, עוֹזֵאֵל-אֶלְיָדָע, הגבור הראשי ב"אשמת שמרון", איש לבוש שמיכה עבה, החי חיי "פרא", חיי איש-שדה, הנהו אחד השועים, אדם בעל נפש נדיבה, אשר גם נטיתו הפנימית וישרו הנפשי מובילים אותו אל דרך השדה והיער. אך הוא איננו עוד עלם צעיר, הוא איש אשר עבר בדרך-החיים שלו על פני מכשולים רבים, והוא מוקף מסביב מכשולים, אורבים מסביב לו, הצדים תמיד לנפשו לקחתה, והוא איננו נסתר, אשר לא ידע בעצמו כי נסתר הוא, רק מסתתר. הוא איננו גבור תמים, מלא הוא אקטיביות, והאקטיביות הזאת, אשר איננה יכולה לצאת אל הפעל כלה, מפאת היותו נחבא, יושב בסתר פנה, עוברת אל אֶלְיָפֶלֶט בנו, אליפלט הוא המשך של אלידע.

והוא עוד דומה יותר ממנו, מאביו, אל אמנון ב„אהבת ציון“. כאמנון גם הוא נער אסופי הוא, אשר לא יכיר וידע את אביו ואת אמו, עד קרוב לסוף הספור, וגם הוא כמוהו בן שועים הוא, אשר לבו מלא טוב ונדבה, והדבק מעצמו, על-פי גזעו, בנביאי הישר והאמת, אך הוא הנהו אקטיבי הרבה מאמנון. גם הוא מלא כלו פעולה, נלחם תמיד, עובר ממדינה למדינה. הוא איננו גבור ה„פסטורלה“, כ־אם גבור הרומן. מלחמתו המכריעה של אמנון היא מלחמת הרועה עם הכפיר, אשר בא בעדר־הצאן, ומלחמתו המכריעה של אליפלט היא המלחמה עם הלב־יאה, אשר באה אל בין בני־האדם, עם לביאת שמרון, רעומה בת קטורה. ואם מלחמת אמנון בכפיר־האריות מִי־שרת לפניו את הדרך, ומעתה היא כמו סלולה לפניו, אם כי יש בה עוד כמה עקמומיות, הנה מלחמת אליפלט בלביאה רעומה, הנוחל גם הוא עליה נצחון, מִסֶּבֶת ומִסֶּכֶת עוד את הדברים, ואף גם בה בכל־זאת ראשית הפתרון של השאלות והפרובלימות שבספור.

ספור המעשה ב־אשמת שמרון:

בימי אחז מלך יהודה, אשר רדף באפו את ישרי־לב המשכילים, ישב על ראש אֲמֶנֶה, בין גבעות הלבנון, איש מסתתר, בודד, עוֹזֵי אֶל שְׁמוֹ מעונו היה חקוק בשן סלע ולא רחוק ממנו, בראש־פנה, נצב נמר נורא בחברבורותיו, אשר אותו הכריע הבודד וימלא בשָׁפוֹת עורו. רק עבדו הנאמן היה עמו, וישב אתו תא על־יד תא. עוזיאל זה הסתתר מחמת המלך, כי היה מבני אלופי ירושלים, הנאמנים לתורת נביאיה, והוא נשא לאשה את מְרִיָם בת שמיר מגבורי אפרים, אשר אהב אותה אחז, והיא לא חפצה בו, כי נאמן רוחה גם הוא את תורת־הנביאים. הם חיו זה עם זה בנעמים ומרים גם ילדה בן לאישה. הדבר היה בימי יורם מלך יהודה. אך כאשר ישב אחז על כסא המלכות, אז נָטַל על עוזיאל להרחיק נדוד. הוא נס מביתו ויסתתר בחרש־ת־קנים אשר על שפת הירדן, אחרי־כן בא לארץ מואב ולמצרים, ונשא תלאות רבות והיה נע ונד בארץ, עד אשר עלה על ראש־אמנה, להתבצר בו. אלה שידעו על־דבר מעונו חשבו אותו לשודד. אך מְנוּחַ החברוני, אשר מעונתו היתה לרגלי הצור, שמע פעם אחת את תפלת הבודד, ונדדע לו, כי איננו שודד, אלא נרדף ומר־נפש, ומנוח הוא אדם המבקש את הנרדפים, להיות להם לסתרה, והוא התקרב אל הבודד, וגם הכיר בו את עוזיאל, והם ספרו איש לאחיו את כל אשר קרה אותם, ועוזיאל שמע מפי מנוח את המקרים הרבים, אשר קרו באפרים וביהודה במשך השנים שהוא יושב על ראש־האמנה. הוא הביא את עוזיאל לביתו, וקרא שמו אֲלִיָּדָע, לבל יכירו בו, שם היו: אֲלִיָּשָׁבַע, אֲשֶׁת אֲלִיָּדָע ה, משנה המלך אחז, אשר הרגו במלחמה יְכָרִי, גבור אפרים, והיא עתה רעותה של מרים, אשת עוזיאל בירושלים; אחותה ה, אשת מנוח, אשר לקח לו אחרי מות

נֹעָה אֲשֶׁתוֹ, צָפְנָה בְּנֹשְׂאֵי מִית בַּת נֹעָה. מִפִּי אֵלִישָׁבֶע שָׁמַע עֲזִיזָאֵל עַל־
 דְּבַר מָרִים אֲשֶׁתוֹ וְעַל־דְּבַר בְּנֵה, אֲשֶׁר הֵעֵלָה אוֹתוֹ שְׁמִיר לְמֶלֶךְ, לְמַעַן הַכְרִית כָּל
 שְׂאֵרֵי עֲזִיזָאֵל, וְעַל־דְּבַר הַנְּעָר הָאֲסוּפִי, אֲשֶׁר אִמְצָה לֵה כִכֵּן וְקָרָא אֶת שְׁמוֹ
 אֶל־יִפְלָט, וְעֲזִיזָאֵל יָדַע, כִּי רַק בְּנֹה הוּא זֶה, וְזֶה אֲשֶׁר הֵעֵלָה אוֹתוֹ עוֹלָה לְאֵלִיל הִיָּה
 נְעָר עַמְלִיקַי, שֶׁהַחֲלִיפוּהוּ בְּבֵנוֹ. הוּא הַחֲלִיס אוֹ בִּנְפֹשׁ לְעֵלּוֹת לְיִרוּשָׁלַיִם בְּהַסְתֵּר פְּנִים
 וּלְבֹא לְבֵית מָרִים אֲשֶׁתוֹ. וְחוֹסֵף עוֹד אֵלִישָׁבֶע לְסַפֵּר לְאֵלִידֶע־עֲזִיזָאֵל אֶת דְּבַר הַמַּלְחָמָה
 בֵּין יְהוּדָה וְאַרְם וְאַפְרַיִם, אֲשֶׁר בֵּה נִהְרַג אֶלְקָנָה אִישָׁה, מִעַשְׂיָה בֶן־הַמֶּלֶךְ וְעִזְרָיִקָם
 נְגִיד־הַבַּיִת, וְאֵת דְּבַר הַשְּׁבִיָּה, אֲשֶׁר בָּאָה לְשִׁמְרוֹן, וְבָה הָיוּ: אֵלִישָׁבֶע וּמָרִים, אֲשֶׁת
 עֲזִיזָאֵל, וְדְבַר הַמַּלְחָמוֹת, שֶׁנִּלְחַם אֶל־יִפְלָט, אֲשֶׁר פָּעַשְׂתָּה הַעַמִּיד אוֹתוֹ אֶל מוֹל פְּנֵי
 הַמַּלְחָמָה, בְּחַפְצוֹ לְהַגּוֹת אוֹתוֹ מִן הַמִּסְלָה, לְבַל יִהְיֶה לְמַכְשׁוֹל לוֹ בְּאַהֲבָתוֹ אֶת קְצֵיָעָה
 בַּת אֶלְקָנָה, וְאֵלִיפְלָט זֶה נִלְחַם אֶת רַעוּמָה, אֲשֶׁר יָלְדָה קְטוֹרָה לְיִזְכָּרִי וְהָיָה
 יֵצֵא לְמַלְחָמָה בְּגֵדוֹד הַצְּבָא, בְּהִיּוֹתָה חֲמוּשָׁה מִגֵּן וּמְחֻזָּקָה לְמַח וּכְיֹדוֹן, וְהָיָה
 נִתְפַּשֵּׂה חַיִּים בְּיַדִּי אֵלִיפְלָט, וְהָיָה נִשְׁבָּעָה, כִּי לֹא תִהְיֶה לְאִשָּׁה רַק לְאִישׁ, אֲשֶׁר
 יִנְצַח אוֹתָהּ בְּמַלְחָמָה, וְרַבִּים חֲלָלִים הִפִּילָה בְּחַרְבָּהּ, וְעַתָּה חֲשָׁקָה נַפְשָׁה בְּאֵלִיפְלָט, אֲשֶׁר
 נָחַל נִצְחוֹן עֲלֶיהָ, וְהָיָה הַצִּילָה אֶת נַפְשׁוֹ, אַחֲרֵי הַנְּצֻחוֹן, אֲשֶׁר נָחַל חֵיל אַרְם וְאַפְרַיִם
 עַל יְהוּדָה, וְנִתְּנָה לוֹ שְׁמָלוֹת כְּשִׁמְלוֹת שְׂרִי־הַחֵיל אֲשֶׁר לְאַפְרַיִם וְתִשְׁלַח אוֹתוֹ לְיְהוּדָה,
 כִּי בִקְשָׁה נַפְשׁוֹ לְהַבִּיא אֶת הַנְּפֹשׁוֹת הַקִּירוּבוֹת לוֹ לְמַקּוֹם שׁוֹקֵס וְכוּסָח, אַחֵר יִשׁוּב
 אֵלָיָה. אֲךָ אֵלִיפְלָט אֲהַב אֲהַבָה עוֹזָה אֶת קְצֵיָעָה, וְלֹא שָׁב אֵלָיָה, רַק הֵלֵךְ בְּמַצוֹת הַמֶּלֶךְ
 אַחֲזוֹ אֲשׁוּרָה, עִם הַמְּלָאכִים, אֲשֶׁר שָׁלַח הַמֶּלֶךְ שָׁמָּה. וְאֵלִישָׁבֶע אִמְרָה לְקָרֵב אֶת לֵב
 אֵלִיפְלָט לְשׁוֹלְמִית בַּת נֹעָה וְלֶאֱחָד אֶת נַפְשׁוֹתֵיהֶם יַחַד, וְתֵצֵא לְקָרָאת אֵלִיפְלָט לְגִלְעָד,
 וְאַבְרָם יִשַׁג שִׁפְחָתָה גִּלְתָה זֹאת לְאַחַד מִמְתִּי־סוּדֵם שֶׁל עֶמְרִי, וְיִזְכָּרִי, וְלְקְטוֹרָה, אִם
 רַעוּמָה, וְתִסְפֵּר קְטוּרָה זֹאת לְרַעוּמָה. וּבְיוֹם הַהוּא, זֶה יוֹם הַחַג בְּבֵית־אֵל, בְּחַמּוּשָׁה
 עֶשֶׂר לְחֹדֶשׁ הַשְּׁמִינִי, יֵצֵא רַעוּמָה אֶל גֵּיא־הַחֲזוּיוֹן לְעֶרְוֹךְ קָרֵב עִם בְּחוּרֵי אַפְרַיִם. בֵּין
 אֵלָה אֲשֶׁר אִמְרוּ לְהַתְּגַרּוֹת בֵּה מַלְחָמָה הִיָּה קְנִיָאֵל בֶּן עֲזִירָקָם, אֲשֶׁר קָרָא אֶת שְׁמוֹ
 עַתָּה עֲמִיָּהוּד, לְבַל יִכִּירוּ בּוֹ, כִּי הוּא בֶן עֲזִירָקָם, וְהוּא חָפַשׁ עֲלֵמָה אַחַת עֲדִינָה,
 הִיא שׁוֹלְמִית בַּת נֹעָה, אֲשֶׁר רָאָתָה אוֹתוֹ בְּגִלְעָד, בְּצִאתוֹ בְּשִׁבְיָה עִם גְּלוֹת יְהוּדָה,
 וְעִינָהּ הוֹרִידוּ פְּלִגֵּי דַמַּע, אֲךָ שׁוּבָיו הִרְחִיקוּ אוֹתוֹ מִמֶּנָּה, וְהוּא גַם בִּקֵּשׁ אֶת נַפְשׁוֹ
 וְכָרְיָי גְּבוּר אַפְרַיִם, אֲשֶׁר הִרְג אֶת עֲזִירָקָם אָבִיו, וְהָיָה בְּבוֹאוֹ לְבֵית־אֵל יֵצֵא לְרֵאוֹת
 בְּכַמּוֹת־יִשְׁחָק, וּמְלַב יֹאשׁ לְבָבוֹ אִמְרָה לְהַשְׁלִיךְ נַפְשׁוֹ מִגֵּד וּלְשִׁים פְּנָיו לְמַלְחָמָה עִם
 לְבִיאַת שְׁמֵרוֹן וְלִהְנַקֵּם מִמֶּנָּה נִקְמַת אָבִיו מֵאֵת זִכְרֵי אָבִיָּה. אֲךָ לְרַעוּמָה נֹדַע, כִּי הוּא
 דְּנִיָאֵל בֶּן עֲזִירָקָם וְאִמְרָה לְמַצוֹא בּוֹ חֶפֶץ, כִּי יִרְחִיק אֶת אֵלִיפְלָט מִעַם שׁוֹלְמִית. הִיא
 לָקְחָה אוֹתָהּ בְּשִׁבְיָה וְתִשְׁלַח אוֹתוֹ לְנֵאוֹת הַחַרְמוֹנִים, אַחֲרֵי אֲשֶׁר נֹדַע לְהַב פְּקוּם שֶׁבַת
 הָעֲלָמָה, אֲשֶׁר רָאָה אוֹתָהּ בְּגִלְעָד בְּצִאתוֹ בְּשִׁבְיָה, וְכִי שׁוֹלְמִית הִיא זֹאת. הוּא וְשֵׁךְ לְנֵאוֹת
 הַחַרְמוֹנִים עִם גַּעְרֵי יוֹאָח, וְאַחֲרָיו אֲשֶׁר לֹא מִצָּאוֹ אֶת הַדֶּרֶךְ עַל פְּנֵי הָרֵי הַלְּבָנוֹן,

נפרדו שניהם, לבקש דרך, יואח הלך לצד אחד והגיע לראש-אמנה, למעון הבודד, ודניאל לן בלילה על פני עץ גבוה, ועם שחר, לפני עלות השמש, עלה על ראש צור, לראות משם את נתיבתו, והנה שמע משם את תפלת שולמית, המתפללת עליו, כי יציל אותו אלהים מיד רעומה המרשעת. הוא קרא אליה מראש הצור, כי תחלץ נפשו מלכד בשחיתות ההר ותוציא את רגליו למרחב. והיא עלתה אליו כאילה שלוחה ותתן יד לו, והיא לא הכירה אותו בעב הטל ובאדרת הנתונה עליו, והוא גם הוא לא הודיע לה מי הוא ונדברו שניהם על משאת נפשם ואהבתם, עצבם ורגוזם. אז שמע מפיה, כי בת אלקנה משנה המלך היא, אשר לא ידע, ויחשבה עד עתה לבת בלי שם. הוא ראה עוד את כל צניעות נפשה ותם לבה עם אלהים ואנשים, ואז יצא השמש ואורו נגה על פני שולמית עם כל חמדתה, ודניאל לא יכול עוד להתאפק ולהתעלם, וישלח אפרתו מעליו, ושולמית נבהלה לראות לפניו את מחמל נפשה, אשר הגה הגתה בו תמיד מיום ראתה אותו בגלעד עם השביה. היא הביאה אותו לבית החרמונים, ושמה בא גם נערו יואח עם הבודד.

בזה נגמר החלק הראשון מ-**אשמת שמרון**. בחלק השני הולכים הדברים ומסתבכים עוד יותר, ורק בדרך הסבך יוצאים הדברים ומתישרים. הנה תכן החלק השני:

אחרי אשר ישב דניאל שלשה ימים בבית מנוח הלך לדרכו, כי אמר לשוב לרעומה, כאשר הבטיח לה, למען יוכל לקחת את נקמתו, נקמת דמי אביו שנשפכו, מידי זכרי, וגם למען יוכל להציל את יתר נפשות התמימים מבני-יהודה, אשר היו בידי רעומה, קטורה, ומתי-סודם. רק הלך דניאל כברת-ארץ ויפגע באליפלט, אשר שב עתה מאשור, במקום אשר לקח חלק במלחמה מול ארם, והוא הולך ירושלימה ושלל רב עמו, ונערי חיל אשור הולכים עמו לזותו. בדרך קרה לאליפלט מקרה והוא הציל ממות את נפש **תַּסְצִי-בָה**, לפניו אשת זכרי, גבור אפרים, אשר אביה היה משבט יהודה והיא אוהבת ציון, וקטורה אם רעומה שמרה עברתה לה, והכושי בנה ממאהבה הכושי ואחד הפרוזים מבני-ישראל, שהצטדק בגלוי ועשה כל רעה בסחר, אמרו להמית אותה ואחרי-כן גם לקחת נפש מרים, אם אליפלט, את חפצי-בה כבר הציל פעם אחת עוויאל, אבי אליפלט, מידי הכושי, אבי הכושי הזה, ואליפלט הביא את חפצי-בה אל מקום מגורי אביה וישב עמהם עד שובה לאיתנה ויסע וילך. בכואו קרוב לירושלים נפגש עם מנוח החברוני ועם אלידע, הוא עוויאל אביו, אשר עלה לירושלים להיות שם לסוכן על בית מרים, כעצת מנוח, אשר ידע את סודו. אולם אליפלט לא עלה עוד עמהם, רק שלח מכתב למרים, אם יבוא לירושלים או לא יבוא, כי ידע שמטעם המלך יעודה קציעה לדניאל בן עזריקם. וכאשר בא אליפלט אחרי-כן לירושלים כבר מצא את הסוכן על בית מרים בבית, בסוכן זה התקנא **מַגְדִּיאל** האדומי, אשר אמר להיות סוכן על נחלת מרים, והוא

חקר את דרכי אלידע־עוזיאל וראה, כי הסוכן בא בלילה דרך הגן הנעול לחדר מרים. הוא גלה את הדבר לאליפלט, ואחרי אשר נוכח אליפלט, כי כן הדבר, עזב את ירושלים מבלתי יכלת לשאת את משא נפשו, אשר הציק לו. הוא בא עד גיא־מלח, מקום אשר יהודה נלחם עם אדום, והוא בא בשבי אדום, והם הכירו בו את האיש, שהיה להם כארי־משחית, והביאו אותו כאסיר אל בור כלא, ושם היה נכון ליום חשך. ליום אשר בו זבחו באדום בני־אדם לאלהיהם. מהבור הזה הציל אותו בכפר רב שליח מרים אמו, אשר הוא לא ידע כי היא אָם לו. בצאת אליפלט מירושלים שלח את פֶּשְׁחוֹר, ממתי סודו של זמרי ועמרי בירושלים. להגיד לאלידע, הוא עוזיאל, כי מתנקשים לנפשו, למען יעזוב את מעון מרים. אלידע־עוזיאל יצא כאשר יצא ומרים נשארה גלמודה ושכולה יתר מאשר היתה, כי לא ידעה אי מקום בעלה ובנה. והימים ימי התנערות והתחדשות בארץ יהודה, המלך אחז מת ועל כסאו ישב חִזְקִיָּהוּ, המלך אשר לצדק ימלוך, וישעיהו הנביא היה נביאו. עתה היתה יכולה מרים לשבת עם בעלה ועם בנה בירושלים באין מפריע. – ובשמרון היו הימים ימי מהומה ומבוכה. כל תועבה נשאה אז ראש וכל תאוה וכל שכרון. בערי שמרון נאספו כל רוצח וכל בוצע בצע ועושי כל תועבה. הם עבדו לַאֲמֹן מנא ולכל אליל אשר לא מבני־ישראל מוצאו, ופרשו רשת לרגלי כל איש ישר הולך, וכשחוק היה להם כל תמים. כקול בחרבות היה להם קול נביאי־ישראל. זכרי היה הגבור, אשר התנשא לעין כל, ורעומה בתו היא אשר שמה היה נשא על שפת כל לשון. בארמון זכרי היה עקוד דניאל בן עזריקם, אשר רעומה לכדה אותו ותתנהו בבית־המשמר, עד אשר תקבל כפרו רב כסף, וגם את אליפלט, אשר אהבה, יביאו לה. שמה הובאה גם שולמית, אשר במזמת ערומים הוציאו אותה מבית מנוח והביאו אותה הנה. הרשת היתה בידי רעומה, והיא היתה פרושה על שוּעֵי־יהודה וקרוביהם, להביאם כפח. אך עם זה יחד שמרה רעומה אה עברתה לאביה זכרי, יען כי על פיו היתה שומה להרוג את קטורה אמה, והיא אמרה להנקם ממנו. היא שלחה לשולמית אל חדרה בארמון זכרי את חרב אלקנה אביה, אשר לקח ממנו זכרי ביום הרגו אותו. בחרב זו נדקר זכרי על־ידי דניאל, כבואו לחדר שולמית. ואלידע־עוזיאל בא לשמרון, לעשות נפשות לציון, לאלהיה ולמקדשיה בשעה ששמרון ראתה כי בא קצה, כי מלכה ועמה הלכו בגולה, ושמה בא גם אליפלט, לפדות את הנפשות הנענות בידי רעומה ולמצוא את אביו אלידע־עוזיאל, אשר כבר נודע לו, כי אביו הוא. הוא נפגש שם עם אביו ובעזרת שַׁרְאָצָר, שר אשור, הממלכה אשר מלך יהודה כרת אתה ברית, הוא פודה ומציל את השבויים. בשמרון קמה מהפכה נוראה, ולארץ יהודה, לירושלים עיר הקדש, שבים הנאהבים והנעימים כלם, זוגות הישרים והתמימים; עוזיאל ומרים, אליפלט וקציעה, דניאל ושולמית, אשר התגעגעו זו על זה ולא מצאו זה את זה באשמת אנשי התהפוכות והתועבות. עליהם היה להסתתר ולשים להם

סתר-פנים. עתה הם שבים בגלוי ליהודה ולירושלים ואליהם נלוו עוד זוגות אחדים. אשר היו עם הישרים והתמימים ונשארו וסבלו מתגרת הזמן. גם עֲזַרְיָהוּ נגיד שמרון, אשר רוחו ונפשו היו עם יהודה ועם נביאה ומלכה, הולך עמהם. הם באו ירושלימה לחג הפסח, אשר נעשה בימי חזקיהו, כאשר לא נעשה בימי שלמה בן דוד. לשובו של עוזיאל מגלותו נתן לו המלך בעין-גדי נחלת שדה וכרמים ועוזיאל וביתו עם אליפלט וקציעה, באים לשבת במשכנות-שדה, הרחק משאון קריה, ויכלו שם את שנותיהם בטוב ובנעימים.

קל יסוד הרומן התגבר ב-אשמת שמרון, עד כי נראה כאילו לא היה יכול עוד מאפו לשלוט בו, והפבולה של הספר היא מסובכה מאד. היא מלאה הרבה מאורעות בלתי-טבעיים ומוגזמים, והכה הציורי והתאורי, זה הנותן ריאליות וממשיות לפעמים לדברים הפורחים באויר, לא נתגלה בספר הזה בטהרו. הרבה מקרים מסופרים בספר ולא מתוארים. הגבורים מספרים בספר זה לזה הרבה דברים, שאין אנחנו רואים אותם כשהם נעשים ואין אנחנו עדי-ראיה לעשייתם. חוליות שלמות של הספור נתנות לפנינו כשהן גמורות ושלמות, מרותקות ומחוברות בידי המחבר-המספר, ולא בפנינו. לפני עינינו עוברים המון אנשים, לוקח-לב או מצודדי-נפשות, והם כמו מיותרים במהלך הספור. הגבורים הראשיים הם כמו כפולים ותשומת לבנו נתנת לא לאחד או לאחדים, כי-אם לרבים. אלידע-עוזיאל, הבודד בהרים, ומנוח החברוני, היושב בלבנון, הם קרובים זה לזה, לפעמים עד לבלי הכר את פרצופו המיוחד של כל אחד ואחד. ואליפלט ודניאל, קציעה ושולמית - הן נפשות דומות, שמהן יוצאים ובאים מעשים דומים. דומה, כי יש בספר גבוב ענינים ולמופת היה למאפו כמה פעמים בספור זה הרומן ההמוני, המגבב המון הרפתקאות ומאורעות, הנותנים לדמיון בלתי-מפותח, בלתי טהור ונקי, מקום לדמות דברים, שהוא רוצה בהם ובדמיונם. יש בספר הרבה מעשי רשעות ואכזריות, שוד, רצח, הנפרעים ומשתלמים אמנם בסוף ברצח נגד רצח, תועבה נגד תועבה. - ובכל-זאת נשאר גם ברומן זה הרצון האינדיאלי והאינדילי בפל. הנטיה אל הפסטורלה חזקה היא עוד גם פה, עד כי בסוף הספור יוצאים הגבורים החביבים ביותר על המחבר: עוזיאל ומרים אשתו, וגם אלישבע, אליפלט וקציעה לעין-גדי. הם מואסים לשבת בעיר, מקום קנאה, שנאה ותרמית, ויוצאים לגור על פני השדה, מקום מנוחה שאננה ומרבץ רועי.

גם מן -אהבת ציון" בתקופה הראשונה יש בספר: ממלחמת היושר ברהב. על זה מיוסד כל הספור. בספור הזה יש יותר מיסודות ההנה

מאשר ב-אהבת ציון". ב-אהבת ציון יש יותר מממלכת האידיאל, זה שמקומו בכל מקום ובכל זמן, אולם ב-אשמת שמרון יש הרבה מתהפוכות הדור. יש בו בספר הרבה מסבך המלחמה של ההשכלה, שנסתבכה בה בבואה לחדש בחיי העם. המלחמה היא גם בין משמרי הבלי שוא, השוגים ברב אולתם, כמו שקורא אחד האנשים מבני-ציון היקרים לאנשי-שמרון, ובין האנשים הנאורים והעדינים, מיקירי ירושלים, שועיה ונדיביה, המסתחרים לפי שעה מחמת המציק ובאים אל בין גפים ובין סלעים, עד יעבור זעם ועד לצדק ימלוך מלך. כיתר סופרי ההשכלה נלחם מאפו הרבה עם ה-חסידות, וב-אשמת שמרון הוא נותן לפנינו גם את תקופת ה-חסידות הזאת, זו שקדמה לתקופת ההשכלה במזרח, כמו שתקופת בית-אל ושמרון קדמה לתקופת המהפכה הפנימית בחיי בני-ישראל מעבודת אלילים לעבודת אלהים טהורה בימי חזקיהו. הרבה מן השיחות והדברים של האנשים הקרובים ללבנו של מאפו נגד אלה, אשר חלק לבם, ובני-יעקב נפלגו על ידם לפלגות אין מספר, או נגד הלומי היין הרבים בממלכת אפרים, הם יותר ענין לממלכת ה-חסידות, עד כי בבוא אלידע לשמרון, להטיף לציון ולמלכה, הוא פונה, בנוסח ההשכלה, לדור הצעיר, והוא קורא אליהם בנוסח הידוע מימי ההשכלה: "אל תהיו כאבותיכם!"

קלא. מאפו יצר ב-אהבת ציון וב-אשמת שמרון את היצירה התנכית, זו שההשכלה העברית הראשונה באשכנז וביתר ארצות המערב, בקשה אותה ושאפה אליה, אך יחד עם זה הכניס לתוך היצירה הזאת מרוח הבקרת של חיי ישראל בהוה, בקרת זו שידעה אותה והצטיינה בה ספרות ההשכלה הראשונה במזרח, בגליציה (למעלה, סעיף ע"ו, ע"ח - ע"ט). בשני הספרים האלה גם יחד, ב-אהבת ציון וב-אשמת שמרון, יש גם מן היסודות של ההוה, רק שב-אהבת ציון יש מן האידיאל של ההוה, האידיאל של היושר ואשר, שאמנון חיפה, בן-השועים הרועה על שדמות בית-לחם והמתרועע עם בני-הנביאים ודבק בהם, הנהו סמל לו, וב-אשמת שמרון יש מן בקרת ההוה, בקרת המאמינים בהבלי-שוא, שותי-יין, כמו שהיו ה-חסידים המאמינים בעיני המשכילים, הוא קפל אפוא תחתיו וגלל בשני ספריו אלה, ב-אהבת ציון וב-אשמת שמרון, את ההשכלה כלה. את ספריו אלה של מאפו יש אפוא לראות כראש הפסגה של יצירת ההשכלה, הוא אחד וקבר בהם גם את היופי והמוסר אחדות שלמה ומוג אותם יחד, עד לבלי הפרד אותם. האנשים היפים שלו הם תמיד יפים ומוסריים יחד. ההשכלה האסתטית הראשונה של הספרות העברית באשכנז (ספר ראשון, פרק ד') נתמזגה באופן זה עם החברתית והצבורית, שבאה אחריה, גם הדעת והמוסר הם

פה, כבלב ספרי ההשכלה, קרובים מאד. הם כמעט דברים בני הוראה אחת, מושגים כמעט נרדפים, ולכן עם כל הנטיה שיש בספרים האלה לכל נדח ומך, לכל סובל וכושל, הגבורים הראשיים בספרים האלה הם בכל-זאת לא מבני דלת-העם, כי-אם מבני מרום עם-הארץ. הם אנשים מחברת המשכילים, שנדחו מן החברה הזאת והורחקו ממנה באשמת התנאים או האנשים. הם עניים לפי שעה, יש מצד זה בספרים האלה מן המזיגה של האריסטוקרטיסמוס, זה שהיה מצוי ביצירות הקלסיות עד לפני זמן המהפכה הגדולה שבאה בספרות עם יצירת רוסו, ספריו ודבריו (ראה ספר ראשון, סעיף ס', ס"א). עם הנטיה הדמוקרטית שבאה אחר-כך אל הספרות, האהבה החזקה פה היא, כמו בספרים עם הנטיה הטבעית, שבאו אחרי ימי רוסו, בין בת-אצילים ואחד מבני דלת-העם – אהבת אמנון ותמר ב-אהבת ציון ואהבת אליפלט וקציעה ב-אשמת שמרון, – או בין אחד מבני האצילים ובת-עניים – אהבת תימן ופנינה ב-אהבת ציון, אך העניים האלה כלם אינם עניים. ענפים הם כלם מבני הגזע ה-מעלה, אשר לא ידעו לפעמים בעצמם את גזעם.

ההשכלה היא פה הגשר, המגשר תמיד בין עולם העשירים והעניים, והשאיפה להשכלה היא השאיפה לטוב וליפה ולמוסר ולטבעיות. מואסי-הדעת הם גם טוחני פני עניים, הם רודפי כל תאוה וכל תועבה, בעלי שאיפות ורגשות פרוצים, המשכילים הם בעלי רגשות עדינים ויפים, ולכן היצירה האורגית של ההשכלה הזאת נוטה גם היא ממילא אל העדינות, ובכל היסודות החברתיים-צבוריים, שנמצאים ביצירותיו של מאפו, מכריע במאפו עצמו היסוד האסתטי-מוסרי, ולכן יצירתו הראשית של מאפו תהיה תמיד "אהבת ציון", שבה הוא מתאר בעיקר את האהבה ואת הנעימות, את הרך ואת עדינות-הנפש, היסוד של האידיליה מכריע בספר זה, ובכל ספריו של מאפו הסוף הוא אידילי.

קלב. מאפו תאר בשני ספריו ההיסטוריים את חיי השאון וההמולה שבשמרון וביהודה ואת חיי הנעימות והשקט, את חיי העיר ואת חיי הכפר. אך גוברת על מאפו הנטיה לתאר את החיים העדינים והנעימים, את החיים המלאים התהוללות קלה והתעוררות כבושה ונתונה בגדרים יפים. הוא מתאר את השאון העולה מרחוק, את מראה הגבורה החיה והשוקטה, את היופי הנשקף מבעד לצעיף קל, את ההוד העלוף וגלוף, מן המראות היפים ביותר בספר "אהבת ציון" הם אלה, שבהם מתאר מאפו את שעת המנוחה של הבוצרים והבוצרות בכרמים לעת הצהרים ("אהבת ציון", פרק ה'), או כשהוא מתאר את אמנון הדור בלבשו, רוכב על גב סוסי המכוסה בעור אריה וכלו אומר גבורה כבושה ושוקטה (פרק ט'). תאור בית-לחם, הנשקפה מעל ראש גבנון הדר (פרק ד'), הוא אחד מהנפלאים ביותר בספר, או התאור של ירושלים בערב החג (פרק ו'), כשבני-אדם עוזבים

את מלאכתם ואת עסקיהם ומכינים עצמם לקבל את פני יום-טוב. ציור נחמד הוא ציור הבקר בין ההדסים אשר במצולה (פרק כ"ט), כשזיו מראה שמים ויפי הירק וההרים אשר מסביב – הכל נשקף מתוך הנהרים והיאורים הנחים על חופיהם. אף שיחות הרועים ב"אהבת ציון" יש בהן עדינות וחקן, הכל עטוף שישנים ופרחים, כמקלות הרועים ב"פסטורלות". גם השפה היא כלה ב"אהבת ציון" עדינה ומלאת-חקן. היא מרוקמה כלה רקמה דקה, נלה כעין שטיח אחד, יקר ורב-גונים, שבו אנו רואים בכל פנה ופנה מחזה-חיים אחר: "אמוץ-זים" ושולמיות על פני גבעות חוגרות גיל, ערים יפות עם מגדלים וטירות נאות והיכלי-שן, הנוצצים מבין אילנות ושיחים. בערים יש למצוא קצת "בִּקְחָנִים" מתהוללים במקצת, וקצת מתהדרים בלבושם, רוכבים הדר; אך לעמתם עומדים במרכז הכל ובכל פנה אנשים לבושי-תכלת, נמשכים כלם אל הפשטות ואל היופי הצח. הם מלויים אחד פלאי, נביא אלהים, ועוטרם מלך ביפיו. השפה נבראה ככה, שהיא קולטת את היופי הרך והעדין. יש בה שקט לירי עם ברק ועם התעוררות-חיים תמידית. מפכים בה חרש מעינות תשוקה רכים וגעגועים. הסימן החיצוני לסגנון הזה – הנעימה האפית, הספורית, עם ו' המהפך התמידי, שבו מתחיל כל פסוק.

ב"אשמת שמרון" אין משלמות ההרמוניה הזאת. החיים, שהיו על מאפו לתאר בספר זה, מלאים פראות, וגם הסגנון שם מלא לפעמים הוד פרא. אך יחד עם זה מתגברת שם הליריות, שהיא כמו תופסת מקום לעצמה, כאילו מחוץ לגדר הספור. יש בספר הרבה השתפכות-לב ותפלות (תפלת עוזיאל בפרק א' ובפרק ה' מחלק א' ובפרק ה' מחלק ב'; תפלת שולמית בפרק ו' ובפרק ט"ז מחלק א'; תפלת חזקיהו בפרק י"ג מחלק ב'). הרבה רך וקול דממה. בספר זה יש הרבה מעלות ומורדות. לפעמים הוא מתגבר ועולה על ספר "אהבת ציון", אך לרב הוא נמצא במורד ממנו.

ק"ג. מיסודות החיים בהוה נמצאים בשני הרומנים של מאפו. ב"אהבת ציון" וב"אשמת שמרון". אך מאפו יצר גם רומן מחיי ההוה, את "עיט צבוע". ספור-המעשה ב"עיט צבוע":

בעיר עתיקה גר איש משכיל ומכובד, ירוחם שמו, הוא ושרה כתו וירוסף חתנו, עם זַעֲמָן בנם ורוחמה בתם. ירוחם היה סוחר גדול, אשר נסע למקומות רחוקים, ובביתו ישב ונהל את מסחרו זַעֲל. אדם אשר התרומם מאשפתית. עוד קודם שנשאה שרה לירוסף הלך בגדולות, לקחת את שרה לאשה, והיא לא חפצה בו, ותאכל אותו הקנאה והשנאה לבית ירוחם. בצאת ירוחם פעם למסעיו הרחוקים, וגם יוסף חתנו ואשתו יצאו לבקר בבית אבי-יוסף, בעיר אחרת, וישבו שם שנה חמימה, מַעַל גַּעַל מַעַל בעסקי אדוניהו וְגַלָּה עוד את אזני עוֹבְדֵי הַיָּהּ, ראש

הנושים אשר לירוחם. כִּי עסקי ירוחם יגעים והדבר היה לְדַבַּת רבים. או קמו כל הנושים על בית ירוחם ומכרו את הכל בלא הון, וירוחם ומשפחתו יצאו נקיים מנכסיהם. וליוסף רַע בעיר אַמּוֹן וּשְׁמוֹ שְׂאוּלִי, והאיש הזה, כמו יוסף, הוא משכיל וטוב, וכאשר שמע את דבר האסון שקרה ליוסף הלוח לו כסף לבנות בית-מלון על אס-הדרכים, ומלְבַד־זאת מצא יוסף נתיבות אל בית הַרְזֵן, והיה לְפַקִּידוֹ. או ילדה שרה את רַפְאֵל בנה, ושני הידירים, יוסף ושאוּל, נדברו ביניהם להתחתן איש באחיו, כי לשאוּל נולדה אז בת. אך בינתיים הפך הרון את לבו מיוסף, להרחיקו ממשמרתו, ויִבְקֹשׁ הדבר ונמצא, כי יד געל היתה באמצע, והוא בא לעסקי הרון תחת יוסף ומלא שם את מקומו. יוסף חלה אז במהלתי-לב וימת. ושאוּל שמר את חסדו עם החיים ושלה את נעמן לעיר גדולה, ללמוד שם בבית-מדרש גבוה את תורת עבודת-האדמה. הוא היה כבר קרוב אל גמר חֵק למודיו, ושלח לירוחם ולביתו מכתבים מלאים אהבה והשתפכות-הנפש. עוד מעט והוא ישוב אליהם ויהיה מחסה להם. הוא יקום למשפט וישָׁפֵט את געל. אך געל לא נח ולא שקט, והוא פָּתַח את רעו הנאמן של נעמן בבית-המדרש הגבוה ושמו יִזְמֵן מֵאַרְץ אִיטַלְיָה, כי יעולל עלילות על נעמן וישים נפשו אשם, יוציא את תעודות זימון ויתן במקומן מכתבי מרגל אל נעמן וכאשר שב נעמן אל מעונו סבבו אותו אנשי-צבא וקצין בראשם ויחפשו בכל כליו ומצאו את המוקש, אשר טמנו לו, ונעמן נתפס; והשמועה באה אל עתיקה ואל בית ירוחם, כי נעמן טבע בנהר. בעת ההיא עוד הוסיף געל ללחוץ את ירוחם וביתו ויעולל עליהם עלילות, להרחיק כל אדם מבית-מלונם. הוא אמר להכריח אותם, כי יחיו לו את הכתבים, שעל פיהם יכולים הם לדרוש את משפטם ממנו, וישלימו אתו, וגם נשא עוד את נפשו לקחת את שרה לאשה, אחרי כי נתאלמן מאשתו. כרבות המצוקה מאד בבית ירוחם טר פעם אחת פתאום שאול מיטיבם ואיש-חסדם אל מלונם, אך הוא לא ישב אתם הרבה, באמרו כי ישוב אליהם בעוד שבעה ימים, ולא שב, והיה להם הדבר לאות, כי גם שאול האמין לשמועות הרעות, אשר התפשטו על-אודותיהם, ולכזבים, אשר טחו עליהם, ובינתיים ושונאיהם מקשיחים את אונם מהם, ועובדיה הזקן גם לא נשמע אל תקנת ירוחם, אשר נשלחה בכתב אליו בידי נְחֻמְיָה, ידיד ירוחם ורעו היחידי בעת צרה, אדם אוהב חכמה ולכל לראש שפת המקרא, אשר יִלְמַד לְבְנֵי-הַנְּעוּרִים. במכתבו זה בקש ירוחם מאת עובדיה, יודע-תורה, אשר לו קם בית ירוחם, אשר בנה לו לתפארה בימי טובה, והרבה מרכושו, כי יקנה ממנו גם את מלונו. והוא ילך באשר ילך, למען לא ירא כאכדנו ובאבדן בני-ביתו. עובדיה ענהו דברים כמדקרות חרב. וגעל הוסיף להציק לירוחם ולביתו, וחתנו ר' צְדוֹק, הוא תָּפַן הַנוֹכֵחַ, אשר עָגַן שְׁתֵּי נְשִׁים, ולבש באחת מערי תוגרמה את בגדי ר' צדוק המת ולקח את תעודותיו מרבני ארץ הקדושה, המעידות על גדלו בתורה ועל צדקותו, הוא אשר יתהפך שבע בתחבולותיו

ואך השחוק הוא לו לשוד ולרצוח ולהושיב אנשים בכלא עולמים. על כל זדון מעשיו נוסף גם זה, כי למען נכא עד מות את נפש ירוחם וביתו ולמען ישיג לְנֵי משרתו, העוזר לו במעשי נכליו, את רוחמה בת יוסף ושרה נכרת ירוחם עם ירושה גדולה הנכונה לה מאת מיכאל קרובה, בלונדון, כפי המכתב לירוחם אשר נפל בידי ר' צדוק, יעץ לו ללוי, כי יכניס בהחבא לבית ירוחם תכשיטים אשר היו לשרה ולקחו ממנה, ביום אשר נמכר הונה בידי נושיה ועתה הם לְאֵלֵי שְׁבַע בת עדן בן עובדיה, וממנה נגנבו בדרך, בנסעה מעיר אמון לעתיקה, ששם אמרה להחזירם לרוחמה אחות נעמן, אשר אהבה אהבה עזה, כאהבה אשר אהבה את החכמה ואת היופי ואת הוד השפה העברית. כאשר רוחמה תהיה יחידה, באין אביה־זקנה ואמה, אשר יובאו אל בית־הכלא, או לא תמצא לפניה דרך רק להנשא ללוי.

כשהצרה הגיעה בבית ירוחם עד נפש ויום אחד לפני הפסח הגיע ובבית לא היה דבר לצרכי החג, אז בא פתאום אל המלון נעמן, אשר התחפש ואמר, כי זימון שמו, הוא וזימון נדברו ביניהם, כי יאסרו אותו למראית־עין, ויעבירו שמועה, כי הוא אבד, והוא יקרא מעתה בשם זימון, ובדרך זו יקל לו להגנם מאת געל ולדרוש משפט בית אביו ממנו. בינתים והוא הציל בדרך את עַדְן בן עובדיה מידי שודדים ובידי עדן אז מאת אלף שקל מכסף הלון, וזימון הוא נעמן החזיר את הכסף הזה, באין נגרע מאומה, ללון, והיה לחשוב בעיניו, ולפקיד ממונה בעסקי קבלנות גדולים לצבא. הוא שב לביתו ובידו רכוש רב ומחלצות ושמלות לאמו ולאחותו. הוא הביא גם דורן יקר לאלישבע מאת עדן אביה, לה וגם לְצִבְיָה אשתו, וגם מכתב הביא בידו מאת עדן ובו יספר לבני ביתו את כל אשר עשה לו זימון וכי הציל אותו ממות, ובמכתבו לעובדיה אביו כותב עדן, כי בהיותו נמצא במקום מצב הצבא במלחמה יש לדבריו חקף של צואת שכיב מרע, ודבריו הם, כי יתן את אלישבע לאשה רק לאיש אשר תבחר בו מרצונה ואשר תבוא עליו הסכמת עדן. במכתב זה מדבר עדן על לב אביו להזהר מגעל, ודברי עדן עשו הפעם רשם גדול, כי לפני בוא דבריו בידי זימון יצא הקול, כי עדן מת. לפני זימון הוא נעמן נפתח עתה פתח־חקוה להקים את הריסות בית אביו וגם לשאת לאשה את אלישבע, אשר אהב. ביום שובו לעיר מולדתו ולבית אמו שב ובא שמה גם שאול, אשר אחר מן המועד אשר קבע לשוב בו, הוא שב והאיר את פניו לירוחם ולשרה, וגם רמו לשרה, כי נכון הוא להיות אב לביתה במקום יוסף רעו וידידו, אחרי כי נתאלמן גם הוא מאשתו.

בבית ירוחם היתה פתאום אורה ושמחה. אך המוקש היה טמון שם בדמות הגנבה, אשר הכניס אל הבית לוי, משרת ר' צדוק, והיה בעצם השמחה בבית ירוחם בחג נכנסו שוטרים לביתו ואסרו אותו ואת בתו. הדבר הביא לידי זה, כי בלב עובדיה, אשר הבין כי רק יד מעליל עלילות בזה, נתעוררו רגשי רחמים, והוא אמר להוציא את האסורים ממאסרם בערבון כסף, אך הקדימה אותו בזה אשת הלון, זימון לא מצא

בכל־זאת מסלות ללב עובדיה, וגם אלישבע, אשר אהבה אותו, לא יכלה לשית עצה
בנפשה, כי מלבד אשר געל רצה להתחתן במשפחת עובדיה ושלח שליחים לדבר על
לב עובדיה, כי יתן אותה אשה לַנְּכַח בְּנוֹ, ור' צדוק, אשר מתה אשתו והיה חשוב
בעיני עובדיה, רצה בה, הנה גם היא אהבה בזימון את נעמן, ושם זימון היה לחגא
לה, כי שמעה שהוא הביא את הרעה על חברו נעמן. היא גם לא הבינה מה זאת
הקרבה בין זימון ובין רוחמה בת שרה, נכדת ירוחם, אשר בביתם ישב זימון.

וְצַפְנָת, בעלת בית־מלון במקום סמוך למלון ירוחם, היא אשר הפיצה
שמועות רעות והוציאה קבה על זימון וירוחם. היא היתה קרובת געל ודברים לה
בסתר את לוי, משרת ר' צדוק, אך לובשת מסוה יראה בגלוי, והיא אשר הוציאה שם
רע על בית ירוחם והמיטה עליו צרות רבות ורעות. בעלה יְרֵחַמֵּיאל, אחד הבטלנים
יודעי־התורה, ישב שבע שנים רחוק ממנה, ובשובו ובכיסו כתבים לרדוף ולהשיג את
חפני הבוגד והפושע. הוא ר' צדוק, אשר הרג את הנפש ועגן שתי נשים בנכר, הביאה
אותו אשתו, בעצת לוי, לבית־האסורים, למען תהיה היא ללוי וסוד ר' צדוק לא יגלה
ברבים. אך לוי חלה פתאום ולפני מותו, בגבור עליו החם, הוציא מלים מפיו, אשר
גלו במקצת את סוד ר' צדוק. ר' צדוק עוד הוסיף שקר על שקר ומרמה על מרמה,
והוא התרועע עתה את עובדיה. אך נפש געל, מי שהיה חותנו, נקעה עתה ממנו, וכל
אחד מהם גלה במקצת את סודותיו של חברו, שהיו ידועים לו, וצפנת, אשר שעורריה
נגלתה בביתה, ברחה לונדונה, היא ומאהבה, נער ריק, משחק בקלפים, אשר יבוש
בשמו היהודי ונקרא עמיל. הם נלוו לחברה אחת עם זרח בן געל, אשר הוציא מן
הכסף המושלש בידי ר' צדוק וברח גם הוא מעבר לגבול. כלם יחד חשבו עתה
מחשבות לאים על ר' צדוק, כי יגלו את סודותיו, וישלח להם כסף רב. באניה ההולכת
לונדונה נפגשו אלה עם זימון הוא נעמן ועם רוחמה אחותו ועם עֲרֵיָאֵל, משכיל
אשר נסע לארץ הקדם ובא לארץ־ישראל ונפגש שם עם שֶׁפְרָה, אשר הוציא אותה
מבין גלי ים־כנרת והציל אותה מידי אנשים רעים. שפרה זו היתה יעודה לפנים לר'
צדוק הראשון, אשר את שמו נשא עליו עתה חפני הבוגד. הם כלם נסעו ללונדון
לקבל שם ירושה גדולה, אשר השאיר להם מיכאל. אתם נסע באניה גם הימן
מארץ איטליה, אשר ישב בתוגרמה ואחר־כך עם עזריאל יחד בטבריה בארץ־ישראל.
הוא אשר הלך עם אחותו לבקש את אלקום הוא חפני הבוגד, אשר עגן אותה, ושם
נפגש עמהם גם שלומיאֵל, אשר חפש את חפני. והיה בהיותם בים וסערה גדולה
התחוללה והים היה כמרקחה. לב הנוסעים נמוג מפחד, וזרח גלה אז מי היא צפנת
זאת וכי היא היא אשר שמעה מפי לוי על־דבר חפני, המתמר בכבוד ר' צדוק. צפנת
ועמיל טבעו בים, אך הסוד אשר היה אתם נגלה.

עוד לפני אשר שבו בני־החכורה מלונדון — ואתם כל אלה אשר רדפו אחרי
חפני־אלטום, הוא ר' צדוק — נודעו בינתיים בעיר קצת ממעשי ר' צדוק, עד כי גם

נפש ר' ג' יאָל, הלמדן הקנאי, החשוב מאד בעיני בני־העיר, נקעה ממנו. ר' צדוק גלה מצדו הרבה ממעשי געל, וקלון חמול, אשר אף הוא רדף הרבה את המשכילים. נגלה גם הוא ברבים. אך עובדיה עוד נותן אמון בר' צדוק ואלישבע נבוכה כלה. כי לא תוכל לתת את לבה לנעמן כל עוד אשר תחשוב כי זימון הוא, אשר הביא את הרעה על נעמן אהובה. וגעל מנסה את דבריו ללב צביה, כלת עובדיה, אחרי כי עדן אישה מת לפי המכתבים אשר קבל הרון. בשוב בני החבורה מלונדון גלה נעמן לאלישבעי, כי נעמן הוא וכי אביה עדן גם הוא עוד חי הנא. גם עובדיה השלים אז עם בית ירוחם בעצת הוגו הרופא, אשר באר לו, כי רק דבר זה יכול להציל אותו ממצבו המסובך. אלישבע היתה אז לאשה לנעמן וביום קפחתם בא גם עדן, אבי אלישבע. ביום החתונה הפך ארמון הרון לבית־חזיון. שם אמרו להציג את החזיון "יוסף ואחיו", והרון הזמין גם את געל ור' צדוק לבוא למקים החזיון, ולכבודו באו שמה. בכונה הושיבו את געל על יד צביה, והוא התחיל לדבר אתה. כי תעזוב את זכרון עדן אישה, אשר הלך בדרכי המשכילים ואלהים פקד עליו את עוונותיו וישמד מתחה השמים ותהיה לאשה לו. עדן עמד מתחת למסך ושמע לדבריו. בינתיים עלה הרון על פני היציע, הוא וחברו עמנואל האדיר, ויקרא באזני הנאספים, כי בהיותו בעל העיר עתיקה ודורש שלומה וטיבתה, לכן הוא אומר לשים קץ לריבות אשר בה, ולמען יחקור דבר אל נכון קבץ אותם אל "עמק יהושפט", ועתה יקומו אנשי־הריב, געל וביתו מצד אחד, ובית עובדיה ובית ירוחם, והוא יעשה את משפטם. געל עלה על היציע ויאמר, כי הוא מבקש שלום, ולמען השלים אומר הוא לקחת את אלמנת עדן, או יצא פתאום עדן ממחבואו, הסיר את המסוה מעל פניו ונצב לעיני הנאספים. הוא הזכיר עתה לגעל את דבריו, אשר דבר עליו לפני רגעים מספר באזני אשתו. גם נגד ר' צדוק הצבוע קמו עתה פתאום העדים, אשר לפני זה היו מסכות על פניהם, כאומרים לקחת חלק במשחק של "יוסף ואחיו": ירחמיאל והאשה אשר עגן אותה לפני, הימן ואחותו, אשר עגן אותה אלקום, שפרה, אשר היתה יעודה בימי נעוריה לר' צדוק, אשר את שמו נשא עתה הצבוע. עתה נפקחו גם עיני עובדיה לראות את מי קבד ועם מי התהלך. הנצחון היה עתה כלו על צד המשכילים ויארש לו נעמן את אלישבע לשמחת הוריהם, ולכל אלה אשר סבלו מתגרת ידי געל, חמול, ר' צדוק וכו' היתה עתה אורה ושמחה.

קלד. גם בפבולה של "עיט צבוע" יש עוד הרבה מיסודות "הפסטורלה", זו שהונחה יסוד ליצירות מאפו ההיסטוריות. ביחד עם העלילה המורכבה והמסובכה, זו שהיא מסובכה לרב באפן בלתי־טבעי על־פי דמיון הרומנים ההמוניים. יש בה גם מן המשחק הדמיוני האגדי. זה נגלה לעין כל בפרק האחרון, פרק המשפט בבית הרון, אשר הוא פה מעין גיא־חזיון עם אנשים לבושי־מסכות

ומסוות. מחזה הוא זה, כמו הפסטורלה" כלה, הבא במקום החזיון "יוסף ואחיו", שאמרו להציג שם. כל החזיון "עיט צבוע" דומה הרבה אל החזיונות שב"אהבת ציון" וב"אשמת שמרון". המוטיב של "רהב" או "זיפה" ("עיט צבוע") היושב במקום "יושר" או "שלום" (נעמן, עדן), חוזר ונשנה בו. הוא חוזר ונשנה בו במדה כזו, עד כי עשה מאפו את סמל הקנאה שלו, את חפני-אלקום, הנושא עליו שם ר' צדוק, לאיש שמוצאו מגזע אחר, לא מגזע בני-ישראל, ממשפחת שודדי-הים, כמו שזה הנושא עליו ב"אהבת ציון" את שם עזריקם הוא בן חלאה, שפחה כנענית. אלישבע גם אומרת על עצמה, שהיא דומה לתמר ב"אהבת ציון". ונעמן בחירה – אל אמנון. נעמן דומה במדה כזו אל אמנון, עד כי לחנם הוא נושא עליו כל הזמן שם זה, שם חברו זימון, לבל ידעו את מוצאו, כאשר לא ידעו עד סוף הספור את מוצאו של אמנון ב"אהבת ציון" וב"אשמת שמרון" את מוצאו של אליפלט. ורגשי הקנאה והחמה, שמתעוררים בלב אלישבע לרגלי זה שנעמן, הנושא עליו שם זימון, בא בדברים עם אחותו רוחמה, דומים הם בכל אל הרגשות המתעוררים בלב תמר לרגלי הליכתו של אמנון למעון נעמה ופנינה. יש עוד דמיון רב בפבולה של "עיט צבוע" לזו של "אהבת ציון" ו"אשמת שמרון" ונכרת, כי נוצרה על פיה. ולכן חלק מן המעשים והמקרים ב"עיט צבוע" עוברים עלינו לא בעיר עתיקה, אמון וכו', מקומות הספור, כי-אם – על-יד ים-כנרת בטבריה ועל פני הר ציון בירושלים. רואים אנחנו תמיד בספור מחזה מול מחזה: חלק עובר עלינו במולדת העתיקה, בארץ ישראל, וחלק בעיר עתיקה, בארץ ליטה. אך גם האנשים שבליטה, אלה הטובים בעיני המחבר, שואפים דם כלם אל עפר ארץ, אל חיי הפשטות והתם, אלה שעליהם ספר ושר מאפו ב"אהבת ציון" וב"אשמת שמרון". כמו שם כן גם פה האנשים הם ביחד עם זה מן ה"שועים", מאוהבי יופי והדר, כמו שחזיון-הרועים גם הוא, "הפסטורלה", יצירה אסתטית היא בעיקרה, יצירת תפנוקים.

ב"עיט צבוע" יש גבורים מדברים עברית – דבר שרק דמיון של אדם החי תמיד ב"אהבת ציון" היה יכול לדמות ולחזות בימים ההם, – וגם אלה שאינם מדברים בשפה הזאת חיים באטמוספירה זו, אף הצעירים, שחונכו על-פי החנוך החדש של המשכילים ובחיים לא השליטו את השפה העברית. האטמוספירה היפה והנעלה שבספור, לא זו של געל, חמול וכו', היא זו של "אהבת ציון". יש שם גם אכרים עברים – כיסוד לזה שמשו המתאכרים היהודים ברוסיה בימי אלכסנדר הראשון וניקולי הראשון – החוגגים את חג הקציר ביום חמשה-עשר באב בחברת המשכילים (פרק ז', מחלק ה'), ובחורים ובחורות מישראל (נעמן ואלישבע) יוצאים אז להפגש על פני השדה, כמו אלה לפנים, בימי "אהבת ציון", שהיו יוצאים ביום זה למחולות, אל הכרמים.

קלה. היופי שבספר „עיט צבוע“ הוא במקום שמאפו מתאר מחזות „פסטור-רליים“: הפגישה הראשונה בין אלישבע ונעמן לפי הספור שהיא מספרת בתיאטרון לזימון (בפרק ו' מחלק א'). הדברים והשיחות במכתב של נעמן אל אלישבע (בפרק י"ד מחלק א') על נאות הדשא והאהבה בנוה השאנן – או במקום שמאפו מתאר חיים פשוטים ותמימים, כמו התעוררות הכפר לעבודה לפני עלות השחר (בפרק י"א מהחלק הראשון), או המחזה הראשון, הלידי מאד, בבית-הקברות (פרק א' מהחלק הראשון), או תאור מראה פני אסנת הזקנה ודבריה (בפרק ז' מהחלק השלישי), ועוד גבורים עממיים, הנמצאים בין דפי „עיט צבוע“. גם ב„עיט צבוע“ כשהוא לעצמו וביתר הגבורים החשובים שבספר יש קיום עממיים. המשורר רואה אותם ראה מעין זו שרואה אותם עין העם. יש לו גם ענין בגבורים כאלה שעוסק בהם דמיון העם: העשיר הלמדן, הנכבד על פני כל העם (עובדיה) ונכדו המשכלת, היושבת בביתו (אלישבע), הפונדקאית, היושבת רחוק מן העיר (צפנת) ובעלה אין אתה, העשיר מבני העם שעלה לגדולה (געל), והוא מבקש לו כבוד עלידי כך, שהוא מתחבר עם ר' צדוק, זה הצבוע, שדמיון העם, החולק לו כבוד רב, גם מגדיל את עונותיו ורואה את כל שבע התועבות בלבו, וכדומה להם.

כרומן מחיי ההוה יש בספר יותר מדי תספכת וערבוב דמיון ומציאות. יש יותר מדי אופטימיסמוס ואמונה בטוב. יותר מדי יש פה מן המשחק השירי, הפיוטי. חזיון-הרועים והאליגוריה הדתית-מוסרית של מלחמת יושר ורהב, שמהם התחילה ספרותנו החדשה את צעדיה הראשונים, עוד שמו אותם אותות ברומן הזה. הם שולטים בו עוד כמעט שלטון בלתי-מוגבל. הלבוש ההיסטורי היה הולם את הגבורים בספורי מאפו, שהיו עוד קרובים מאד אל גבורי השירה, הרבה יותר מאשר הלבוש הפשוט, היום-יומי. יען כי הם יותר יצירות של שירה או של דמיון ורצון מוסרי, לכן מהמרחק ההיסטורי הם נראים יותר אמתיים. מאפו מתוך חבתו הגדולה לעבר התנ"כי ודבקותו בו ראה אותו גם ראה אמיתית יותר. דרך החיים בספרותנו העברית החדשה עובר כלו במסלול החיים של העבר התנ"כי. גם הרומן העברי, הנותן לפנינו את תנועת החיים, עבר ראשונה במסלול זה. הרומן העברי הראשון הוא הרומן ההיסטורי, התנ"כי. הוא שסלל את הדרך גם לרומן או לספור ההוי, הבלתי-היסטורי. מאפו יוצר הרומן ההיסטורי, התחיל גם ברומן או בספור זה. אולם בזה נתן רק התחלה, שאחריה, אשר באו אחריו והלכו בדרכיו, הוסיפו עליה ושכללו אותה.

פרק שמונה-עשר

נצנים וספחים

הספחים הרבים של הספרות הקודמת שעלו עוד. "שירי התפארת" הרבים שנכתבו בזמן ההוא. על הגבורים הראשיים של התקופה התניכית נתחברו אפוסים בתקופת ההשכלה הראשונה, עתה חברו אפוסים גם על הגבורים השניים במדרגה. המשוררים — אף לא מן השניים או השלישיים במדרגה. האפוס על רות האידיאלית. האפוסים של משכילי המזרח. השירה שהיתה למלאכת-חרונים. החרונים שחרזו אגדות, שיחות, הלכות או שחרזו שירים על האביב, התקוה והאמונה. הקצצים "כוכבי יצחק" עם "כוכביהם" הרבים. המשוררים הקרובים לדרך שירה זו. שהקדימו לבוא או שמצאו להם גם בשירה זו שביל מיוחד. יעקב איכנבום וספרו "קול זמרה". שירו הגדול "הקרב" על משחק השח. א. ב. גוטלובר (אב"ג) ו"פרחי האביב". ה-נצנים. שירו הגדול על "תולדות השיר והמליצה". כל שירי מהלאל. השירים שעלו בידי גוטלובר. שירי הנדידה והגלות. צער האומה וצער המשורר. שירו "אניה סערה". שירו "נצח ישראל". האמונה ואמונת ההשכלה הגדולה בלב גוטלובר. תרגום "ירושלים" ותרגום "נתן החכם". האליגוריה "תפארת לבני בינה". ספחי השירה שעלו במקומות רבים. בני איטליה, מחברי הסונטות. הלל די לא טורי. יוסף אלמנצי. רחל מארפורגו. אליהו מרדכי וִרְבֵּל והפואימה "עדים נאמנים או חולדה ובור". החמר השירי של הפואימה והמשוררים שקדמו לורבל, אשר השתמשו בו. ורבל התקרב יותר אל הגרעין הפנימי של האגדה. גם לו "העדים האלמים" עיקר. הדבור השולט בדברי שירה אלה. ורבל הצליח יותר בשירה הדבורית החזקה. תרגום "הללויה" לִדְרוֹיִן. בעלי הטעם היפה, שנתנו את כחם לתרגומים. מרדכי בן מרדכי רוטברג המתרגם את "הרמן ודורותיא". ישראל רֵלֵל האמן במקצוע התרגום. "שירי רומי" — כליל השירה הרומית על סגנוניה ואפני בטוייה השונים. "עבודת האדמה" של אובידיוס והסטירה החריפה של הורציוס. שמעון בכרך, המתרגם השני של "נתן החכם". תרגומי "הנגינות העבריות" לבירון. תרגום נגינות ישראל של ל. א. פרנקל. הנגינה הישראלית, שהתחילה להיות נשמעת אחרי "שירת כת-ציון". הפואימה התניכית במקום האפוס התניכי. המשוררים המתחילים בימים ההם: אברהם גולדפדן וקבץ שיריו "ציצים ופרחים"; שלמה מנדלקרן והפואימה "בת-שבע". הפואימות התניכיות של נ. נ. סמואלי בכנף רננים. יעקב צבי שפּרְלִינג ושירו הספורי "הורדוס". הנצנים שעלו לא היו רבים. השירה הרומנטית לא היתה עוד השירה של הזמן. הספרות שמסביב היתה אז ספרות של מלחמה. הד המלחמה שנשמע גם בספרותנו.

קלו. הספרות העברית בשעה זו כבר הגיעה אל הרומן. היא התקרבה אל החיים והתחילה להיות בטוי להם. אך יחד עם זה עוד עלו בה ספחים רבים של הספרות הקודמת. עוד נכתבו אז "שירי תפארת" רבים, היינו — שירי גבורים או

אפוסים תנכיים. על אחדים מן הגבורים הראשיים של התקופה התנכית – על אברהם, משה, דוד, שמשון – נתחברו אפוסים בתקופת ההשכלה הראשונה (ראה ספר ראשון, סעיף נ"א–נ"ד, ס"א, ע"ג), אך נשארו עוד גבורים מגבורי התנ"ך, מן הראשונים במעלה או מן השניים במדרגה. עליהם שרו עתה המשוררים – אף לא תמיד מן השניים או השלישיים במדרגתם. לרב שרו את השירים האלה אנשים מבית-המדרש של משכילי אשכנז. מנדל שטרן (נולד בפרשבורג בשנת תקע"ב, מת בווינה בשנת תרל"ג) המו"ל של הקבצים "כוכבי יצחק" במשך שנים רבות (תר"ה – תרכ"ט), שר על "תפארת התשבי" (וינה תקצ"ט), צבי הירש וסרטרלינג שר על "הדרת אלישע" (ברסלוי תרי"ז) ושת "נזר חמודות" (שם תרכ"ט) כאלה על ראש דניאל ("איש חמודות"), גבריאל דסויאר שר "שירי זמרה" (אופן תרי"ב), המה "שירי תפארה" על ספר בראשית; בנימין קיזל בקש ומצא, לפי מה שספר בהקדמה לאחר מספריו, כי בימיו היו אפוסים תנכיים רק על משה, דוד ואליהו – על השאר לא ידע, כנראה – ויתר הגבורים שלנו חסרים "שירי תפארת", ואמר למלא את ההסרון. הוא חבר שני אפוסים קטנים על גדעון ויפתח (נדפסו בספרו "פרחי קדם", וינה תר"ג) ואפוס על יהושע (יהושע, שר צבאות ישראל, תקפו וגבורתו וכו' בעשרה שירים", וינה תרי"ג), אף רות האידילית היתה בידי משוררי "גבורה" אלה לגבורה של אפוס ("רות, מליצה מספרת קורות אלימלך ומשפחתו וכו' בארבעה שירים מאת מנדל בר"מ בוימגרטרן", וינה תרכ"ה). ממשכילי המזרח חבר פיבל שיפרד משפךשין את "חצרות השיר" (ורשה ת"ר), שבהן אמר לתת את החצרות-המבואות ל"שירי תפארת" של ניוזל. החבור היה צריך להיות כולל "ששה חלקים בשנים-עשר שירים מספרים תהלות ה' ונפלאותיו, אשר עשה את אבותינו מאז יצא יעקב מבאר שבע עד בואם מצרימה" – ניוזל מתחיל את שירו משעבוד מצרים, – אך נדפס ממנו רק שיר אחד, הכולל ספור יציאת יעקב מבאר שבע וכל המוצאות אותו עד בואו מחנימה. חקירה וקבלה מעורבות בשיר זה עם לפני מליצה ודרכי שירה של ניוזל ב"שירי תפארת". שלמה זלקינד מוילנה, שאסף את פרחי השירה שלו בשלשה קבצים ("שירים לשלמה", וילנה תר"ב; "קול שלמה", שם תרי"ט; "שמע שלמה", שם תרכ"ו) אמר לחבר אפוס מחיי מרדכי ואסתר ("ישועות יעקב", השיר הראשון מן האפוס הזה נדפס ב"שירים לשלמה").

בימים ההם התחילה השירה להיות למלאכת-חרוזים פשוטה. המון חרוזים קמו, שחרזו אגדות, שיחות, הלכות – מנדיל שטרן חבר שיר גדול על ההרייג מצות עם שבע מצות בניינח, המחזיק תר"כ בתים, כמנין המצות, כשירים בדומים לו שנתחברו בימי-הביניים, – או חרוז חרוזים על האביב, על התקוה, על האמונה וכו', או תרגמו שירים על נושאים כאלה בחרוזים, שהיה בהם רק מעט

מן השירה. הקצצים "כוכבי יצחק", שיצאו בוונה בעריכת מנדל שטרן (למעלה בסעיף זה). הם הם שהאירו אז ב"כוכביהם" הרבים. בארצות אוסטריה היתה הידיעה בספרות אשכנז מצויה בין בחורי ישראל והמשוררים הנגזשים היו ל"מרכז החקוי" לכל מי שנפשו רוגשת במקצת. אין קץ לשירים שנכתבו על "חליפות החיים", על התקות שנהפכו לאכזב, על הרעות שבגדה בגד, ורעיונות על "בית מועד כל חי", ותרגום השיר "חלוקת הארץ" ל"שילר", ויתר השירים למשורר זה. הקובלים, המתאוננים, המטיחים קשה על האשר שחלף לבלי שוב ועל התקות שכלו ואינן עוד. ו"זמרת האביב" – אין סוף לשירים האלה על האביב, שכלם כמעט טובים על תמונה אחת, תמונת החרף הנס מפני רוח האביב אשר ישוב. האפר, הנשען על מחרשתו, גם הוא נפש חיה בשירים האלה. אין כמוהו מאשר בארץ, מלבד בתו, האוהבת אהבה תמה, ו"הצפרים אשר בראש אמיר".

רק מעט מאד משירת המשוררים האלה ראוי לזה, כי נשאר לו זכר. לעומת זאת ראויים להזכר משוררים אחדים, הקרובים ברוחם לאלה, אך עלו עליהם, אם בזה שהקדימו לבוא והיו מן הראשונים שהלכו בדרך זו, או שבדרך זו עצמה מצאו להם איזה שביל או נתיב מיוחד.

ידוע ומכובד בזמנו היה המשורר יעקב אייכנבוים, גם הוא יליד אחת מארצות אוסטריה (נולד בשנת תקנ"ז בקרייטשניפולצה בגליציה, בא בימי נעוריו לימושץ בפולין ושם נלוה אל המשכילים. משם בא לאודיסה ואחר כך לערים אחרות ברוסיה הדרומית. בשנת תר"י נמנה למשיגית בבית-מדרש הרבנים בויטומיר ועמד על משמרתו זו, עד אשר חלה את חליו, אשר מת בה, בקיוב, ששמה בא להתרפא, בשנת תרכ"ב). הוא הדפיס בשנת תקצ"ו את ספרו "קול זמרה" (ליפסיה) ובו שירים אחדים, שבהם אמר לתפוס מחזות-טבע בדרך מקורית במקצת. הוא חבר שיר בן ארבעה פרקים על "ארבע עתות השנה" ובו קלע תמונות-טבע עם תמונות-חיים, שסגר אותן במסגרת של רתמוס, המשתנה לפי חק אחד בכל ארבעת הפרקים. השיר הזה מרתק יפה ויש בו ממלאכת-מחשבת, זו שאיכנבוים היה מומחה לה (הוא היה בעל כשרונות מיוחדים לחכמת-השעור). ממלאכת-מחשבת זו יש גם ביתר שיריו של איכנבוים. בשעתו התפלאו על "הקרב" (לונדון תקצ"ט), שיר גדול של איכנבוים, שבו שר שירת הקרב במשחק השח – גם זה שיר גבורה ומלחמה, משירי הגבורה או שירי-הגבורים הרבים בספרות העברית החדשה. גם בו יש מדברי ההתעוררות וההתעודדות, מן ה"פתיחה" הרגילה בשירים האפיים לקראת ה"מוזה":

עֵתָה פְּנֹרֵי הַכֵּן מִיִּתְרֶיךָ,
הַנְּשֵׂא עַל אֶבְרַת הַמֶּזֶן שִׁירֶיךָ

כָּל תְּהַלּוּכוֹת הַצֵּבָא לְשִׁיר לָנוּ ;
 הוֹאֵל הַגִּידָה כָּל מַסֵּעַ, כָּל נוֹחַי,
 כָּל תַּקְוָה, כָּל פִּיר, רֶךְ אוֹ אִמְץ רֹחַ,
 מְרֹאֵשׁ עַד סוּף אֵל תַּעֲלֵם מֵאֲתַנּוּ.

איכנבוים לא הרבה לחבר שירים – בספר מיוחד יצא עוד שירו המתרגם „הקוסם“ (אודיסה תרכ”ג) – הרבה יותר ממנו חבר אברהם בר גוטלובר (נולד 1847) סופר פורה, שהאריך ימים ונסה את כחו במקצועות-ספרות שונים (נולד בטונסטטין ישן שבולגריה בשנת תקע”א, בא בימי נעוריו לגליציה והתודע שם אל חכמיה, שב לרוסיה ונדד הרבה וישב בערים רבות, ביניהם גם בקרמניץ, במקום שהתרעה עם הריב”ל. משנת תרכ”ה עד שנת תרל”ג היה מורה התלמוד בבית-מדרש הרבנים בזיטומיר. משנת תרל”ו עד שנת תרמ”א הוציא לאור את הירחון „הבקר אור“. הוא מת בבניסטרק בשנת תרנ”ט). הוא נחשב בימיו למשורר גדול, שהתחרה באד”ם. ראשון לקבצי-השירים שלו, אחד מן הראשונים בקבצי השירים העבריים החדשים במו”ח אירופה, היו „פרחי אביב“, בו שר בנוסח ויזל על „נפש האדם“ ואלמותה, על „השחר אדמוני חקלילי עינים, עֵלָה מִן הַרְחָצָה מְמָצֶלֶת מַיִם“, ועל „הבדידה“ (הבדידות) עם החרוים: „רעה עֲדָרְיוֹ בְּשָׂדֶה בּוֹדֵד בֵּין הַרְרֵי שְׁקֵט וּמְקוֹרֵי מַיִם, אוֹתוֹ תִּינִיק הַהַצְלָחָה, לוֹ חֶלְצָה שְׂדֵיִם, עַל עֲנֹתוֹ שָׁמָּה עֵין, אוֹתוֹ תַעֲוֹד“ – חרוים אלה, שהם רק הד אל „רועה עדריו נער“ של לוצאטו (ספר ראשון, סעיף כ’, כ”ז). הוא שר, על-פי אחרים, על „התמורה“ ועל הדמעות, ועל „מחלקות [חלקת] האָרֶץ“, על-פי שילר, עם המשורר הבא לאחרונה – הכל לפי נוסח המשוררים הבאים אחרונה, האפיגונים, שאלה אשר קדמו להם הקדימו תמיד לקחת מהם, והם רק חוזרים על דברי אחריכם בשנוי לשון ושנוי צורה במקצת. גם בקבץ שיריו „הנצנים“ (וילנה תרי”א) יש רק ספחים מנצנים שעלו בשדמות אחרים. בו החל את שירו „הגדול על תולדות השיר והמליצה“ – גם הוא מזכיר את השירים שהיו המשוררים בימי-הבינים רגילים לשיר על מנין המצות בתורה ועוד.

השירים המעטים, שעלו במקצת בידי גוטלובר (מבחר שיריו נקבצו בספר „כל שירי מְהַלְלָאֵלִים“ – מהללאל תרגום השם גוטלובר, – בשלשה חלקים, שנדפס בורשה בשנת תרנ”א) הם אלה, שבהם הוא מביע את צער העם על הנדידה והגלות והשעבוד. צער המשורר, שנדד גם הוא הרבה בימי-חייו וסבל הרבה, היה פה לצער האמה. רגיל הוא להשתמש בתמונת הצפור – ברור הוא, שזה בא בהשפעת לטריס (למעלה, סעיף ע”ז), – אם „הצפור קצוצת וכנפי“ („הנצנים“, ע’ 74-78) ואם „הצפור בכלוב“ (בשירו „הצפור בכלוב“, כל שירי

מהללאל. ח"א. ע' 102-103, ובשירו "קול ישורר בחלון", שם. ע' 220 - 221). הוא השתמש לתכלית זאת גם בתמונת קין, הנע והנד בארץ (בשירו "קין", שם. ע' 54-59). באחד משיריו, שנכתב בתקופה סוערת בחיי היהודים ברוסיה אחרי הפרעות של שנות השמינים, מצא גם את התמונה של אַנְיָה סַעְרָה¹:

בְּמִשׁוֹאָה וּשְׂאִיָּה ¹	בְּלֵב יָם סֵאן פְּרוּעַ
עוֹלָה יוֹרְדָת.	אֲנִיָּה נֹרְדָת,
	תְּחוּג תְּנוּעַ,
יִרְעָשׁוּ יִקְעָרוּ	עֲלֵה נֹרְדָת.
גִּלְיִם מְשֻׁבְּרִים,	
יִהְיֶמוּ יִחְמְרוּ	אוֹתָהּ לְבֹלַעַ,
מִקָּל עֲבָרִים.	הוֹרִידָה שְׂחַת,
	פְּתַחַה הֶלַעַ
הָאֲנִיָּה נוֹרְדָת	כְּבָר שְׂאוֹל מִתַּחַת.
הֶלְאָה הֶלְאָה,	
עֲלֵה נֹרְדָת	שֵׁם יִרְדוּ טַבְּעוּ
מִטָּה מְעֵלָה.	אֲנִיּוֹת אֵין סְפָרוֹת,
	בְּאֶרֶץ נוֹדְעוּ,
תִּשְׁחַק לְסִעְרוֹת,	שְׁמֵן גִּשְׂאֵר לְדוֹרוֹת.
לְרוּחוֹת הַזְמוֹת;	
לֹא תִהְיֶה לְבָרוֹת,	אֶךְ זֹאת הָאֲנִיָּה
לֹא תִרְדַּ תְּהַזְמוֹת.	נוֹרְדָת נוֹרְדָת

גוטלובר שר עוד שירים בנוסח זה על "נצח ישראל" (שירו הגדול על "נצח ישראל" בכל שירי מהללאל", ע' 159-174). האמונה היהודית הזאת היתה חזקה ביחוד בלבנו, לרגלי האמונה בטוב של ההשכלה הראשונה (ספר ראשון, סעיף מ"ב), שהוא שמר עליה והיתה חזקה בלבנו מאד. הוא אשר תרגם שנים מספרי ההשכלה הראשונה הזאת, את "ירושלים" ל"בן-מנחם (ז'טומיר תרכ"ז) ואת "נתן החכם" ל"א. ג. לְסִינֵג (וינה תרל"ד). התרגום השירי של "נתן החכם" יוכל להחשב למבחר פעולותיו של גוטלובר בשירה. שירת ההשכלה הזאת, השכלית, המלאה אמונה באדם הנקי והטוב, ולכל לראש באלהי הטוב, זו, שהחריפות השכלית יחד עם אהבת-חיים יצרו בה אטמוספירה מלאה עליונות וקלות, היא שהתאימה ביותר להלך-רוחו של גוטלובר, שהנדודים וחשק-החיים הטבעי פתחו גם בו תכונות דומות לאלה. לעומת-זאת אין באליגוריה המקורית שלו "תפארת לבני בינה"

¹ בנפך והרס, על-פי "יום שואה ומשואה" בצפניה א', ט"ו.

(ז'יטומיר תרכ"ח) - אחד מן החקויים ל"לישרים תהלה" של רמח"ל (ספר ראשון, סעיף כ"ד-ל') - כל מקוריות. אין בה כל תפארת מיוחדת ובבניה שלה והתבוננותה בעולם היא נופלת הרבה מ"אמת ואמונה" של אד"ם (למעלה, סעיף קי"ז). כמו שלא תשוה אליה בצורתה השלמה והאמיצה.

קלו. ספחי שירה כאלה עוד עלו במקומות רבים. היו אחדים מבין רעיו של שד"ל באיטליה (למעלה, פרק י"ג), אשר שרו שירים. בני איטליה אלה חברו בעיקר סונטות. הלל די לא טורי (תקס"ה-תרל"א), חברו של שד"ל בבית-מדרש הרבנים בפדובה, הוציא קבץ סונטות בשם "טל ילדות". יוסף אלמנצי (תקס"א-תר"כ), אחד מידידיו הקרובים של שד"ל, שזכותו בספרות העברית גדולה בזה, שאסף כל ידיעה על-דבר רמח"ל וכל ידיעה מכתביו ושיריו, וכתב על יסוד זה את הביאוגרפיה שלו, שכל אלה אשר באו ויבואו אחריו ישאבו תמיד ממנה כממקור קרוב לרמח"ל, קרבת מקום וקרבת זמן. גם הוא כתב סונטות ושירים אחרים בצורות השירה האיטלקית ("הגיון בכנור", וינה תקצ"ט; "גזם זהב", פדובה תרי"ח. השירים מעזבונו אחרי מותו נדפסו בספר "יד יוסף", קראקא תרמ"ט). הוא תרגם תרגום אמנותי סונטות של פֶּטְרַרְקָה ושל טֶסֶו ו עוד וכאפרים לוצאטו (ספר ראשון, סעיף ס"ג) אמן את ידיו גם הוא בשיר שכלו "יתדות". לפי דרך האיטלקים, שבאמנות שלהם היה תמיד גם מן האומנות, הכניס למסגרת של שירה שתי ביאוגרפיות, של יהודה אריה מורינה ושל דון יצחק אברבנאל. בזמנה היתה ידועה רחל מוֹרְפוֹרְגוֹ (תק"ן-תרל"א), ממשפחת לוצאטו. בשיריה (נקבצו בספר "עוגב רחל", קראקא תר"ן), ללב שירי-הזדמנות, יש חריצות ולמדנות. אליהו מרדכי נֶרְבֵּל (תקס"ה-תר"מ), יליד גליציה שחי ברוסיה, באודיסה, עשה לו שם בשיר הספורי, מעין פואימה. "עדים נאמנים או חולדה ובור" (וילנה תרי"ב). כיסוד לשיר הזה שמש המעשה המספר ממחברים עברים קדמונים ונזכר גם בתלמוד על-דבר נערה שתעתה בדרכה במדבר וצמאה למים וירדה לבאר ולא יכלה לעלות ממנה, ועבר אדם והוציא אותה מן הבאר על מנת שתנשא לו, והם נשבעו שניהם על זה, ועדים לשבועתם היו השמים והבאר וחולדה, שעברה אז על פניהם. הנערה היתה נאמנה לשבועתה זאת, אך האיש, בבואו לביתו, שכח את הנערה ואת השבועה, אשר נשבע לה, הוא לקח לו אשה אחרת מבנות עירו וילדה לו בן. אך כשהגיע הבן לשלשה חדשים חנקתו חולדה וימת. ועוד הפעם ילדה לו אשה בן ונפל לבאר ומת שם. המיתות המשוונות האלה עוררו מחשבות בלב האשה ותצק לבעלה, כי יגלה לה את מעשיו, אולי חטא ואשם בזה אשר לקח אותה לאשה. אז זכר הבעל את השבועה, אשר נשבע לנערה כמדבר, והחולדה והבאר היו עדים. הוא ספר זאת לאשתו והיא התרצתה לקבל

ממנו גט, והוא הלך לבקש את הנערה, ובבואו לעיר מושבה שמע, כי לא נשאה לאיש ומשתגעת היא. בבואו לבית אביה, לבקש ממנו, כי יתן לו את בתו לאשה. תמה האב לדבריו לאמר: הלא יודעים כל באי שער עירי, כי משתגעת היא בת. הוא בקשהו להביאו בכל-זאת לחדר בתו, וכשהתחיל לדבר אתה על-דבר נשואין, התחילה, כמנהגה, לקרוע את בגדיה ולעשות מעשי שגעון. אז ספר לה האיש מעשה חולדה ובור, ויאמר לה: אני האיש ובאתי לקים את השבועה. היא הכירה אותו עתה בקולו. רוחה שבה אליה, וכן דעתה ושכלה, ונשאה לו. החמר הרומני הזה היה עתה, אחרי "שירי בת ציון" של מיכ"ל, חביב ומקבל מאד, אך דרך השיר והספור של ורבל לא היה בו הרבה מן החדוש. רק בתחלת השיר יש בתים אחדים, המזכירים לנו במקצת את בתי-השירה היפים של מיכ"ל:

את מקנה אביה ברה אלוה,
 ניהי לו שור וחמור, גם שה גם בשב,
 בין פרמי עין-גדי ביתו גבוה.
 נשקף על גיא שמן ומרעה עשב;
 שמה בנאות שלנה, בגיא מתחת,
 תרעה העלמה, אף תרביץ הער,
 וכמו שושנה, בעמק פורחת,
 לשכן נהבאה בת חסן ונהר.

בת חלם התם היתה אבינול,
 תורת תם ואמן אף היא נצרה,
 ונגנה הסהר בין כוכבי ליל,
 ככה בעלמות ביפי נהרה,
 על מצחה הוד לכן כצמר צהר,
 עיניה יונים על אפיקי מים,
 פיה כזם שושן גם לחיה עין שחר,
 גורתה ספירים, עצם שמים.

בחמר השירי הזה של "עדים נאמנים או חולדה ובור" השתמש לפני נרבל משורר עברי אחר, משה לסקי (נאמני ארץ או חולדה ובור, ורשה ת"ר), ואחד המשוררים העבריים, מנדל שטרן (ראה למעלה, סעיף קל"ו), שר על זה בשפת אשכנז, והשיר תרגם עברית—על-ידי א. לנגבנק—ונדפס (ב"כוכבי יצחק", חוברות ד'—ז') בשם "העדים האלמים" עוד לפני צאת שירו של ורבל. אך קורבל כיתר המשוררים, שהשתמשו בחמר היסטורי זה, לא ידעו ליצור את תמונת-הפלאים של שבועה נצחית בין שני נאהבים במדבר ואת הדמות הרומנטית של הנאמנת באהבתה עד לשגעון. ורבל עשה את הגבורה לחולמת ומשוררת, ובזה התקרב יותר אל הגרעין העיקרי, הפנימי, של האגדה. הוא היה קרוב בזה יותר גם אל השירה העברית של זמנו, זו של מיכ"ל, השרה על השירה (שלמה וקהלת, ראה למעלה, סעיף ק"כ). אולם גם לורבל כמו ליתר המשוררים ששרו על הנושא הזה היה העיקר מעשה ה"עדים האלמים", יד ההשגחה והמוסר שבדבר; אך גם יד זו נכרת ונזכרת יותר בשעת קריאת דברי הפרוזה הפשוטים והתמימים, כפי שהם מספרים במקורות הראשונים מאשר בדברי שירה אלה, המדברים—מדברים יותר

מדי. ואמנם הצליח ורבל יותר בשירה הדבורית. המדברת על נושאים נעלים בשפה נשגבה. הוא תרגם תרגום נעלה את אחד ממבחרי שירי המשורר דרז'נין הרוסי, זה המנצח על שירה גבוהה. נשגבה. שפתח את השירה הרוסית האמתית. השיר הזה, שיר "הללויה" (נדפס בקבץ שיריו של ורבל "שפתי רננות". אודיסה תרכ"ד), הוא המתאים ביותר לשירה עברית זו. שעוד חותמו של ויזל עליה ונפר בה הרבה. בכתיים רחבים משתפך נחל-זמרה זה על פני שטחים גדולים. האדמה כאילו לא תכיל אותו, ורק שמי-השמים יכללוהו.

טבעות היצורים תקשר בשרשרת,
אל כלם תיים אף רצון משביע,
ראשית וסוף חברת בחוברת⁴,
ובנד מות ארכ תיים תודיע⁵.
כשביבים מאש מצלים ילהטו,
כן מזיו אורח שמשות יתמלטו;
כפתותי הכפור רבו רבותים
בימי שלג יברקו באור זרות,
יחגו, ירצצו וינוצצו כרות,
כן תתמיד צבאות כוכבי שמים.

גדול בשחקים עד-בלתי רקיע¹
תיתך ברגשות כל תיקום רוחשת,
שטף העתים את נצחך וביע,
אחד קדוש בקדושה המשלשת²!
יתיד מבלי מקום בכל נמצאת,
קדמון מאז מעולם לא נבראת,
נשגב מהשיג, מהבין גבוה³;
תבל ומלאה נפשך תמלאמו,
תכיל אותם, חוללתם ותעודדמו,
פיהאדם יקרא שמך אלוה!

קלח. בעלי הטעם היפה שבמשוררים האלה נתנו את כחם לתרגומים. עם כח אלה, אשר את דבריהם תרגמו, גדל גם כחם. היו אחדים, שתרגמו יצירות ממדרגה ראשונה, והצטינו בתרגום. מרדכי בן מרדכי רוטברג מויניצה, שמעזובנו יצא ונדפס המחזה "אחרית ירושלים" (ברדיצ'ב תרס"א), שיש בו הד לדרמות קלסיות שונות ואינו מקסר גם תן מקורי מיוחד, תרגם את "הרמן ודורותיא" לגיטה, השירה האפית שהשכלה האפיגונית הזאת, האידיילית, הרגישה בה ביחוד—את נוה הצדק ("נוה הצדק". ורשה תרי"ז). מן ההבסטר של גיטה, היועד בטוחות על פני מסלה רבה, ואינו מונע את עצמו מדרך גם על אדמת-בור קשה — מן ההכסטר הזה לא נשאר בתרגום זכר. אך נשאר בו הפשטות הנעימה. התם ו"שלות נוה כפרים", כמו שקראו אז לכגון זה בעברית. השיחה היא שיחה עממית שלמה, עם משפטיה ומשליה הקבועים, המקבלים גם

¹ עד אין רקיע, עד אין סוף. ² המשורר הרוסי קבע פה מקום לאמונת השלוש ותמתרגם סבב את פני הדברים לקדושה המשולשת (קדוש, קדוש, קדוש). ³ גבוה מהבין אותו. ⁴ חברת יחד. ⁵ ביד המות הודעת את דרך החיים, כי כל המתים—חיים, קמים לתחיה.

בעברית צורה שלמה וקבועה. צדק המבקר, שקשר את הצלחת התרגום האידיילי הזה גם עם התקופה האידיילית בספרותנו של „אהבת ציון“.

חזיון גדול ממנו של מתרגם נגלה בִּישְׂרָאֵל לָלֵל (נולד בברודי בשנת תק"ץ, חי שנים אחדות באודיסה ומת בלבוב בשנת תרנ"ג), אחד המתרגמים הנאמנים ביותר בספרות העברית החדשה, שאת ראשו הולם גם כתר האמן במקצוע התרגום. הוא לא היה איש בעל רוח יצירה מקורית, לא בשירה ואף לא בפרוזה. בנאמריו ובהערותיו שפרסם בעתונים ובז'ורנלים (בסוף ימיו גם הוציא לאור ז'ורנל בשם „שם ויפת“ בשלש שפות, עברית צרפתית ואשכנזית. יצאו ד' חוברות. לבוב תרמ"ח) הוא נכרך כאדם בעל השכלה רחבה, בעל הבנה ובעל טעם. אך בתרגום היה בעל כח נפלא, את הלשון העברית, שהחקייים התנכיים הפכו אותה להיות „מליצה“ רכה, יצק הוא בדפוסיים חזקים והיא היתה בפיו למוצקה. טבעי הוא הדבר, כי הוא נטה אחרי משוררי רומי הקדמונים („שירי רומי, העתיקם מלטינית לעברית והוסיף עליהם הערות ושיר אחד...“ אודיסה תרכ"ז). אנשי-צורה קלסיים אלה, מבעלי השלטון בשירה, אם כי תרגם גם בלדות של שילר בהצלחה גדולה. שפת השירה העברית דרכה עז בתרגומו. היא קבלה בטוי חזק הרבה מזה שהיה רגיל בספרות העברית של הימים ההם.

„בשירי רומי“ נתן ללל חלק מהשיר הראשון של „מקטמורפוזות“ – הוא קרא לזה „התמורות“ – לאובידיוס, חלק משירו הלמודי של לוקרציוס על „טבע הדברים“ – אליו ספח ללל את שירו „ודע מה שתשיב!“ נגד לוקרציוס האפיקורס, – „אודות“ אחדות של הורציוס ואחת מן הסטירות שלו. קטע מעבודת האדמה“ (הגיאורגיקה) של וירגיליוס ואחת מן הסטירות של יובנל, ובסוף גם „מלאכת השיר“ של הורציוס – מלאכת-שירה נפלאה כלה, שיש בה כליל השירה הרומית על סגנוניה ואפני בטוייה השונים, מן השיר הלמודי, האגדה המתית, האידיליה, עד האודה והסטירה, ובכלם הצליח המתרגם כאחד. מן המוצלחים ביותר הוא השיר על „עבודת אדמה“, שהשירים הרבים בספרות העברית מרמח"ל ואילך על אשרם וישרם, שלותם ועליצותם של השוכנים בנהו כפרים סללו בזה לפניו את הדרך. עקבות ההשפעה של רמח"ל גם נפרים בתרגום זה, בלי שקבעו את חותמם ביותר על התרגום. המתרגם אינו כפות ומסועבד להשפעה זו.

אם אין למו היכל יפתח דלתים
להמון שואלי-שלום בקר וצְהָרִים,
אם על יפי המחקר לא יתענגו,
על לבושי-מכלול בְּזָהָב אָרְגוּ.

אֲשֶׁרֵי אֲפָרִים נְחֹלְתָם נַעֲמָה,
לו אֶךְ אֲשֶׁרֶם וְטוֹבָתָם יִדְעוּ הַמָּהוּ;
לְמוֹ הַחֶמֶק מִשְׁאוֹן-קָרֵב, חֲצִים וְקִשְׁת
אָרְץ נְדִיבָה דִּימְתִיתָם מְנַשֵּׁת;

¹ גלוסי-הציור (על פני קירות היכלים).

הן למו השקט ובטחה, תם וישר, אין ברוחם רמיה - אף יעשרו כב-עשר: בנאות-דשא, ברוח צח כי נפוח, אף בשנה מתוקה תמת המפוח, בנקרות-צורים, באשד-נחל, במבוע, בשיריקות-עדרים - למו הון ורוע. שם חרש-מצל, שם בהמות-יער, שם על עגנות-צדק ונגדל הנער, מטל ילדותו הוא למד נשוא סבל, ולשמוח באשר לו נפל לחבל; שם זקני כבוד, שיבתם תפארת, שם קדשי-אל ישמרו משמרת, צדקה בעזבה ארץ מהיות לה מעונה, שם עקבותיה נראו לאחרונה. - אני מכל חמדה לחכמות אויות, בהכלן אכנה, באהבתן חליתי, אלפוני גתיבות-שחק, אור זרח, אף מדוע קדרות ילבש ירח? מדוע לעתים לא יזרח גם חרס? מדוע תרעד ארץ ועיר תהייה להרס?

מדוע בחרף תמהר השמש לטבול בים ויהי ליל ואמש? מה זה תאחרנה? לבוא לילות-קוץ - מה זה יסך בעדן גדר או חוץ? אף עת בקרב עורקי דמי נקפאו, ושעפי חקר-טבע בל ומצאו, ונעמו לנפשי עמקים אף שדות-שפיים, יערות ונחלים, פלגים וכלי-מים, או בלי שם, בלי תהלה נפש מרהבת, בצל ענפי אלון אחסה, אבחר שבת, אשרי איש בלב מכין ואזן שומעת הצלית סבת כל דבר לרעת, על כל מקרה, כל פחד ישליך געל, כו לשאול לא ישבע, לנחלי- בליעל³; אף גם האבן הוא גבר צלח אם בדעת-אשרו אדמתו פלח, נפשו לא תדאב ראות עני גוע⁴, אף גם לא תקנא בעשיר שבע.

משלות נוה כפרים של ויך גיליוס עובר המתרגם - וכמעט באותה הצלחה - אל הסטירה החריפה של הורציוס עם תאות הקרב וקול צחצוח-החרבות של איש-המלחמה בימי נעוריו, שלא כתת את חרבו, אלא הפך אותה ועשה לעט-סופרים:

מדוע אין אדם אשר נרגע במנת חבל הפיל לו יתרון-דע⁵, או באשר רק מקרה לו שלח, וכך תהוללים בדרך אחר ישבח?

"אשרי כנענים!"⁶ בחלקם השקתי חשק יאמר איש-חיל עמוס בכלי-נשק, אחרי אשר שברו עצמיו מנטל

¹ מדוע לעתים לא יזרח גם השמש, יבוא לקוי-חמה? 2 בטעות במקום יאחרו. ³ בו לשאול אשר לא ישבע ובו לנחלי בליעל. ⁴ נפשו לא תראה לפניה את העני. ⁵ היודע יותר ממנו, האלהים. ⁶ סוחרים.

כמזרים לילדים מגדנות ותנו,
 למען ראשית-החקמה למו ישגנו,
 נניח שחוק ואמת ותמים נבקשה—
 עובד אדמתו כל היום במחרשה,
 עוברי ימים, גבור השש רויץ אכח
 יאמרו: רק בעבור זאת יתפצו
 שאת טרת,
 למען יבלו שיבתם בהשקט ונחת,
 אחרי הכינו רכי-אכל באמתחת,
 בנמלה חמרים חמרים תצבר טרף,
 כי מדאג לומים יבואו כל תרף;
 אכל לעת-גשמים עת תבל
 במתאבלת,
 הלא הנמלה ממקומה בל זוחלת,
 תאכל את אשר קבצה, כי נבנה—
 אך כנליה, נבהל להון! לא תשכנה,
 לא יעצרה שרב, לא אש להטת,
 לא סתו, לא ים, אף לא חרב
 ממרסתה,
 דבר לא יפריעה, בצע בצע,
 רק למען מפקד לא יעשר הרע;
 מה יסבון לה בסף וזהב כפרים,
 אשר בקהלה, כנגב עלי דרכים,
 קברת באדמה, בעמקי בור שחת?
 "אכל אם תמעטיהו יהי קשיטה
 אחת"³,
 אם כן מה יכיהל⁴ אשר צברת?
 אף אם מאת-אלף כור לנגד
 אצרת
 הן לא בטנד מבטני להכיל סרב,

עבודת-הצבא, שם על שדה-קטל;
 סוחר עת אניתו חשבה להשבר
 יאמר להפקד: "אך הקרב טוב
 לנגר!
 כי מה זה? אויבים זה בזה יפגעו,
 ברנע תולים יגברו או ינועו".
 יועץ למנת-אכר יאמר: מהללת!
 לקול שכוי שואל כי ידפק הדלת²;
 אכר בבואו מהשדה אלי קרת
 יאמר: "נחלת יושביה מה מאשרתו"
 בלעדומו יש עוד רבות כאלה,
 אשר גם מכביר-מלים לספר ולא,
 אמנם, לבל אותך ברב דברים
 אוניעה,
 ששמעני, הנה תפצי לה אביעה:
 לו יאל אלה דבר ולמו יען:
 "תפצכם אמלא! איש לוחם היה
 כנען!
 יודע דת ודין, יועץ, גם אמה,
 באות-נפשך אכר תהי מעתה,
 חיש האירו חלקכם, למה תעמדו?
 אז הם בל יתפצו, אשרם לא
 יחמדו,
 ולמה בקרי לא יבם על לחיים,
 לאמר: כי לקולם לא עוד יט
 אונים?
 בלעדו-זאת—לבל אהי בעיני שומע
 במצחק, אשר רק התולים יודע
 (אף אמנם מה זה ימנע, מה יפריע,
 אשר אךם גם בשחוק אמת יביע?

¹ יועץ-המשפט, עורך-דין. ² כנוי התולי לשואל מן הכספי, הבא לקחת עצה מפי היועץ. ³ אך אם תמעט מן הכסף הזה, לא ישאר אלא קשיטה — אלהם הם דברי האכר. ⁴ גל התבואה.

בז לגדופם, למשל עליו נשאו,
וכה אמר: הן ההמון בי יתעלל,
אבל אני בביתי על תאנותי נפשי
אתהלל².

אתברך בלבבי, רוחי אשקיסה,
כל עת הכסף בארנזי אביטה,
שפתי טנטל, אשר בצמא נמגז³,
ישאפו נחלים, אך הם אחר ויפגו.
מה תשחק? הן רק בשם אחר
נקראת.

יבך ויבך המשל, כי נדמית⁴:
תישן על אמתחות קבצת בחברת,
כאלו נדשים לה הפקדו למשמרת,
או תשיש עליהם ופיה פתוח,
כמו על יפייצלם בששר משוח
הלדעת מה יסבון מחיר לה
לב אין⁵?

הלא לקנות להם, שמן ויין,
כל אשר בחקרם הנפש באבת;
או הטוב לפחד יום ולילה שלהבת⁶,
ננבים, שודדים, עבדים אשר יברחו
ויברחם כל טוב אדונם יקחו?
מנקסים אלה היות כל אבחרהו:
"אבל אם התלה גוה מכפור וקרה,
או אם מדנה אחר: חלי-ראש
או כרש

אסרף בפאת-מטה, בלאף אל ערש,
עשרתי, יהי עוזר לה, משען וסעד,
אשר יבין לה מזור, וחם לה מבעד⁷,

ולא יותר ממני תביא אל קרב;
מה לאדם חי בגבול טבע בן-חמה,
אם יחוש באלה, או רק
במאה צמד?

"אבל הלא ינעם קחת מלא-חפנים
מגל גדול מאד מאד ורחב-ידיים";
אך כל עוד גל קטן נשאר אתנו,
למה תשובה נרנך מסל אשר לנו?
צמאת, כום מלא מים חסרת,
אך "מנהר גדול אשמה", אמרת,
"לא אוכה לשאוב מזה המבוע";
לכן במימי הנהר תהי טבוע,
תשטף שבלת עת וזמך תפק –
כן יארבו אשר למו אין די
מלאת-שפק¹.

אולם אשר-יאבה רק למלא הנפש,
הוא לא ישאב מים הנוזרים רפש,
ובגלים לא ינוע לפתאום פתע –
אבל תבל-אנשים אשר בתאנת-
שוא ומע

"אין די", יאמר, "אין די בכל
קניגיה,
כי הלא רק לפי רכושך יקר ערפך –
מה תענה? אמור לו: נפשו יענה,
יסר,

הן בתאנת-לב אותה מטובה יחסר,
כאשר יסר, וגם אני פה אנכירה:
עשיר בילי הנה באמין הבירה,
אשר עת העם אחריו מלא קראו

¹ אשר אין למלא את ספקם. ⁵ אתפאר, אשתבת. ⁶ טנטלוס באגדה הקדמונית, העומד בתוך המים ונפשו תתמוגג בצמא וככל אשר יתקרב בשפתים אל המים הם בורחים ממנו.

⁴ כי נדמית אל טנטלוס. ⁵ האין לך לב לדעת למה לך מחיר האמתחות שקבצת?

⁶ בערה. ⁷ בפנים.

”עצתך איפוא להשליך הזני
 אל שפקד?” –
 עד מתי תקשר יחד הפך בהפקד?
 הן אם לכל היות בלי אותך ועצתי,
 לא בעבור זאת היותך וזלל הפצתי;
 כל הדברים במדה וקצב תצבו,
 ולכל חפץ גבולות-עולם תצבו,
 מעבר מנה ומנה העבר,
 הטוב והישר יכלה, ומצא קברי,
 עתה, אחרי אשר עד הלום באתי,
 אשובה אל אשר משם יצאתי;
 מדוע אין אדם בחבלו שמת,
 ורק ההולכים בדרך אחר ישבח?
 בשרו כחש, עצמו חוצה יצאו,
 אם עטיגי עורערו חלב מלאו?
 לא יערוך נפשו להמון אנשי-חמר,
 אשר מספרם כב מאד, גדול יתר,
 ואף על זה יפקח עינו, יוסיף אמין,
 אשר יהי יתר מרעהו במלא קמין?
 אף לאץ להעשיר תמיד בשטן
 בדרך
 נצב עשיר ממנו בהון כב ערך,
 סוסים מיוזנים³ מרקבות יחטפו,
 כפרק ירוצצו, בסופות יחלפו,
 הרקב פעמי מרכבתו אחרו;
 ירהף סוסים אשר על סוסיו גברו;
 אולם יבו בלבז לרקב הרע,
 אשר לאט ולאחרונה נוסע –
 בן המיון אנשים להעשיר יחפזו,
 ככה זה ירדף זה – ובל יעלו;

יכרא לרופאים, יעירוה, חלוד;
 ירו¹;
 ושיבנה לאיתנה, לבנים יכרו;
 לא אשתה, לא בנה שלומך ידרשו,
 שכניך ישטמוה, לה רע יחרשו,
 מידעיה ירו, גם עלמה ועלם
 ומאסו תאר פגיה, ובוו צלם.
 נבחר לה הון מפל, ועל כל גבה,
 אם בן מה זה איפוא התמה תמה,
 אם האהבה לא לה לחבל היתה
 לא יתנה לה איש, כי לא לה
 יאתה!
 לשוא תעמול, להכל אתה יגע,
 למשוך בעבותיה אח או רע,
 באשר על מרומי-שבי תלמד
 חמור-גם
 להתחרות עם סוסים שוטפים בגרם,
 שים קץ לעמלה, לרכוש, לרשת,
 יש לה רב, לא לה מסכנות נגשת;
 הרף מעבודה, הלא באשר חפצת
 דנה בעמיר גרנה קבצת
 לכל יקרד במקרה העשיר, שמו
 פלאי,
 אשר שקלי-כספו מרד בקלי,
 בגדיו צואים, ובהם לא יבד
 מנבזה וחדל-אישים, אף מעבד,
 עד יום אחרון בעתתו אימה, פחד,
 פן יחסר לחמו ומימיו גם יחד,
 אכל שפחה, אשר חפשה, עז לבשה,
 ואת ראשו בגרזן לשנים רששה.

¹ ירפא. ² הוא אינו מעריך את נפשו עם המון העניים. ³ בריאים וטובים. על-פי ירמיה ה' ח'.

אֲשֶׁר יַעֲזוּב חֶלֶד בְּבּוֹא עִתּוֹ לְנוֹעַ
בְּקִרְוֵא מְשֻׁמָּה אַחֲרַי אֶכֶל וְשִׁבְעוּ

לְכֹן יִקְרֵי מְצוּא אִישׁ אֲשֶׁר
בְּנִפְשׁ שְׁמַחָה
וְאֲשֶׁר² תִּיּוּ, כִּי בְּרָכוּ מְאֹד צְלָחָה,

החריזה. שהוסיף המתרגם ל"שירי הרומי" הקדמונים, רק הוסיפה לסטירה החריפה הזאת חריפות. היא גם קרבה את השירה הרחוקה הזאת אלינו.

קרט. מבין המתרגמים של הזמן ההוא ראוי עוד להזכר שמעון בכרך מבודפשט. שתרגם את "נתן החכם" של לסינג בתרגום אחר מאשר א. ב. גוטלובר (למעלה, סעיף קל"ו). בתרגומו (נדפס בווינה בשנת תרכ"ו) חסר הרבה מן החריפות של לסינג, אך במקום שלסינג מתרומם אל הפתוס האנושי, או כשהוא מדבר ומספר משל – את המשל על "שלוש הטבעות", הדומות לשלוש הדתות – המליצה" של בכרך היא יותר נעימה מן הלשון המדויקה יותר של גוטלובר. באותן השנים תרגמו תרגומים אחדים "הנגינות העבריות" לברון. מלבד התרגום של מאיר הלוי לטריס (למעלה, סעיף ע"ז) והתרגום של הנשור יליג – כעבור שנים תרגם אותן גם שלמה מנדל לקרן – תרגם אותן אחד ממשוררי גליציה, מתתיהו שמחה רבנר ("נגינות עבר". צ'רנוביץ תרכ"ג). גם "נגינות ישראל" (אחרי חרבן. אלגיות עבריות) של ל. א. פנקל, משורר יהודי בשפת אשכנז, מצאו אז את מתרגמן (מ. לטריס, וינה תרט"ז). כמו יתר ספריו, שיש בהן מן הנגינה והאלגיה הישראלית.

הנגינה הישראלית התחילה להיות נשמעת בתקופה היא, התקופה אחרי "שירי בת ציון" של מיכ"ל. במקום האפוס התנכ"י נסו המשוררים הצעירים עתה את כחם בפואימה הנ"כית. הצורה היתה עתה קרובה יותר אל הצורה הלירית, החרוז היה קל יותר ובתכן היה לרב גם מתכן שיר האהבה. אל התכן הזה נשלבה גם השתפכות-לב על יפי הטבע וגם השתפכות לבבית על גבור הפואימה. השירה. אחד מן המשוררים המתחילים בימים ההם, אברהם גולדפדן (ת"ר – תרס"ח), שנתפרסם אחר-כך במקצוע אחר של יצירה, כיצור התיאטרון העממי היהודי, הוציא אז בימי נעוריו אספת שירים שונים, שכמעט כלם הם "ציצים ופרחים" – בשם זה קרא את המחברת (ז'טומיר תרכ"ה) – כאלה. את שירו "יוסף בבית-הסהר" הוא מתחיל בחרוזים הליריים האלה:

¹ יקר-המציאות, לא מצוי. ² ילך, יצעד, כמו "ואשר בדרך לבר", משלי כ"ג י"ט.

רָנְנוּ עֲצִינֵי־עֵר, וּבְרוּשִׁים שְׁמָחוּ.
 כְּבִגְי־צֵאן רָקְדוּ: הֵר, כְּפָר וְאָחוּ.
 וּבְקוֹל הַרְגָּם הַנְּהָרוֹת כָּף מְחָאוּ.
 גַּם אֲנָשֵׁי עִיר קִירוֹת בֵּיתָם עֹבּוּ,
 וּבֵין הַמֶּזֶן תּוֹנֵג חֵישׁ הַתְּעַרְבוּ.
 אֲהָד הוּא – כְּנֹרֹז נְהַפֵּךְ לְאֶבֶל:
 אֶסִּיר עֲנִי וּבְרָזֵל הוּא, סְגוֹר בְּפֶלֶא.
 הוּא צֵאת בַּל זָוִיד לְחֹזֶת כָּל אֶלֶה –
 פֶּה תְּבוּא, אֵל תְּעַבְרוּ: יֹאמֵר הַבְּבֵל.

מֵהֵיחָד תַּעֲד הָאָרֶץ כְּכֹלָה בְּלִיָּה?
 בְּנִצְנִים עֲדָנִים תִּקְשֹׁר קְשׁוּרֵיהָ,
 נֹצְצִים מְרִסְסֵי טֵל, מִזְרוּ וּבְרַקְתִּי?
 וּבְמִי הַבְּדִלָּה מֵהַ תְּרַחֵץ לְחִיָּה?
 תִּיטִיב רֵאשָׁה בְּנֶרֶךְ – כַּפּוֹךְ עֵינֵיהָ? –
 עַל הַזֶּה הָאֶבֶב הַיָּא מִתְרַפֶּקֶת!
 הִנֵּה זֶה בָּא – בְּמַחְזֵלֶת מְחַנְּנִים,
 קָדְמוֹהוּ שְׂרִים² בְּצִבְעֵי רִקְמָתִים.
 עַל יוֹם חֲתוּנָתוֹ מְפָרְחִים בָּאוּ;

בשיר השני על "בת שבע" הוא קרוב עוד יותר לשיירי מיכ"ל, גם משורר מתחיל אחר בימים ההם, שלמה מנדל לֶקְרָן (תר"ו – תרס"ב), שנתפרסם אחר-כך במקצועות אחרים של שירה, חבר גם הוא אז את הפואימה "בת שבע" (וילנה תרכ"ז), שיר-אהבים, שהשפעת החרוז והשירה של מיכ"ל נכרת בו. נתן נטע סמואלי (תר"ו – תרפ"א), מספר מחיי גליציה, בעברית ובאשכנזית, הוציא בימי נעוריו את קבץ שיריו "כנף רננים" (ח"א: לבוב תרכ"ח; ח"ב: לבוב תרל"ב) ובו-בחלק השני – אסף של פואימות תנ"כיות על "יעקב ורחל", "יהודה ותמר", "משה וצפורה", "אליהו בראש הכרמל", "על נהרות בבל", גם ברננה זו, שלא תמיד היא עולה ויורדת במדרגה אחת, עוד נשמע את קול-הרננה של "שירי בת ציון" למיכ"ל.

באותה שנה שהוציא סמואלי את "כנף רננים" חבר יעקב צבי שפך לינג (תקצ"ז – תרנ"ט) מן הפוריים ביותר בין סופרי גליציה, שהדפיס ארבע מאות שירים, את השיר הספורי "הורדוס" (רק שיר אחד ממנו נדפס, כעבור שנים – בשנת תרמ"ז – ב"בית אוצר הספרות" של ש. א. גרבר), שפרלינג, שהיה קרוב עוד ברוח שירתו אל משוררי האפוס העברי, מבעלי "שירי התפארת", נטה גם הוא בשיר זה אל הפואימה ההיסטורית ברוח הפואימות ההיסטוריות של מיכ"ל. יש בשיר זה נטיה לציור פיוטי, בלתי-רגיל אצל משוררי גליציה מהזמן ההוא, ולפרחי שירה חריפים במקצת וריחניים.

לא רבים הם הנצנים, שעלו בשדמות השירה העברית בתקופה הקרובה לתקופת מיכ"ל. לרב לא היו אלה גם נצנים, אלא ספחים. השירה הרומנטית

¹ ראה, כנראה, על-פי טעות בפרוש הפסוק "ארבעה טורים אבן, טור אדם, פטדה וברקת", את המלה טור (שורה) כשם אבן. ² צפרים.

בנטיתה של מיכיל לא היתה עוד השירה של הזמן. נטיות אחרות קמו אז בספרות וצרכים אחרים הובעו בה, צרכים יותר ריאליים. עוד לפני מות מיכיל, קרוב לשנת המהפכה המדינית באירופה התיכונה, שנת 1848 (תר"ח), היחה הספרות שמסביב לספרות של מלחמה. הד המלחמה הזאת נשמע מיד גם בספרות העברית, אם כי לא בשדה השירה. לפי דרך המסרת של הספרות העברית היתה המלחמה הזאת מלחמת הרוח.